

Michel Eyquem de MONTAIGNE

ESSAIS

Livre I

Paris. Gallimard

МІШЕЛЬ МОНТЕНЬ

ПРОБИ

Книга I

*З французької переклав
Анатоль Перепадя*

ДУХ І ЛІТЕРА

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Свій славетний твір «Проби» французький мораліст Мішель Монтень (1533–1592) оприлюднив у сорок сім років. У цій книзі він насамперед вирішив відповісти на запитання, яке стало його гаслом: «Чи знаю хто я?». Героєм «Проб» можна вважати саму людську думку, вільну від догматизму і схоластики, незалежну від сильних світу цього, безстрашну, критичну. Завдяки розкутій манері викладу у творі представлено різні літературні жанри: і філософську розвідку, і критичне есе, і повістярське побутописання, і навіть вірші у прозі.

Відповідальні за випуск:
Костянтин Сігов та Леонід Фінберг

Перекладач: Анатоль Перепадя
Літературний редактор: Валентин Корнієнко
Коректор: Валерія Богуславська
Художнє оформлення: Ірина Пастернак, Ілля Першин
Комп'ютерне макетування: Тамара Жук

Cet ouvrage a été publié dans le cadre du Programme d'Aide
à la Publication «SKOVORODA»
de l'Ambassade de France en Ukraine
et du Ministère français des Affaires Etrangères

М 777 **Мішель Монтень. Проби.** – Книга перша.
/Пер. з фр.– К.: ДУХ | ЛІТЕРА, 2005. – 365 с.

УДК 1(44)“659”

ISBN 966-7888-89-4 (Багатотомне видання)
ISBN 966-7888-90-8 (Том 1)

© Gallimard, 1962
© ДУХ | ЛІТЕРА, 2005

ЗМІСТ

НА МАРГІНЕСАХ КНИГ, НА МАРГІНЕСАХ ЖИТТЯ	7
ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ЧИТАЛЬНИКА	10
Розділ I Як різними шляхами тієї самої мети досягти	11
Розділ II Про смуток	15
Розділ III Наші почуття вибиваються поза рямця нашого я	19
Розділ IV Як душа переносить свої пристрасті на уявні предмети, коли бракує їй правдивих	27
Розділ V Чи може начальник обложеної фортеці виходити з неї перемовлятися з ворогом?	30
Розділ VI Година перемовин – небезпечна година	33
Розділ VII Наші вчинки треба судити за нашими намірами	36
Розділ VIII Про ледацтво	38
Розділ IX Про скоробрех	40
Розділ X Про мову жваву і мову повільну	46
Розділ XI Про віщування	49
Розділ XII Про стійкість	53
Розділ XIII Церемонія зустрічі королів	56
Розділ XIV Наше чуття добра і зла здебільшого залежить від того, як ми їх собі уявляємо	58
Розділ XV Нерозумна впертість при обороні фортеці заслуговує на кару	78
Розділ XVI Про кару за боягузтво	80
Розділ XVII Звичай деяких послів	82
Розділ XVIII Про страх	86
Розділ XIX Як не треба судити про те, яка твоя доля, поки ти живий	89
Розділ XX Філософувати – це вчитися помирати	92
Розділ XXI Про потугу нашої уяви	110
Розділ XXII Користь одному – шкода другому	121
Розділ XXIII Про звичку і про те, як нелегко змінити чинний закон	122
Розділ XXIV Як ті самі задуми до протилежного ведуть	139
Розділ XXV Про бакалярство	149

Розділ XXVII	Про виховання дітей	161
Розділ XXVIII	Шаленство виводити, де правда, а де брехня, покладаючись на суд нашого розуму	197
Розділ XXVIII	Про дружбу	202
Розділ XXIX	Двадцять дев'ять сонетів Етьєна де Ла Боезі	215
Розділ XXX	Про поміркованість	216
Розділ XXXI	Про канібалів	222
Розділ XXXII	У судженнях про путі Господні треба бути дуже оглядним	235
Розділ XXXIII	Як треба уникати розкошів, хоч би й ціною життя	237
Розділ XXXIV	Фортуна частенько чинить розумно	239
Розділ XXXV	Про одну хибу нашого ладу	242
Розділ XXXVI	Про звичай одягатися	244
Розділ XXXVII	Про Катона Молодшого	248
Розділ XXXVIII	Як часто ми плачемо і сміємося з того самого приводу	253
Розділ XXXIX	Про самоту	257
Розділ XL	Роздуми над Цицероном	269
Розділ XLI	Про небажання позичати свою славу	275
Розділ XLII	Про нерівність, що існує між людьми	278
Розділ XLIII	Про закони проти розкоші	288
Розділ XLIV	Про сон	291
Розділ XLV	Про битву під Дре	294
Розділ XLVI	Про імена	296
Розділ XLVII	Про непевність нашого суду	302
Розділ XLVIII	Підручні коні	308
Розділ XLIX	Про давні звичаї	316
Розділ L	Про Демокріта і Геракліта	321
Розділ LI	Про марноту слів	325
Розділ LII	Про ощадливість старожитніх	329
Розділ LIII	Про один Цезарів вислів	330
Розділ LIV	Про порожні викрутні	332
Розділ LV	Про запахи	336
Розділ LVI	Про молитви	339
Розділ LVII	Про вік	348
ПРИМІТКИ		351

Від перекладача

НА МАРГІНЕСАХ КНИГ, НА МАРГІНЕСАХ ЖИТТЯ

Мішель Монтень (Мішель Ейкем) – великий французький письменник і філософ-гуманіст, чільний представник пізнього Відродження у Франції, речник раціоналізму, скептицизму і толерантності; свої погляди він виклав у Пробах – творі автобіографічного характеру. Перед тобою, читачу, з трьох його книг перша, де письменник ще признавався до стоїків, подружившись із автором відомого трактату «Міркування про добровільне рабство» Етьєном Ла Боесі, який справив великий вплив на його духовне становлення. Проте Ла Боесі вмер молодим, і тому в міру написання другої, а через вісім років і третьої книги Монтень усе більше ставав скептиком.

Народився письменник 1533 року в замку Монтень, департамент Дордонь. Батько його П'єр Ейкем був нащадок гасконських буржуа, що стали шляхтою, мати Антуанетта Лупп походила з роду португальських купців-вихрестів, що втекли від інквізиції. У викладі цього життєпису з огляду на роль Рабле як предтечі Монтеня доречно згадати, що за рік до народження Мішеля Рабле опублікував «Пантагрюеля», а коли йому було два роки – «Гаргантюа».

Ось ті місця, з якими було пов'язане життя Монтеня: Бордо, з колежем, не таким уже й блискучим для хлопця, знавця живої латини, і з магістратурою, де він служив до 1585 року; Париж, з його бурхливим політичним життям, де він за Генріха II і Карла IX провадив переговори під час релігійних воєн (залагодження чварів між різними партіями, присутність при дворі у момент розрухів у Гієні); замок Монтень, починаючи з «відставки» письменника (1571), не політичної, а суто філософської; наешті подорожі до Швейцарії та Італії (1580–81), де він лікувався від каменів у нирках і набирався «життєвого досвіду».

Треба зазначити, що літературне життя Монтеня почалося після смерті його батька (1569).

Той спрямовував його перші кроки: змусив вивчити латину, найнявши німця Горштанна, брав сина з собою, вирушаючи до королівського двору, влаштував його радником при Лічильній Палаті в Періге, схилив перекладати «Природну теологію» Раймунда Сабундського.

«Служити музам» Монтень наважився уже в літах, змучений працею на посаді мера Бордо. З 1572 року він заходжується писати свої враження від прочитаного (особливо від античних авторів) і від пережитого, зібравши їх у книжку і назвавши Пробами (в оригіналі Есеї, назва, яка згодом визнана літературним жанром). Перед нами один з перших літературних творів, написаних «від першої особи». Позбавлені гладкопису, викінченості, стрункості, Проби мають таку структуру і вимагають, щоб їх читали відповідно до їхнього титулу: це монтаж роздумів, занотованих у різні часи, прокоментованих в інші і тому не вельми зручних для лінійного читання.

Ці труднощі насамперед спричинені так званими трьома «верствами» тексту, себто шаром А (видання 1580 року, книга перша і друга), шаром Б (видання 1588 року, книги перша, друга і третя) і шаром В (додатки, внесені до бордоського примірника після 1588 року). Текстова діахронія дається взнаки, якщо навіть якесь швидке (чи цілими блоками) читання децю стирає часову різницю написання. Хоч як важливо розрізняти ці ключові моменти, якими є дати згаданих видань, не слід забувати ще й те, що Монтень працював над текстом не один десяток років.

Одна з найперших вимог Проб (книга I, розділ VII, Про ледацтво) це вимога вільного писання (і переписування): Монтень «плодить» свої «хімери і фантастичних монстрів». Перші розділи становлять собою подобу якоїсь компіляції, антології прикладів, які можна знайти в «уроках» доби. Цей аспект меншає в міру того, як ми заглиблюємося в текст, – і згідно з особистою еволюцією Монтеня, – при цьому ніколи не зникаючи. Авторське втручання робиться дедалі відчутнішим, тоншим, субтельнішим: а проте воно часто бере за відправну точку чужорідний елемент.

Отож треба відмовитися читати Монтеня «запоєм», тобто слід усвідомити, що це текст, який сам себе визнає як монтаж. Проте

переробляти план Проб було б справою безнадійною. Критика обмежувалася здебільшого тим, що розглядала якийсь розділ чи групу розділів і підкреслювала брак структури у Пробах, удаючись до таких образів: незавершена архітектура (А. Глозер), гірлянда, бастіон (М. Бютор), спіраль (А. Компаньйон), концентричні кола (Ж. Пуле). Отакі вони, метафори щодо неспроможності читати текст, у якому видно шви, що приховують усі сліди його глибокої структури.

Помер Мішель Монтень 1592 року, коли йому було п'ятдесят дев'ять років, сім місяців і одинадцять днів віком, під час меси у родинній капличці і поховали його в бордоській церкві фельянтинок. Посмертне видання, здійснене за копією рукопису, переданого палкій шанувальниці письменника, вийшло 1595 року в Парижі заходами цієї ж таки мадемуазель де Гурне.

Успіх Монтень здобув уже у своїх сучасників. У наступні віки навколо його спадщини велася суперечка. Якщо Блез Паскаль ще закидав авторові марноту і гординю, а Жан Жак Руссо – нецирість, то Вольтер захоплено вітав його, називаючи своїм предтечею.

Мішель Монтень був серед перших філософів, які з досі панівної в науці латини перейшли на живу, людovu французьку мову. Виявляючи змалку неабияке мовне чуття, він надав у своїй книзі на майже півтори тисячі сторінок нового блиску рідному слову й змусив його вивчати і поза межами Франції. Там, де не вистачало французького, письменник тулив тасконське слівце. Оскільки наукові терміни в XVI сторіччі були ще не вироблені, то навряд чи була б рація, на думку тлумача цього тексту, модернізувати його в перекладі, як це робили інші перекладачі, а тим паче, приписувати щось від себе.

До того ж, у Пробах майже старофранцузчина. Щоб читач відчув їхній несучасний дух і колорит, перекладач дозволив собі використати деякі маловживані слова, запозичивши їх із давньоукраїнської мови. Звідси поява таких слів, як читальник, шатня (гардероб), льос (доля, зі словника неокласиків), баніта, баніція, банітувати (вигнанець, вигнання, вигнати – слова в нашій мові з Хмельниччини, а, може, й давніше), оцадок (пощада), карати горлом (страчувати), бакаляр (колись у нас, як і в поляків, учитель, учений педант), кружтанок (галерея круг дому), зацний (славний, добророчесний) тощо.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ЧИТАЛЬНИКА

Перед тобою, читальнику, щиросерда книга. Вона одразу застерігає тебе: я не ставив собі ніякої іншої мети, окрім сімейної і приватної. Про якийсь пожиток тобі чи про свою славу я і гадки не мав. Такий намір понад мої сили. У цій книжці я намагався будь-що потішити свою рідню та приятелів: хай вони, як мене не стане, чого ждати вже недовго, віднайдуть у ній печать моєї вдачі та моїх дум і завдяки цьому доповнять і воскресять мій образ, що залишився в їхній пам'яті. Якби я писав на те, щоб запобігти у громади ласки, то вичепурився б і показав себе при повній параді. Та мені хочеться іншого: хай мене бачать у моїй простій, природній і повсякденній подобі, без будь-якої вимушеності чи штучності, адже я зображую не когось там, а самого себе. Мої вади, як і весь мій правдивий образ, постануть тут живцем, наскільки це дозволить звичайнісінька добропристойність. Коли б я жив серед тих племен, що за чутками й досі тішаються солодкою вольницею первісних законів природи, повір, читальнику, я залюбки намалював би себе на повен зріст та ще й голяцем голого. Отже, зміст цієї книжки – я сам, а це аж ніяк не причина, щоб марнувати своє дозвілля на такий легковажний і незначний предмет. З Богом!

Писано в замку Монтень дня першого березня року тисяча п'ятсот вісімдесятого.

Розділ I

ЯК РІЗНИМИ ШЛЯХАМИ ТІЄЇ САМОЇ МЕТИ ДОСЯГТИ

Найпростіший спосіб улагодити того, кого ви скривдили, а він людина мстива, це викликати в нього співчуття та жаль і зворушити його своєю покорою. Проте такий самий ефект давали іноді мужність і твердість, засоби цілком супротивні.

Едвард, валлійський принц, що так довго заряджав нашою Гієнню, чия вдача та воля відзначалися якоюсь величчю, зазнавши образи від ліможців і взявши штурмом їхнє місто, не зглянувся на крики люду, жінок і дітей, приречених на різанину попри їхні благання та припадання до його ніг. Однак же, коли, пробиваючись через місто, він побачив, як трое французьких лицарів із нечуваною хоробрістю стримують наступ його звияжного війська, визнання і пошанівок такої виняткової доблесті одразу притупили вістря його гніву, і він, із цих трьох почавши, помилював і решту городян.

Скандерберг, державець Епіру, гнався якимось за одним зі своїх вояків, щоб забити його; вояк той, після даремних потуг удобрухати його покірною мольбою про ошадок, в останню хвилину схопився за меч і звів зброю на пана. Така сміливість поскромила лють принца, і він за те, що вояк виявився не з полохливих, дарував його горлом.

Цезар Конрад Третій, облягаючи Вельфа, дука баварського, не захотів нічим поступитися, хоча обложенці погодилися здатися на ганебних і принизливих умовах, і згодився лише на те, щоб жінки високого коліна, замкнуті у місті вкупі з дуком, могли його покинути, не вронивши честі і взявши з собою стільки добра, скільки донесуть. А ті, охоплені великодушним поривом, намислили узяти собі на барки своїх чоловіків, дітей і самого дука. Цезар, уражений таким

шляхетним і сміливим учинком, просльозився з розчулення; а той лихий дух, яким він дихав на дука, де й подівся; відтоді він ставився ласкаво і до нього, і до його підданців.

Мене поклав би на лопатки і той, і той спосіб. Адже милосердя і вибачливості мені не позичати. Та гадаю, що мені легше піддатися співчуттю, ніж зачудуванню: дарма, що у стоїків жаль – почуття негідне; вони вимагають, аби, спомагаючи терпенних, ми не лагіднішали і не співчували їм.

Отож ці приклади видаються мені вельми повчальними, адже вони показують нам душі тих людей, душі, які, виставлені одночасно на випробу двох способів, витривали перед одним, зате улягли другому. Можна сказати, що відкривати своє серце жалеві звикли люди добротливі, лагідні й м'які, з чого випливає, що натури плохіші, як-от біла челядь, діти і простолюддя, цьому більш піддатливі; натомість гордувати слізьми та благаннями і поступатися лише з побожності перед святиною цноти – прерогатива дужої і незворушної душі, що має замилювання до мужності та твердості.

А проте схожий подив і захват можуть справляти навіть на душі не такі шляхетні. Свідок цього – теб'янський люд, який, засудивши на смерть своїх верховод за те, що ті не припинили збройних дій зараз по скінченні визначеного їм терміну, насилу виправдав Пелопіда, розчавленого тягарем оскарження і змушеного рятувати свою голову лише просьбами та мольбами; і навпаки, коли справа дійшла до Епаміонда, і той зачав хвалитися своїми подвигами і пихато та зухвало колоти ними очі своїм землякам, ті не наважилися навіть узятися за кулі для голосування – не те що; і зібрання так і розійшлося додому, славлячи велич душі цього героя.

Діонісій Старший, здобувши по довгій мозольній облозі Регій і полонивши ватажка Фитона, мужа прехороброго і завзятого бійця, захотів на ньому показати страшливий приклад помсти. Найперше він розповів йому, як напередодні наказав утопити його сина та всіх родичів. На те Фитон одказав, що їх ошчасливлено на день раніше від нього. Потім Діонісій звелів роздягнути бранця, віддати катам і водити по місту, ганебно і немилосердно дубасячи його, осипаючи

при цьому підлими й образливими словами; але той перетерпів усе з незмірною мужністю, не зламався і з гордим виразом на обличчі йшов на муки, голосно заявляючи, що гине за праве діло (за відмову віддати край до рук тирана), і погрожуючи мучителеві близькою карою богів. Діонісій, читаючи в очах своїх жолдаків, що похвалки звойованого ворога та його погорда до їхнього орудника і до його тріумфу не лише не обурюють їх, а, навпаки, викликають співчуття до безстрашного полоняника і, побоюючись, як би вони не збунтувалися і не видерли Фитона з рук варті, розпорядився припинити тортури і потаєнці втопити його в морі.

Воістину, людина істота – легкодумна, хибка і мінлива – якусь сталу і тверду думку про неї скласти годі. Ось вам Помпей дарує душею все місто мамертинців, на яких доти клав великий гнів, лише з пошанування цноти і великодушності одного їхнього громадянина Зенона; тамтой узяв на себе всю провину і благав тільки про єдину ласку – покарати його одного. Зате Суллін гоститель, який виявив у Перузії подібну цноту, нічого не зискав на тому ні для себе, ані для інших.

А ось вам контраст до моїх попередніх свідчень. Олександр, найхоробріший з усіх мужів і звичайно милостивий до розбитого ворога, здобувши з великим боем Газу, зіткнувся з оборонцем цього міста Бетісом, у чийй доблесті встиг переконатися під час облоги. Кинутий напризволяще своїми, сам-один душею, із понівеченою зброєю, закривавлений і поранений, Бетіс відбивався від македонян, а ті насідали цілим гуртом. Олександр, розлючений тим, що перемога далася дорогою ціною (окрім значних утрат, він сам дістав дві свіжі рани), гукнув йому: «Ти умреш, Бетісе, не так, як запрагнув. Знай, що тобі доведеться одтерпіти всю муку, яка тільки вготована для бранця». Але Бетіс тільки заливався незворушним і слухав його погрози мовчки, з гордою і зухвалою міною. Тоді Олександр, знетямлений його думною і затятою мовчанкою, сказав: «Чи ж він бодай укляк на коліно? Чи ж із його уст зірвалося якесь благання? Стривай, ось я здолаю цю німоту і як не виб'ю з тебе слів, то виб'ю принаймні зойки». І закипаючи дужчим гнівом, звелів поперебивати

йому стопи і, живцем прив'язавши до воза, волокти його отак калічного, шарпаючи і рвучи на шмаття його тіло. Чи не тим це сталося, що душевний гарт видався Олександрові чимось таким природним і звичайним, аж він утратив пошану до лицарськості? А чи він так високо ставив власний гарт, що з висоти своєї величі не міг бачити без заздрощів щось подібне ще в комусь? Чи, може, ставав неблаганний, коли хтось попадав йому під сердиту руч?

Справді-бо, коли б його гнів міг бути непогамований, він би, напевне, вгамувався при штурмі і плюндруванні Тебів, коли перед його очима стільки хоробрих воїнів полягло від меча, не маючи вже сили, ані способу боронитися; мав би вгамуватися, бо полягло їх добрих шість тисяч, при чому жоден не тікав і не просив пардону; навпаки, кожен кидався вперед і сточував бій із ворогом-звитязцем, шукаючи собі славної смерті. Не було нікого, хто б, знемагаючи на рани, до останнього подиху не силкувався помститися за себе і в розпуці безстрашшя осолодити власну смерть смертю якогось супротивника. Їхня звага не збудила в Олександра жодного жалю і не старчило дня, аби вситити його помсту. Ця різанина тривала доти, доки не пролилася остання крапля крові; помилування дістали лише безборонні старці, жінки та діти, аби достачити переможцеві тридцять тисяч невольників.

Розділ II

ПРО СМУТОК

Я належу до людей, вільних від цього почуття, я не люблю його і не ціную, дарма що світ ніби завзявся бити йому поклони. В його одежу вбирають мудрість, цноту, сумління: дурна і недоречна оздоба! Італійці цілком слушно охрестили тим самим словом злосливість. Згадане почуття завжди шкідливе, завжди недоречне і водночас завжди підле і нище. Стоїки застерігають мудреців від того, аби віддаватися йому.

Оповідують, що Псаменіт, король єгипетський, після своєї поразки, у полоні в Камбіза, царя перського, побачивши, як попри нього йде полонянка – його донька, перебрана за служебку і послана по воду, – зостався, хоча всі його приятелі плакали і лементували, незворушним, тільки стояв собі мовчечки і дивився в землю; так само зберігав він спокій і тоді, коли угледів, як його сина ведуть на страту. Проте зауваживши одного свого челядника у гнаному повз нього гурті бранців, він почав кулачити себе по голові й вибухнув страхітним жалем.

Це можна порівняти з тим, як поведився один із наших княжат. Діставши у Трієсті (де він перебував) новину про смерть старшого брата, того, хто був підпорою і потугою його дому, а небавом і вістку про кончину молодшого брата, своєї другої надії, він витримав ці два удари з неймовірною стійкістю; зате коли за кілька день сконав один із його домівників, це нове лихо його добило, і він, утративши душевний гарт, віддався розпачеві та жалобі. Дехто помилково звідси виснував, що його упекла тільки ця остання тяжка ураза. Насправді ж його душу затопив такий глибокий смуток, що досить було ще кількох крапель, аби прорвати греблю його терпіння.

Так само можна б (я так гадаю) витлумачити і нашу історію, якби не те, що згодом, коли Камбіз спитав у Псаменіта, чому, залишаючись байдужим до нещастя сина та дочки, він не міг знести недолі одного зі своїх приятелів, той відрік так: «Тому, бо лише останню біль можна вилити слізьми. тоді як горе, завдане мені двома першими ударами, годі передати».

Тут можна було б згадати вимисел старожитнього маляра: у картині заклання Іфігенії, передаючи жалобу присутніх тією мірою, якою кожного зворушувала загибель тамтої гарної і невинної панянки, він сягнув вершка свого мистецтва; проте дійшовши до дівчининного батька, він удав його з затуленим обличчям, натякаючи, що годі передати весь його біль. Ось чому під пером поетів горопашна матір Ніобея, втративши спершу семеро синів, а потім стільки само дочок, убита цією незмірною втратою, зрештою перекинулася скелею,

З болю скаменівши. – Овідій, Метаморфози, VI, 304.*

Такий образ передає те мертвотне, німе і глухе скам'яніння, що вражає нас, коли на нас спадає безголов'я понад наші сили. І справді, огром такої недолі геть-то прибиває нашу душу і позбавляє її свободи вчинків; саме так стається під першим враженням дуже лихого звістки, коли ми чуємося скутими, здеревілими і ніби обезвладненими у всіх рухах; і тільки згодом, давши собі полегкість слізьми та голосінням, душа ніби відпружується, випростується і знаходить більше простору та волі. Виходить так, ніби

Аж голос крізь біль той прорвався.

Вергілій, Енеїда, XI, 151

Пер. Михайла Білика

Під час війни короля Фердинанда з удовицею по королю угорському Яношу, в битві під Будюю, всі звернули увагу на одного лицаря: той бився з незвичайною відвагою і так і поліг безіменний. Коли несли його тіло, Рейшах, отаман німецький, бідкував за ним, як і всі, але, поцікавившись, хто ж цей лицар, побачив, коли з убитого зняли лицарію,

* У перекладі Андрія Содомори: «Од горя заціпеніла нараз».

що то його рідний син. Посеред загального лементу сам він, не пустивши пари з уст і не змигнувши оком, стояв випростаний, прикипівши поглядом до синового тіла; аж поки гвалтовність скорботи, вразивши його життєві сили, не звалила його, мертвого, долу.

*Хто може передать, як він палас,
Той відчуває лиш слабенький жар,*

Петрарка, Сонет 137

мовлять коханці, намагаючись поділитися муками свого кохання:

*...Бо ти забрала
З собою всі мої чуття!
Як, Лесбіє, тебе побачу,
Шалію у нестямі я.
Язик німіє, кров клекоче,
У тілі племін і пожежа,
В ушах бриніння, а на очі
Мла налягає...*

Катулл, III, 607

Отож-бо в ту мить, коли нас поймає пекучий любовний пал, ми не вдатні вимовлятися жалями чи благаннями, наша душа надто обтяжена важкими думами, а тіло прибите і зв'ялене коханням. Звідси зроджується деколи і та раптова неміч, що вражає коханців так невчасно, і той крижаний холод, що огортає їх через надмір любові, в самім лоні розкошів. Усяка жага, що надається до смакування і перетравлювання, жага не жагуча.

Скаржиться легка журба, а велика – та безголога.

Сенека, Іполит, II, 607

Несподівана радість чи втіха так само вражають нас:

*Тільки уздріла вона, що іду я, й троянців у зброї
З подивом раптом пізнала, й великим налякана дивом,
Аж знепритомніла, глянувши, і від страху здеревіла.
Кості застигли у неї, зомліла й по довгій хвилині
Мовить.*

Вергілій, Енеїда, III, 306

Пер. Михайла Білика

Окрім тієї римлянки, яка сконала з несподяданого щастя, викликаного поверненням сина після поразки під Каннами, окрім Софокла і тирана Діонісія, так само померлих на радощах, а також Тальви, померлого на Корсиці після одержання новини про надані йому від римського сенату гонори, ми маємо сьогоднішній приклад: папа Лев Десятий, оповіщений про здобуття Мілану, чого він так зичив, зрадив такою великою радістю, що заслаб на гарячку і сконав. А ще знаменитіше свідчення людського марнославства наводять старожитні: Діодор Діалектик переставився під час ученого диспуту, бо пройнявся пекучим соромом перед своїми вихованцями та публікою, не зумівши дати собі раду з висунутим проти нього доводом.

Щодо мене, то я не дуже підлягаю несамопитим нервовим зворушенням. Я врівноважений від природи, і що не день, то дужче гартую і покріплюю свою душу з допомогою розважань.

Розділ III

НАШІ ПОЧУТТЯ ВИБИВАЮТЬСЯ ПОЗА РЯМЦЯ НАШОГО Я

Ті, хто дивується, чого ми так пнемося до прийдешності, замість удивлятися сьогоднішніми здобутками (бо прийдешність нам підвладна ще менше, аніж навіть минувшина), торкаються найпоширенішої з людських помилок, якщо тільки можна назвати помилкою те, до чого нас штовхає, аби зробити своїми співучасниками, сама природа. Як і в багатьох інших речах, природа навіює нам і ці марні ілюзії, заохочуючи нас не так шукати істини, як діяти. Ми ніколи не перебуваємо в собі; ми завжди десь поза собою; побоювання, прагнення, надія ваблять нас у майбутнє; тож ми перестаємо сприймати і розуміти те, що існує, і тільки й думаємо про те, що буде, ба навіть тоді, як нас самих більше не буде.

Нещасна душа, прибита клопотом про будучину.

Сенека, Листи, 98

Платон часто наводить таку велику пересторогу: «Роби свою справу і пізнай самого себе». Кожна з двох частин цієї перестороги обіймає і другу частину її, а отже, і весь обсяг нашого обов'язку. Хто збирається робити своє, той побачить: перше його завдання пізнати, що він за один і на що здатний. А хто знає себе, той не візьме чужого за своє; той найбільше любить себе і дбає про свій інтерес; той ухиляється від марних клопотів, ялових думок і нездійсненних заходів.

І якщо глупота, навіть домігшись того, чого прагнула, ніколи не буває вдоволена, то мудрість завжди вдоволена тим, що має, і ніколи не гризе себе.

Цицерон, Тускуланські розмови, кн.V, розд. XVIII

За Епікуром, мудрець не повинен прозрівати майбуття і журитися ним.

Серед правил стосовно померлих найсправедливіше, як на мене, те, що приписує по смерті державців обговорювати їхні вчинки. Вони – побратими права, якщо тільки не його зверхники. А що правосуддя не було над ними владне, то цілком слушно, щоб воно розпоряджалося їхнім добрим ім'ям та маєтками їхніх спадкоємців, тобто тим, що ми часто ставимо вище від життя. Цей звичай дає велику користь людям, які його пильнують, і вельми бажаний для добрих державців, які слушно можуть нарікати, якщо їх згадують на рівних із лихими державцями.

Ми повинні однаково користися і підлягати всім королям, бо вони ж таки правні, але шанувати і любити ми маємо лише їхні цноти. Отож ради громадської злагоди терпеливо зносимо навіть нікчемних між ними, приховуймо їхні вади, підтримуймо всі їхні починання, поки їхнє правління потребує нашої підпори. Але з моменту звершення нашої співпраці зникають будь-які підстави всупереч нашим засадам справедливості та волі відмовляти нам у праві висловити наші щирі почуття, як і підстави гудити добрих підданців за те, що вони вірно й уклінно служили володареві, чиї хиби були їм добре знані, позбавляючи нащадків такого вельми корисного прикладу. А хто з подяки за зроблену йому ласку даремно вихваляє державця, той, віддаючи йому справедливість за щось особисте, робить це коштом громадської справедливості. Слушно рече Тит Лівій, що мова людей, наближених до трону, завше сповнена підлабузництва і фальшивого свідчення; бо вони всі без винятку підносять свого короля, роблячи його зоровзором найвищих цнот і монаршої величі.

Можна осудити зухвальство двох вояків, які кинули Неронові у живі очі, що вони думають про нього. Перший на запитання, чому вояк зичить йому зла, відповів: «Я любив тебе, коли ти заслуговував на це, але відтоді, як ти став матеревбивцею, палієм, блазнем, поганяйлом, я зненавидів тебе, бо чого ж іншого ти вартий?». Другий на запитання, чого він надумав його вбити, дав таку відповідь: «Бо не бачу іншого способу припинити твої злочинства». Та хто, при доброму розумі бувши, здолав би прилюдно ганьбити численні

свідчення про ті страшні лиходійства, які заплямували його по смерті й зостануться в пам'яті людській на віки вічні?

Мені не до вподоби, що попри чудове законодавство у лакедмонян уряджалася облудна церемонія: по смерті короля всі спільники та сусіди, а також усі ілоти, що чоловіки, що жінки, дряпали собі на знак жалоби обличчя, ридали і зойкали, називаючи небіжчика (хоч би який він був) найліпшим з усіх їхніх королів: так вони славили ранг покійника, хоча ця слава заробляється заслугами і має віддаватися лише тому, хто заслужив її найбільше, хоч би походив і з найнижчого роду. Аристотель, цікавий до всіх явищ у світі, загадується у зв'язку з Солоновими словами, що ніхто до смерті не може бути названий щасливим: чи можна називати щасливим того, хто жив і помер, оточений почестями, якщо славу по собі він залишив лиху, а нащадки його не варті доброго слова. Поки ми простуємо по життю, то чим тільки не клопочемося і не переймаємося, але, опинившись поза буттям, перестаємо спілкуватися з тим, що існує. Тому Солонові випадало б сказати, що людина завше нещаслива, раз вона щаслива лише тоді, як її вже нема.

... Хоча сам готов присягтися,

Що після смерті ніяке вже в ньому чуття не заблисне.

Та не керується він, очевидно, тим переконанням:

Не вилучає з життя себе, з коренем вирвать не хоче –

Сам себе дуриць: ану, з мене лишисться щось після смерті.

Лукрецій, Про природу речей, III, 901-906

Пер. Андрія Содомори

Бертран Дю Геклен загинув при облозі замку Ранкон, біля Пюї в Оверні. Коли обложенці після його кончини здалися, то мусили покласти фортечні ключі на тіло полеглого. Бартоломео д'Альвіано, верховода війська венеціян, загинув, воюючи на їхній службі у Брешії. Перевозити його тіло до Венеції довелося через землю ворожих веронців. Більшість війська вважала, що треба зажадати у веронців пропуску. Проте Теодоро Трівольчі виступив проти і волів пробиватися силою, поклавшись на зброю. «Не гоже, – сказав він, – аби той, хто за життя не боявся супротивника, після смерті показував ляк перед ним».

Тут на пам'ять спадають і грецькі закони, за якими той, хто випрохував у ворога чиєсь тіло для погребу, зрікався своєї звитяги і не міг уже споруджувати на честь її трофеї. Переможцями ставали ті, кого про таку ласку просили. Саме так Никій утратив перевагу, яку по праву здобув у бою з коринтянами, і, навпаки, Агесилай утвердив за собою сумнівну перемогу над беотянами.

Ці звичаї могли б видатися химерними, якби за всіх часів не було заведено не лише дбати про себе за межею земного життя, а ще й вірити, що небесні щедроти часто йдуть із нами до гробу і витають навіть над нашим тліном. Про це свідчить стільки, не згадуючи вже наших, прикладів зі старосвіччини, що зайве довго й розводитись. Едвард Перший, король англійський, постерігши у тривалих війнах із Робертом, королем шкотським, як його присутність сприяла ратному успіхові (бо він завжди брав гору, коли очолював якийсь похід), умираючи, взяв із сина клятвену обіцянку виварити по смерті його тіло, відокремити м'ясо від кісток і поховати його; зате кістки зберегти і возити з собою та військом щоразу, як воюватиме зі шкотами; так ніби звитяга неодмінно пов'язувалася з його кістяком.

Ян Жижка, який збурих Богемію, підтримавши Віклефові ілюзії, побажав, аби з нього по смерті злупили шкіру і напнули її на бубон, який скликатиме на бій із супостатом; він гадав, ану ж це допоможе утримати переваги, здобуті ним у змаганнях. Так само індіани, йдучи битися з гишпанцями, несли з собою кістки одного з ватагів, пам'ятаючи, як тамтого ніколи не зраджувало воєнне щастя. Та й інші народи в тій стороні беруть із собою на війну тлін своїх хоробрих, полеглих вояків, щоб він приносив удачу і додавав запалу.

У перших прикладах за предками зберігається лише слава, набута минулими діяннями, натомість у других вони мають змогу діяти ще й після своєї смерті.

Вчинок лицаря Баярда видається куди шляхетнішим: діставши смертельну рану від аркебузної кулі, він на умовляння вийти з бою відповів, що не збирається на кінчу життя показувати тил ворогові, і бився, поки мав силу; а відчувши, що мліє і падає з коня, велів

джурі покласти його у стіп дерева, але так, щоб сконати обличчям до ворога: так він і сконав.

Слід мені тут долучити ще один приклад, вимовніший за всі попередні. Цісар Максиміліан, прадід нинішнього короля Філіппа, був монарх, обдарований усякими високими прикметами і серед них надзвичайною вродою. Але в числі своїх навиків він мав один, зовсім не властивий княжатам, які, аби швидше залагодити найпильніші справи, обертають іноді на трон свій стульчак: це означає, що не було такого служника, навіть серед найближчих із них, якому він дозволив би бачити себе у вбиральні; навіть, аби помочитися, він крився, наче панянка, і не відслоняв ані лікареві, ані будь-кому іншому тієї частини тіла, яку звичайно ховають. От і я, хоча за словом до батька не бігаю, теж діткнутий з натури такою самою сором'язливістю. Якщо я не палаю любовним пломенем, то зроду не дозволю собі нескромності і нічиім очам не покажу того, що звичай велить прикривати. Отож я сором'язливий більше, ніж це подобає мужеві, а надто мужеві мого стану. Але цісар Максиміліан так із цим крився від людей, аж розпорядився у своїй духівниці, щоб на нього наділи спідні після кону. До того ж він приписав у тестаменті, щоб тому, хто натягуватиме підштаники, зав'язали очі. Кір заповідав своїм дітям, аби ні вони, ні хтось інший не оглядали і не торкалися його тіла, поки з ним не розлучиться душа, і я не вагаюся приписати це якомусь особливому набоженству; адже його історик і він сам, опріч інших великих цнот, виказували велику дбалість і шану до релігійних обрядів.

Мені не до смаку те, що один можний пан розповів про мого родича, ушавленого на мирному та ратному полі. Умираючи на старості-літх у своєму маєтку і терплячи муки від каміння в нирках, він ув останні години втішався тим, що докладно розробляв обряди свого погребу і брав слово з усієї шляхти, що вона проведе його в останню путь. Навіть короля, який навідав його перед смертю, він палко благав, щоб той наказав ховати його усім своїм дворакам; при цьому він наводив багато прикладів і доказів на підтвердження того, що муж його рангу цілком на таке заслуговує; помер він, очевидно,

спокійний і вдоволений, добившись жаданої обіцянки і розпорядившись по своїй уподобі, як саме і кому його ховати. Зроду я ще не бачив такого неймовірного марнославства.

Ще одна химерія супротивного характеру, за прикладом якої теж далеко не ходити, видається мені зрідні попередній: це коли хтось самозабутньо піклується про свої проводи і водночас виказує якусь незвичайну і непристойну ощадливість, задовольняючись лише одним служником та одним ліхтарем. Дехто хвалить такий звичай, як і останню волю Марка Емілія Лепіда, який заборонив спадкоємцям уряджати йому церемонію, заведену в таких випадках. Хіба ж поміркованість і ощадливість зводяться до того, щоб уникати видатків та розкошів, користі й потреби яких ми вже не відчуваємо? Гріш ціна такій повздержливості! Як би годилося тут поводитися? На мою думку, тут, як і в усіх світових речах, кожен мав би, як мовиться, по достатках ноги простягати. І філософ Лікон вельми мудро доручив своїм приятелям сховати його тіло в сиру землю там, де їм здасться найліпше; що ж до свого погребу, то він попросив, щоб не справляли його ані надто пишно, ані надто скупю. Сам я заповідаю, щоб мої проводи йшли своїм трибом, як заведено, і покладаюся на тих, кому цей обов'язок випаде.

Ми можемо нехтувати ці клопоти, коли йдеться про нас, але годі легковажити ними щодо наших близьких.

Цицерон, Тускуланські розмови, I, 45

Цілком слушний і вислів одного святого:

«Клопоти про похорон, убранство гробівця, тишина погребу – це все радше не для спокою мертвих, а для потіхи живих».

Августин, Про Град Господень, I, 12

Ось чому, коли Критон спитав Сократа перед сконом, як його поховати, той відповів: «Як вам заманеться». Якби мені випало клопотатися цим завчасу, я вважав би за принадніше для себе наслідувати тих, хто прагне, ще живучи і дихаючи, веселити себе думками про пишноту та блиск свого похорону і готовий радо лицезріти в мармурі свої неживі риси. Щасливий той, хто вміє розраювати і тішити свої почуття безчуттям і жити власною смертю!

Я відчуваю якусь зазлість до народоврядування (дарма, що воно здається мені найприроднішим і найсправедливішим), коли згадую нелюдську сваволю атенців, які без жалю стратили, відмовившись вислухати їхніх виправдань, найхоробріших капітанів, що саме виграли у лакедмонян морську битву біля Аргенуських островів, найзапеклішу, найбільшу з усіх, що їх греки будь-коли сточували на морі. Їх засудили на смерть лише за те, що після перемоги вони кинулися пожинати її плоди, замість затриматись на місці, щоб зібрати і поховати трупи. Надто обурює мене цей вирок на згадку про Діомедона. Серед стратенців то був муж великих вояцьких і громадянських чеснот. Вислухавши присуд, він вийшов уперед і, вигодовивши слухну хвилину, щоб озватися, замість захищати себе і доводити очевидну несправедливість такого жорстокого вироку, виявив турботу про долю своїх суддів і попросив богів не карати їх за розправу над ним; ба більше, боячись, як би боги не поклали свого гніву на їхній край за невиконання обітниць, які він із товаришами дав на подяку за блискучу звітягу, повідомив суддів, що то були за обітницю. Нічого більше не додавши, не сперечаючись і ні про що не просячи, він відважно, твердою ногою пішов на муку.

Але через кілька років доля залила за шкуру атенця сала з тієї самої бочки. Хабрій, адмірал атенської флоти, здобувши перемогу над Поллісом, спартанським адміралом, біля острова Наксосу, змарнував усі плоди свого успіху, дуже важливого для Атен, боячись накликати на себе вже знайоме оскарження. Отож, аби не згубити в морі кількох тіл товаришів, він дозволив утекти цілій тічці живих ворогів, які згодом змусили його дорого заплатити за цей безглуздий забобон.

Питаєш, де буде місце твоє, після смерті?

Там, де живуть зараз ті, хто ще не родився.

Сенека, Троянки, II, 30

Другий поет наділяє бездушне тіло відчуттям незрушного супокою:

Хай не знайде він гробу,

Притулку благого для тіла,

Де б по віку земного трудах

Душа спочинку зазнала.

Енній у цитаті у Цицерона, Тускуланські розмови, I, 44

Так само і в природі можна бачити, як багато мертвих речей зберігають таємні зв'язки з життям: вино змінюється у льохах зі зміною пір року на його винограднику, забита і засолена дичина, кажуть, змінюється і набуває нового смаку, притаманного живому м'ясу.

Розділ IV

ЯК ДУША ПЕРЕНОСИТЬ СВОЇ ПРИСТРАСТІ НА УЯВНІ ПРЕДМЕТИ, КОЛИ БРАКУЄ ЇЙ ПРАВДИВИХ

Шляхтич із нашого краю, подагрик, на поради лікарів утриматися від споживання солоного м'яси́ва, звик жартівливо відповідати, що в нападах страждань та болю йому хочеться мати щось напoxваті, аби зганяти на ньому оскому, і що, лаючи та кленучи чи то ковбасу, чи то бичачий язик, чи то шинку, він чує полегшу. Але, далєбі, подібно до того, як ми досадуємо, коли, замахнувшись для удару, хибимо і поціляємо у повітря, як погляд, аби справити нам утіху, замість розпливатися і губитися у просторі, має зосередитися на приступній меті на належній відстані:

*Як вітер, на рівнину впавши, силу втрачає,
Якщо не стане перетиком ліс перед ним,*

Лукан, II, 362

так само, здається, і душа, вражена і зворушена, сама в себе поринає, як не дати їй волі; тож-бо завше треба їй достарчити предмети, на які вона могла б вилитися і діяти. Плутарх говорить у зв'язку з тими, хто прив'язується до мавпочок та песиків, що властива нам потреба любити, не мавши сподіваного виходу, бавить себе, аби не порожнювати, якимись марничками та витребеньками. І справді ми бачимо, як душа, обплутана пристрастями, воліє тягтися до якогось фальшивого і химерного предмета, всупереч власному віруванню, ніж гультяювати. Так звірі у своєму ражі кидаються на камінь чи залізо, що їх зранило, або, кусаючи самих себе зубами, помщаються за біль, що мучить їх.

*Так панонська поранена ведмедиця
Зі списом у боці починає крутитися,*

*Тягнеться до рани, щоб схопити держак,
Все танцює круг себе і не скине ніяк.*

Лукан, ІІ, 230

Чого ми тільки не вигадуємо, пояснюючи причину нашого безголов'я! До чого ми тільки не чіпляємося, слушно чи неслухно, аби лиш до чогось присікатися! То не оті ясні кучері, які ти рвеш на собі, і не оті білі перса, які ти з горя б'єш так розпачливо, наразили на смерть від кулі твого сердегу брата: шукай винуватця деінде! Лівій, розповідаючи про жалобу римського війська після загибелі двох славет-братів, його вожаїв, додає: *всі почали плакати і товкти себе по голові. Тит Лівій, XXV, 37.* Такий був посполитий звичай. І хіба філософ Біон не сказав жартома про царя, який із жалю рвав на собі волосся: «Цей муж, здається, гадає, що лисина полегшить йому жалобу»? Хто з вас не бачив, як гравці кусають і ковтають карти, як трощать гральну кістку, аби помститися бодай на чомусь за свій програш? Ксеркс звелів шмагати море Геллеспонт і закувати його в кайдани, вилаяв його найпослідушими словами і послав виклик на герць горі Атон. Кір на кілька днів затримав цілу армію, щоб помститися річці Гіндес за страх, якого спізнав на переправі через неї. А Калігула з землею зрівняв гарну кам'яницю через розкоші, яких дізнала у ній його матір.

За моєї молодості люди розповідали, як один цар, наш сусіда, діставши від Бога добру висіканку, поклявся віддати йому віть за віть; він розпорядився, щоб десять років поспіль у його царстві не молилися Богові, не згадували про нього, і щоб за його царювання навіть не вірили в Бога. Ця розповідь свідчила не так про глупоту, як про пиху того народу, про який ішлося. Обидві ці вади людські завжди йдуть у парі. Але, по щирості сказати, у таких випадках більше знати гонору, аніж дурості.

Цезар Август, зазнавши морської хвищі, угнівався на бога Нептуна і наказав на час урочистостей у цирку усунути його статую, поставлену серед інших богів, щоб помститися за кривду. Тут він учинив ще безглуздіше, ніж решта шаленців і ніж він сам згодом, коли, програвши у Германії битву Квинтилію Варові, почав з люті

та розпачу битися головою об мур, волаючи: «Варе, віддай мені мої легіони!». Отож-бо навісніють і казяться ті, хто кидає виклик Богові або фортуні (адже їм кортить іще й блюзнити), ніби недоля може почути наші прокльони; вони схожі тут на тракійців, які, коли гримить і блискає, запскло стинаються з небесами, намагаючись хмарою стріл оханути гнівливого Бога. Отож, як висловлюється старожитній поет у Плутарха:

*Безталань лаєш ти люто? Та ба,
Що їй твоя нерозумна клятьба!*

А втім, скільки про це не кажи, хіба ж утримати людину від сердитих вихваток.

Розділ V

ЧИ МОЖЕ НАЧАЛЬНИК ОБЛОЖЕНОЇ ФОРТЕЦІ ВИХОДИТИ З НЕЇ ПЕРЕМОВЛЯТИСЯ З ВОРОГОМ?

Люцій Марцій, римський намісник, у війні проти Персея, короля македонського, вигадуючи час, потрібний йому для озброєння, почав трактувати про замир'я, і приспаний цим король на кілька днів замирився, давши ворогові час і нагоду зміцнити свою бойову готовність, через що сам незабаром зазнав остаточної поразки. Але старійшини сенатори, пам'ятаючи звичаї своїх отців, засудили цей учинок як негідний давніх порядків, що ґрунтувалися, за їхніми словами, на тім, аби перемагати мужністю, а не хитрощами, засідками та нічними нападами, вдаваною втечею та несподіваними контрударами, і починати війну з її оголошення, попереджуючи про годину та місце сутички. Тим-то вони видали колись Піррові зраїцю лікаря, а фаліскам – зловорожого навчителя їхніх дітей. То була затія істинно римська, не те що грецька пронозуватість і пунійська підступність, у цих народів вважалося, що перемогти силою не так похвально, як хитрощами та крутіїством. Ошуканство може прислужитися лише на час; переможеним визнає себе тільки той, хто знає, що його подужали не підступом, не випадком, а хоробрістю, груди на груди, у відкритому і чесному бою. З мови цих славетців зразу видно, що вони ще не відали такої гарної сентенції:

*Підступ чи мужність це буде, хто стане питать, коли йдеться
Про ворогів?*

Вергілій, II, 390

Пер. Михайла Білика

Ахейці, розповідає Полібій, воюючи, гордували крутіїством; вони цінували звитягу лише, коли приборкували дух супротивника. Муж

праведний і тямуючий вважатиме за правдивіше звиягу, здобуту чесно і достойно, мовить інший римський автор. *Флор, I, 12.*

*Силою спробуємо, вам чи мені призначила зверхність
Усемогутня Фортуна.*

Елній у цитаті у Цицерона, Про обов'язки, I, 12

У царстві тернатському, з легкої руки названому від нас варварським, панує звичай оголошувати про початок війни; при цьому додається, які сили і засоби будуть застосовані, а саме скільки це вояцтва, яке його спорядження, яка зброя, оборонна і наступальна. Але якщо, після такого оголошення, суперник не поступається і не йде на згоду, вони не зупиняються ні перед чим і гадають, що тоді ніхто не може закидати їм зраду, підступність і решту нібито незаконних засобів, удатних забезпечити перемогу.

Флорентинці колись і гадки не мали шукати переваги над ворогом завдяки віроломному нападові, тож за місяць наперед попереджували про виступ свого війська, калатаючи у великий дзвін, званий у них Мартінеллою.

Що ж до нас, хто з цим не стане панькатися, хто переконаний: якщо ти виграв війну, тобі й слава, хто поділяє слова Лісандра про те, що де бракує лев'ячої шкіри, там треба штукувати лисячою, – то ми й пасток остерігаємося найчастіше; отож наш верховода бере очі в руки саме тоді, коли посилає парламентарів і провадить перемовини про мир. Ось чому всі теперішні вояки визнають правило, що начальник обложеної фортеці нізащо не повинен виходити з неї перемовлятися з ворогом. У добу наших отців за ламання цього правила дорікали панові де Монморові та панові де л'Асіннї, які боронили Музон від графа Насауського.

Та іноді ламання цього правила має своє виправдання. Скажімо, його можна вибачити тому, хто виходить із фортеці, подбавши про свою безпеку і перевагу, як це вчинив у городі Реджо граф Гвідо ді Рангоне (якщо мав рацію Дю Белле, бо, за словами Гвіччардіні, то був не хто інший, як він сам), коли зійшовся з паном де Л'Екю перемовлятися. Він відступив від замкових мурів на таку малу відстань, що, коли спалахнула звада під час цих перемовин, не тільки

пан де Л'Екю та його бойова дружина виявилися слабшою стороною (бо ж Алессандро Трівольчі при цьому загинув), а й сам пан де Л'Екю мусив, рятуючи свою голову, покластися на графове слово і сховатися від небезпеки в мурах ворожого міста.

Антигон, обложивши Евмена у місті Нора, умовляв його вийти із замку трактувати про мир. При цьому він переконував Евмена постати перед ним тому, бо він, Антигон, більший і потужніший, але Евмен дав йому гідну відповідь: «Поки в руках у мене меч, я не визнаю вищим за себе нікого». І пристав на пропозицію Антигона лише тоді, як той віддав у заручники власного сестринця Птолемея.

Бували, щоправда, й такі, кому гаразд повелось, коли вони вийшли з фортеці, поклавшись на слово обложників. Це міг засвідчити Анрі де Во, лицар із Шампані, обложений англійцями в замку Комерсі. Бартелемі де Бонн, командир обложників, підкопавшись під більшу частину замку (отож зоставалося тільки вогонь піднести, аби поховати обложених під грузами), схилив того Анрі покинути фортецю і почати переговори, для свого ж таки добра. Анрі, навів переконавшись, що йому загрожує неминуча згуба, пройнявся вдячністю до свого ворога і здався зі своїми вояками на ласку переможця. Порох запалили, дерев'яні підпори повалилися, і від замку каменя на камені не лишилося.

Сам я схильний вірити людям; але я визнав би це з великою нехиттю, якби моє поведження дало привід думати, ніби мене спонукає до нього розпука і легкодухість, а не щирість і віра в людську порядність.

Розділ VI

ГОДИНА ПЕРЕМОВИН – НЕБЕЗПЕЧНА ГОДИНА

Не з-так давно я бачив у сусідстві в Мюсідані, як ті, кого звідти вигнало наше військо, а також їхні прибічники нарікали на зраду, бо під час перемовин і тимчасового замирення на них раптово напали і розбили ущент. Така скарга в інший вік, мабуть, була б цілком справедлива. Але, як згадувалося вище, наші звичаї надто вже відійшли від колишніх чесних правил. Отож не можна звірятися одне на одного, поки не прикладено останніх печаток, та ще й після цього по-всякому буває.

Годі твердо розраховувати на те, що переможці дотримають свого слова, даного містові, що здалося на ласку звитяжців і впустило ще розпашілих від бойового запалу вояків.

Люцій Емілій Регілл, претор римський, даремно згаявши час на штурм міста фокейців, бо мешканці боронилися страх завзято, уклав з ними пакт, за яким він матиме їх за друзів народу римського і вступить до міста як до міста спільників. Отож вони вирішили його не боятися. Але після вступу до міста з військом (аби там показатися з більшою помпою) марними виявилися всі його зусилля утримати в шорах вояків, і чималу частину міста було спустошено у нього перед очима; хіть плюндрувати і мститися подужала в них шану до вожая та військової дисципліни.

Клеомен правив, що будь-яка кривда, вчинена супротивникові на війні, – це річ поза межами правосуддя і не підлягає вирокам ні богів, ані людей. Замирившись на тиждень з аргів'янами, він уже третьої ночі напав на них сонних і погромив їх, усправедливлюючись тим, що при замиренні про нічну пору не згадувалося. Але боги покарали його за таку хитромудру підступність.

Місто Казиліна, чиї мешканці легковажно повірили у свою безпеку, зазнало під час переговорів раптового нападу, і діялося це у вік найсправедливіших верховод і найдосконаліших установ у римлян. Адже ніде не сказано, що нам не вільно у слушний час і в слушному місці скористати із глупоти ворога, подібно до того, як ми повертаємо на свою руч його боягузтво. Війна у силу своєї природи має багато привілеїв, які за воєнних умов цілком розумні, хоч розум наш і обурюється; тут утрачає чинність: *ніхто не повинен наживатися на дурості іншого.*

Цицерон, Про обов'язки, III, 17

Проте мене вражає сваволя, з якою Ксенофонт дозволяє ці порушення у своїх розправах та в учинках свого нібито досконалого державця. А це ж автор великої в цих речах ваги, він славетний воїн і філософ із числа перших учнів Сократових. З його надто широкими поглядами на цей предмет я далеко не завжди згоден.

Пан д'Обіньї облягав Капую, і ось коли після запеклого штурму синьйор Фабріціо Колонна, комендант фортеці, почав з ним переговори з бастіону, а вояки його втратили пильність, наші здобули місто і знищили його дощенту. А ось вам іще свіжішої пам'яті випадок. Сеньйор Джуліано Роммеро допустився ще більшої необачності, він вийшов за мури перемовлятися з паном конетаблем, аж це, повернувшись назад, виявив, що фортецю здобув ворог. Але там де зиск, там і втрата, ми теж іноді програвали. Маркіз Пескарський облягав Геную, де верховодив з нашого рамена дук Оттавіано Фрегозо; переговори між ними зайшли так далеко, що залишилося тільки поставити підпис. Проте при їхньому завершенні гишпанці вдерлися до міста і заходилися поряdkувати в нім так, ніби взяли його боєм. Так само згодом баррійське місто Ліньї, де правив граф де Брієн, місто, облогу якого провадив сам цезар, було захоплено тоді, як Бертейль, намісник згаданого графа, вийшов за мури перемовлятися.

Лише звитяга завжди найславніша,

Здобута чи умом, чи таланом –

Аріосто, Роланд Несамовитий, XV, 1

Пер. Олександра Мокровольського

так, принаймні, говорять. Але філософ Хрисип був іншої думки, як і я сам. Він казав, що бігуни повинні докласти всіх зусиль, аби випередити інших, але їм зась хапати за руку суперника, аби його затримати, чи підставляти ногу, аби бігун упав.

А ще шляхетніше відповів Олександр Полісперхонтові, коли той схиляв його скористатися з п'єми для наскоку на Дарія. «Не в моєму звичаї, – сказав Олександр, – здобувати крадену перемогу» – *Волію лаять недолю, ніж звитяги стидатись.*

Квінт Курцій, IV, 13

Він мав за безчестя

Вбити Орада, коли той тікав, і поранити ззаду,

Кинувши списом, але оббігає його і виходить

Просто назустріч йому і, ставши як муж проти мужа,

Перемагає не підступом хитрим, а силою зброї.

Вергілій, Енеїда, X, 732

Пер. Михайла Білика

Розділ VII

НАШІ ВЧИНКИ ТРЕБА СУДИТИ ЗА НАШИМИ НАМІРАМИ

Смерть, так кажуть, звільняє нас від усіх зобов'язань. Знаю: ці слова тлумачили і сяк, і овав. Генріх Сьомий, король англійський, уклав угоду з доном Філіппом, сином цезаря Максиміліана, або (так для нього буде почесніше) батьком цезаря Карла П'ятого, про те, що Філіпп передасть його до рук дука Сефолка, його ворога зі сторонництва Білої Троянди, який утік з батьківщини і знайшов притулок у Нідерландах, а там той натомість присягне не важитися на життя цього дука. А проте, вже на божій постелі, він наказав синові у духівниці негайно згладити дука по своїй кончині.

Недавня трагедія у Брюсселі, яку нам явив дук Альба з графами Горном та Егмонтом, криє в собі чимало такого, що заслуговує на увагу. Так, скажімо, граф Егмонт, який умовив графа Горна віддатися до рук дука Альби і залевнив, що той буде в безпеці, вперто домагався, щоб його стратили першим; він гадав, ніби власна смерть зніме з нього зобов'язання, взяте щодо графа Горна. Але в першому разі смерть не звільняла короля від даного слова, а в другому – граф залишився б невинний у цій справі, навіть якби його дарували горлом. Ми не можемо відповідати за те, що понад нашу силу, спромогу. А що наслідки і виконання самого зобов'язання від нас не залежать і, власне кажучи, розпоряджатися ми можемо тільки своєю волею, то саме на цій волі з конечності ґрунтуються і в ній містяться всі людські повинності. Ось чому граф Егмонт, почувшись у душі своїй і в межах своєї волі зв'язаним обіцянкою, хоча дотримання її від нього не залежало, безперечно, був би звільнений від свого зобов'язання щодо графа Горна, навіть якби пережив його.

Зате облудний король англійський, навмисне зламавши своє слово, не може бути виправданий тим, що відклав страту дука до своєї смерті; так само нема виправдання і тому муляреві у Геродота, який, усе життя вірно зберігаючи таємницю скарбів єгипетського царя, помираючи, зрадив її дітям.

На своєму віку я бачив багато таких, хто присипляв своє сумління тим, що, привласнюючи чуже добро, сподівався загладити цю кривду, відписавши тестамент на користь законних власників. Так чинити нечесно – допускати зволікання в таких пильних справах та ще й намагатися направити кривду таким маленьким відчипним, таким недорогим коштом. Їм годилося б скласти більшу жертву. Що більшою платиться кривавицею, що дорожчим для себе платиться коштом, то справедливіше було б таке відшкодування. Покута вимагає жертви.

Ще гірше коять ті, хто, все своє життя тамуючи серце на когось із близьких, виливає його лише в духівниці. Цим вони показують, що мало дбають про власну честь, накликаючи прокляття скривдженого на свою пам'ять, а ще менше – про своє сумління, не вміючи, з поваги до самої смерті, усмертити свою злосливість і залишаючи її жити після себе. Ці несправедливі судді відкладають свій вирок і ухвалюють його лише тоді, коли вже не докопатися до суті справи.

Щодо мене, то я докладу всіх зусиль, аби смерть моя не виявила нічого, чого б уже не сказало саме моє життя.

Розділ VIII

ПРО ЛЕДАЦТВО

Як покинута облогом рілля, якщо вона масна і жінна, заростає безліченною безліччю дикого і непотрібного зілля, і, щоб мати з неї постійну користь, її треба порати і засівати певним насінням; як біла челядь вдатна сама собою лише породжувати безформні клапті та шматки плоті, а для сплодження здорового і міцного потомства її слід скріпити іншим насінням, так і з нашим духом. Якщо не дати йому роботи, скерувавши на певний предмет, який би тримав його у шорах, він починає безладно кидатися на всі боки, по широкому полю уяви:

*Так, розплескавшись на поверхні плинній, у посуді міднім,
Сонячне світло чи місяця круг світояйний, блукають
Всюди по стінах, а там, підіймаючись вище і вище,
На виліпній зупиняються стелі і блищами грають.*

Вергілій, Енеїда, VIII, 22

Пер. Миколи Зерова

І нема такого шаленства, такої чудасії, яких би не сплотив він, у такому збудженні перебуваючи,

*Де ніби в маренні хворого будуть безладно зринати
Всякі дива.*

Горацій, Про поетичне мистецтво, 7

Пер. Андрія Содомори

Душа, яка не має визначеної мети, гине, бо, як мовиться, хто скрізь, той ніде:

Хто вже мешкає всюди, Максиме, той не мешкає нігде.

Марціал, VII, 73

Знайшовши віднедавна втечище у хатньому затишку, я повзяв собі намір не братися ні до чого і провести у спокої та самоті той

недовгий час, що мені залишається ще прожити. Здавалося мені, що для мого духу нема і не може бути більшого призвілля, ніж байдикувати, аби мати змогу тішитися на самоті, зосередитися і замкнутися в собі. Я сподівався, що тепер легше йому буде добитися цього, бо з роками він постатечнішав і змужнів. Але я бачу, що

у перобстві думка тільки дармус

Лукап, II, 704

і що, навпаки, розум мій, ніби з порваною гнuzдечкою кінь, у сто разів шпаркіше ганяє самохіть, ніж робив це на звичній службі. Справді-бо, він плодить стільки химер одну за одною, без ладу і складу, стільки фантастичних монстрів, що, забажавши тверезо зважити, наскільки вони дивацькі та безглузді, я заходився списувати їх на папері, в надії, що згодом глузд мій, поглянувши на них свіжим оком, може, засоромиться і схаменеться.

Розділ IX

ПРО СКОРОБРЕХ

Нема людини, якій так важко було б говорити з пам'яті, як мені. Адже я не маю її ані крихти і не гадаю, аби хтось інший міг у цьому зі мною зрівнятися. Решта моїх якостей звичайні й пересічні, але тут я – щось цілком виняткове і рідкісне, а отже, заслуговую на ім'я та славу. До звичних прикросів, якими це для мене обертається (з огляду на щоденну потребу в пам'яті Платон цілком слушно називає її великою і могутньою богинею), долучається ще й таке: у моєму краї, коли хочуть когось назвати безрозумним, кажуть, що він безпам'ятний, отож щоразу, як я скажуся на свою пам'ять, мене картають і висміюють, немовби я зізнався у бракові третьої клепки в голові. Люди не бачать різниці між пам'яттю і розмислом. Гарно ж я виглядаю за такого підходу! А тим часом досвід підказує, що добра пам'ять часто, навпаки, уживається з поганою тямомою. От і кажи після цього, що люди до мене справедливі! Несправедливі вони до мене і в іншому розумінні: найліпше, що я вмію, це бути вірним другом, а тим часом словом на означення моєї хвороби послуговуються як синонімом невдячності. Про мої почуття судять з моєї пам'яті; природна хиба стає, отже, хибою душевною. «Він забув (кажуть вони) виконати таке-то прохання і таку-то обіцянку. Він забуває своїх друзів. Він не згадав, що з дружби до мене мав зробити те-то й те-то, замовити слівце чи перемовчати про те-то й те-то». Певна річ, я можу легко щось забути, але свідомо знехтувати приятелеве доручення – оце вже ні, я не такий. Нехай світ задовольняється одною моєю бідомою і хай із неї не робить навмисної злостивості, такої чужої моєї вдачі.

А проте є тут і дешиця потіхи. По-перше, завдяки своїй ваді я зумів зцілитися від гіршого зла, що могло легко осісти в мені, а

саме від шанобливості, оскільки хвороба пам'яті є надсильним тягарем для того, хто хоче бути причетним до всього, що діється у світі. Ба більше, це нездужання зміцнювало в мені (про такий феномен свідчить і чимало прикладів із життя природи) інші здібності мірою того, як сама пам'ять занепадала; і тут нема нічого дивного, бо якби завдяки пам'яті, у моїй голові були завжди приявні чужі думки та вигадки чужого розуму, я міг би приспати та виснажити свою тямку і свою кебету, ступивши у тропу інших, замість вправляти і розвивати свої власні сили. Крім того, мова моя стисліша, бо пам'ять має укладистіший шпихлір, ніж вимисел. А ще, бувши пам'ятним, я оглушив би всіх приятелів своєю базіканиною, бо згадані мною предмети підсичували б притаманний мені хист крутити і розпоряджатися ними, заохочуючи і розпалюючи мої роздебендювання. А така балакучість – справжнє нещастя. Я дізнав це на власному досвіді, спілкуючися з деякими друзями: мірою того як пам'ять відтворює події чи речі докладніше і живіше, вона відбігає від оповіді, обтяжує її зайвими подробицями, і якщо оповідь сама собою добра, вони зіпсують її красу, а якщо кепська, то нам доводиться клясти жвавість їхньої пам'яті чи плутанину в їхній голові. Ба! Нелегка це річ – завершити чи урвати свою балачку, якщо ти надміру розходився. Нема кращого способу випробувати силу свого коня, як осадити його на всьому бігу. Навіть серед тямущих людей трапляються такі, що й хочуть, а не годні стримати свій порив. І поки вони пнуться відшукати пункт, де можна б нарешті пристати, вони крутяться по колу, тягаючи ноги, наче люди геть здорожені. Справжній пострах тут діди, які пам'ятають про бознаколишне, але забувають, що всім уже вуха натуркали своїми оповідками. Я не раз бував свідком, як прецікаві історії робилися в устах сідоглавого пана страшенно нудними, бо кожного слухача ними вже частовано сотки разів.

По-друге, я знаходжу для себе потіху і в тім, що менше пам'ятаю про заподіяні, як мовив старожитній автор, мені урази. Годилося б мені завести підповідача, наслідуючи Дарія, який, щоб не забути кривди, завданої йому атенцями, звелів пахолкові щораз, як він сідатиме до столу, тричі співати йому над вухом: «Царю, пам'ятай

про атенців». Із другого боку, місця, де я вже побував, або прочитані книги завше чарують мене свіжістю.

Недарма кажуть, що хто не дуже пам'ятливий, тому нелегко в брехунівку заїздити. Я добре знаю, що граматика вбачають різницю між мовленням неправди та брехнею і розтлумачують, що мовити неправду це означає говорити криво, але в добрій вірі; а також, що слово «брехати» латиною, з чого пішло наше французьке, означає сливе те саме, що «йти супроти свого сумління». Тут я маю на увазі, зокрема, тих, хто каже одне, а про себе знає інше. А такі або вигадують геть чисто все, або лише приховують чи спотворюють правду. Але, приховуючи або спотворюючи її, вони неодмінно заженуть себе на слизке, як доведеться їм розповідати про це ще і ще. Оскільки сама річ, так як вона є, найперша відклалася в пам'яті й закарбовалась у ній шляхом пізнання, а відтак і знання, вона не може не оживати щоразу в їхній уяві, й цей первісний образ потроху витісняє з пам'яті вигадку, не таку стійку й міцну, як він, бо його подробиці, воскрешаючи раз у раз у нашій голові, каламутять спогад про вигадане і спотворене. Зате тоді, коли все сказане суцільна вигадка і в ньому нема якихось суперечних одне одному вражень, вигадники можуть не так боятися попастися. А все ж і тут, оскільки щось просто вигадується, оскільки це щось – фантом, воно легко стирається в пам'яті, якщо не досить чіпке.

Приклади таких курйозів я бачив не раз, і що дуже втішно, саме у тих, хто зробив своїм ремеслом низати слова так, аби вони допомагали у справах, або лестили можним особам, до яких апелюється. А що околичності, до яких вони ладні принатурювати душу та сумління, дуже мінливі, то свою мову доводиться без кінця-краю присмачувати: от і виходить, що ту саму річ подається раз сірою, раз – жовтою; для тієї особи так, а для тієї так. Якщо ці особи порівнюють такі несхожі між собою свідчення, то в що обернеться мистецтво цих злотоустів? Не кажучи вже про те, що нерідко вони самі з неувважності зраджують самих себе, яка-бо пам'ять може вмістити і зберегти в собі стільки вигаданих образів одного й того самого предмету? Я знав чимало людей, заздрісних до слави, якою

тішаться жерці цього мудрованого умільства, але вони забували, що для того, хто заживає такої слави, пожитку з його умільства вже нема ніякого.

Власне, брехливість – мерзотна вада. Адже всі ми, люди, спілкуємося між собою з допомогою слова. Якби ми усвідомлювали всю бридоту, всю шкідливість олживості, то випалювали б її вогнем з іще більшим, ніж інші злочини, завзяттям. Я вважаю, що дітей зазвичай карають за дурниці, сказати б, ні за що, карають за переступи, вчинені з пустощів і легковажності, за переступи без ваги та наслідків. Мені здається, що тільки брехливість і трохи меншою мірою упертість треба викорінювати нещадимо у самому зароді в дитячій душі. Адже ці ганджі ростуть укупі з людьми. Скоро язик на брехню навернеться, спробуй потім від неї його вилікувати! От нам тоді й трапляються люди нібито й достойні, але вражені цією вадою. Один мій знайомий кравчик – хлопець наче й непоганий, але я зроду не чув від нього бодай слівця правди, навіть коли вона могла вийти йому на пожиток! Якби брехня, подібно до істини, була однолика, нам було б легше давати собі з нею раду. Ми б тоді вважали за щось певне протилежність того, що править брехун. Та ба, антипод правди має сто тисяч ликів і безмежний оперативний простір.

Пітагорійці уявляють добро чимось чітко окресленим, а зло розпливчастим і непевним. Від мети відхиляють тисячі доріг, а до неї веде лиш одна-однісінька. Я зовсім не певний, чи впорався б я із завданням, якби для того, щоб уникнути очевидної і грізної небезпеки мені довелося вдатися до безсоромної і заприсяжної брехні.

Старожитній отець Церкви сказав: краще опинитися в товаристві знайомого собаки, ніж людини, що озивається до нас чужою мовою. *Чужинець чужинця не має за свого ближнього. Пліній Старший, Природна історія, VII, 1.*

Але ж наскільки крива мова, як засіб спілкування, гірша за мовчання!

Король Франциск Перший хвалився, як легко він дав собі раду з Франческом Таверно, послом міланського дука Франческо Сфорци, людиною вельми голінною забивати баки. Цей посол прибув до

двору нашого короля, аби вигородити свого пана у зв'язку з однією дуже важливою подією. Річ у тім, що король, якого недавно вигнали з Італії і, власне, з Мілана, надумав, аби залишатися в курсі тамтешнього життя, тримати при дукові свого шляхтича, насправді амбасадора, але під виглядом приватної особи, прибулої туди у своїх справах. Захід тим потрібніший, що дук, куди більше залежний від цезаря (надто в ту пору, коли женихався до його сестрениці, доньки данського короля, нині дукинї-вдови лотаринзької), не міг, не завдаючи собі шкоди, відверто підтримувати з нами взаємини і заходити в переговори. До такої ролі цілком надавався певний міланський шляхтич, королівський стайничий, такий собі Мервей. Цей останній, посланий із таємними вірчими грамотами та звичними посольськими дорученнями, а також, про людське око і для маскування, з рекомендаційними листами до дука, пов'язаними з особистими справами цього шляхтича, так довго розважався при дворі, що викликав невдоволення цезаря, чим і пояснюється, на нашу думку, те, що сталося потім. А саме: під приводом причетності до якогось убивства, по летючому дводенному судочинстві, дук звелів одної чудової ночі відтяти йому голову. Отож згаданий Таверно прибув до двору, приготувавши розлогий і брехливий виклад цієї історії (наш король, домагаючись цього, звернувся до всіх державців християнщини і до самого дука), і добився аудієнції зараз по ранковому пробудженні. Викручуючись, він подав цю подію так: дук, його пан, завше вважав Мервея за звичайного собі шляхтича і свого підданця, прибулого до Мілана у своїх справах, на правах приватної особи; Таверно навіть заперечував, нібито дук знав, що той дворак і наблизений короля, а тим паче виконує обов'язки королівського посла. У відповідь король, заганяючи його на слизьке всілякими спростуваннями та запитаннями, наступаючи на нього зусебіч, зажадав від нього пояснення, чому страту вчинено вночі та ще й нібито потаємці. На це запитання бідолаха, геть збитий з пантелику і намагаючись вив'язатися з халепи, відповів, що, мовляв, дук, із пошани до його величності, був би нерадий, якби така езекуція сталася вдень. Легко собі уявити, як він пошився в

дурні, шпака вбивши, та ще перед мужем із такою носюрою, як король Франциск.

Папа Юлій Другий послав був свого амбасадора до короля Англії з дорученням під'юдити його проти короля Франциска. Коли амбасадор виклав усе, що йому було доручено, англійський король у відповідь почав розводитися про труднощі, пов'язані з приготуваннями до війни з таким могутнім королем як французький, і навів переконливі аргументи. Посол дуже недоречно зауважив, що і сам звернув на це увагу і поділився своїми сумнівами з папою. Ці слова, що ніяк не збігалися з метою посольства – закликати англійського короля почати війну, заронили в тамтого підозру, яка згодом і справдилася: а саме, що амбасадор тягне руку за Францією. Про це він застеріг папу; майно невірного служника було конфісковано, а сам він заледве не наклав головою.

Розділ X

ПРО МОВУ ЖВАВУ І МОВУ ПОВІЛЬНУ

Нікому всіх дарів так разом не дасться.

Іа Боесі

Це стосується, як ми вже пересвідчилися, і красномовства; в одного легка і жвава мова, він, сказати б, по слово до кишені не ходить, як сікатимуться до нього, так і відбриє, а інший, тугоязикий, не вміє нічого сказати, не надумавшись і не приготувавшись з рацеєю.

Ото як радять дамам, у яких іграх і тілесних управах їм ліпше брати участь, аби показати, що в них найпринадніше, так і я при з'ясуванні, який із цих двох способів красномовства (до цього мистецтва в наш час удаються казnodії та адвокати) обрати, порадив би мовцеві повільному стати казnodієм, а язикатому – адвокатом. Обов'язки першого дають йому вдосталь часу для підготовки, його виступ б'є на одне, ллючись рівно і спокійно, тоді як діяльність адвоката змушує його раз у раз кидатись у ручну боротьбу, несподівані репліки супротивної сторони іноді збивають його з плигу і йому треба з маху шукати нових аргументів.

Однаке при марсельській зустрічі папи Климента з королем Франциском усе вийшло навпаки. Пан Пуає, муж, який зуби з'їв на палестрі, муж прославлений, діставши доручення виголосити віншувальну промову до папи, довго над нею працював, ба навіть, як подекують, привіз її готовою з Парижа. Але того самого дня, коли ця промова мала виголошуватися, папа, остерігаючись почути щось образливе для інших амбасадорів, попередив короля про те, якого змісту мав би бути цей виступ. На жаль, це геть розбігалось з тим, над чим працював пан Пуає, отож потреба у вже підготовленій орації

відпала, і треба було якнайшвидше скласти нову. Але він відчув себе до цього нездатним, і його мусив заступити пан кардинал Дю Белле.

Ремесло адвоката важче від ремесла казнодія, а проте ми зустрічаємо, на мій суд, тямущих адвокатів частіше, ніж казнодіїв. Принаймні у Франції.

Наша дотепність, бачиться, покладається більше на бистрість та експромт, то розумові властиві статечність і забарність. Але як той, хто німує, не маючи часу підготуватися, так і той, хто вив'язався не найкращим чином, маючи цей час, це вже випадки однаковою мірою крайні.

Про Севера Касія розповідають, що він був куди красномовнішим без попередніх розважань і що свій успіх завдячував радше трапункові, ніж підготовці. А ще йшло на його руч, коли його перебивали, отож його супротивники боялися його дрочити з обави, як би гнів не подвоїв його красномовності. Я знаю людей такої вдачі (не чужа вона й мені самому), яка органічно не терпить копіткої і напруженої підготовки. Якщо їхня мова не ллється вільно і легко, їм нічого путящого не висловити. Ми закидаємо деяким творам, що від них тхне оливою і лампою, — з огляду на певну кострубатість, спричинену мозольною працею над ними. Крім того, жодоба досконалості й ота напруга душі, надто зосередженої і поглиненої своєю метою, зв'язують її і стримують: так вода, надто скута своїм власним навалом і повнявою, не годна знайти виходу крізь відкрите, але завузьке горло.

У людей згаданої вдачі буває іноді й так: їх зовсім не треба підострожувати, розпалюючи бурхливі пристрасті на кшталт гніву Касії (така реакція була б трохи загостра), їхній характер потребує збудження і натхнення через якісь несподівані, яскраві й глибокі враження. Людина такої душевної організації, полишена сама на себе, стає млява і ялова. Емоційне піднесення надає їй зваби та життя.

У такі хвилини я гаразд над собою не паную, як і не розпоряджаюся собою: випадок має наді мною більшу владу, аніж я сам. Сприятлива нагода, оточення, бриніння мого власного голосу добуває з мого розуму більше, ніж я відкриваю в ньому сам, заглиблюючись у себе і шукаючи духовної поживи.

Моє усне слово, виходить, вартніше за мої писання, якщо можна говорити про вибір там, де відсутня ціна. А буває і так, що я не знаходжу себе там, де шукаю, і знов-таки я частіше знаходжу себе завдяки випадку, ніж розумовому зусиллю. От випорсне мені з-під пера щось дотепне (може, для іншого нікчемне, а для мене гоже; полишмо всякі церегелі: всі ми стараємося мірою своїх сил). І нараз думка моя тікає від мене, і я сам не відаю, що хотів сказати; трапляється, хтось чужий розуміє мене ліпше, ніж я сам. Ба, якби я мав охоту прикладати бритву скрізь, де тільки щось таке в мене лучиться, я все зголив би одним махом. Та може випасти така година, коли в голові свіне, усе стане ясніше за білий день, і тоді мене візьме подив, як я міг улягати таким сумнівам.

Розділ XI

ПРО ВІЩУВАННЯ

Щодо оракулів, то, поза всяким сумнівом, вони почали втрачати свій вплив ще задовго перед пришествям Ісуса Христа. Як ми знаємо, ще Цицерон загадувався над причиною їхнього занепаду: *Як так сталося, що в Дельфах уже не чути цих пророкувань, і не тільки в наш час, а вже віддавна нічого так не зневажають, як їх?* Цицерон, *Про ворожбу*, II, 57.

Але ж до інших провістей: по нутрощах жертовних тварин (будова їхніх внутрішніх органів, на Платонову думку, теж може бути промовистою), по тому, як гребуться кури, по летові птахів (*ми гадаємо, що певні птахи створені для ворожби*, Цицерон, *Про природу богів*, II, 44), по перунах, по коритах річок (*багато чого бачать гарусики, багато чого передбачають авгури, багато чого пророкують оракули, багато чого віщують сні та всякі дивовижі*, Цицерон, *Про природу богів*, II, 65) та по інших прикметах, на яких старожитні ґрунтували більшість як публічних, так і приватних починань, поки наша віра їх не скасувала. А проте і в нас збереглися деякі способи ворожби за зірками, за духами, за тілесними ознаками, снами та іншими речами; яскравий приклад нестримної цікавості нашої душі, жаждивої зазирнути в будущину, ніби їй не досить клопотів нинішніх:

*Нащо, Олімпу владарю, тобі захотілось
Смертним до мук додавати зайву турботу –
З грізних ознак прочувати майбутні нещастя?
Хай налітає раптово, що ти їм призначиш,
Хай будуть люди сліпі до того, що жде їх,
Хай вони гріють надію – у вічному страсі!*

Лукан, II, 4–15

Та й нема чого знати, що станеться. Нікчемна це річ клопотатися марними речами. Цицерон, Про природу богів, III, 6, і це справді так. Та ба, наша душа не дасть собі з цим ради.

Ось чому мені здалося повчальним те, що сталося з Франческом, маркізом Салуцьким. Він був заступник короля Франциска в його загірньому війську, перший двірський фаворит і завдячував самому королю графство, конфісковане у його брата. Отож він, не знесолений жодною конечністю і навіть у супереч своїм симпатіям, страшенно злякався (як це з'ясувалося) напрогнозованого тріумфу цезаря Карла П'ятого і нашої поразки. Ці дурні пророцтва повторювали всі (надто в Італії, де вони набули такого поширення, що в Римі на суперечку закладали великі гроші, що саме так і станеться. Маркіз часто у колі наближених уболівав над неминучим безголов'ям, навислим, як він вірив, над французькою короною та над його приятелями, аж урешті зірвав бунт і перекинувся до супостата, собі на превелику шкоду, попри всі конфігурації сузір'їв. Проте він повівся в цій ситуації як людина, шарпана суперечливими почуттями; адже маючи в руках міста і збройну силу, ворожу армію під орудою Антонія де Лейви за три кроки від себе, не позбавлений нашої повної довіри, він міг би нашкодити куди більше, якби захотів. А так унаслідок його зради ми не втратили жодного жовніра, жодного міста, окрім Фоссано, та й то по тривалій облозі.

*Та млюю ночі бог передбачливий
Вповив майбутнє; отож на сміх йому
Рвемось приховане пізнати,
Смертні.*

*Лиш той щасливо, вільно той живе,
Хто б міг сказати будь-коли з певністю:
«Я день прожив, а там – чи хмари
Хай звідусіль нажене Юпітер,
Чи сонцем блисне...»
Дневі радий будь, не турбуйсь майбутнім.*

Горацій, Оди, III, 29–32, 41–44

Пер. Андрія Содомора

А той, хто вірить цим словам: *Оце вам такий доказ: як с ворожба, то с і боги, як с боги, то с і ворожба. Цицерон. Про ворожбу, I, 6*, – глибоко помиляється. Куди розумніше висловлюється Пакувій:

*Бо тих, хто розбирає мову пташину,
А чужу знає печінку ліпше, ніж власну,
Можна чуть віщування, та тільки не слухать.*

У цитаті в Цицерона, Про ворожбу, I, 57

Відоме вміння тосканців вгадувати прийдешність постало так. Один рільник, глибоко орючи землю сохою, побачив, як із неї вилонився Тагет, напівбог із дитячим личком і старечою мудрістю. Позбігалися люди. Тагетові промови та повчання збирали і зберігали багато віків; вони, власне, і містили засади та способи цього мистецтва. Отож його розвитку сприяла така гарна знахідка.

Особисто я волів би радше керуватися у своїх справах тим, як упадуть гральні кості, аніж вважати на цю маячню.

І справді, у всіх панствах із республіканським ладом жеребові відводилася чимала роль. Платон, у вигаданій своїй державі, розв'язання багатьох важливих справ віддає на ласку фортуни. Між іншим, він хоче, щоб достойні громадяни женилися за жеребкуванням. Цьому випадковому виборові він надає такої великої ваги, що тільки народжені від таких шлюбів діти, на його переконання, можуть виховуватися на батьківщині, тоді як нащадки кепських громадян підлягають вигнанню. А втім, як хтось із тих банітів, зростаючи, подає добрі надії, його можна вернути на батьківщину; і навзаєм, хто, змужнівши, розчарує своїх батьків, того треба банітувати.

Я знаю людей, які вивчають та пояснюють свої календарі і намагаються нас переконати про їхню правдомовність на підставі поточних подій. Але там усього намішано, з них можна вилущувати і правду і брехню. *Хто ж цілими днями дротик кидаючи, та не попаде бодай разочок у ціль? Цицерон, Про ворожбу, II, 59.* Вони не виростають у моїх очах від того, що іноді виходить по-їхньому. Справедливіше було б виходити з того, що вони завше і повсякчас брешуть. До цього додаймо, що ніхто не веде реєстру їхніх похибок, просто таки незліченних; що ж до справджених віщуваль, то їх

роздмухують саме тому, що вони незвичайні, неімовірні й чудородні. Ось як Діагор, прозваний недовірком, відповів тому, хто, показуючи йому в Самотракійському храмі приноси з зображеннями людей, які уникнули кораблегини, спитав його: «Диви, ось ти, хто вважає, ніби богів не обходять людські справи, що ти скажеш про стількох людей, урятованих завдяки їхній ласці?» – «Хай і так, – відрік Діагор, – але ж тут не зображено потопельників, а їх куди більше».

Цицерон твердить, що з усіх філософів, які визнавали існування богів, один лише Ксенофан Колофонський намагався викорінити всяку ворожбу. Тож нас не повинно надто дивувати, що чимало наших княжат, часто собі на шкоду, вірять у цю маячню.

Я хотів би узріти на власні очі двоє таких див, як книга Йоахима, калабрійського абата, який передбачив усіх майбутніх пап, їхні імена та постаті, й книгу цезаря Лева, який провістив візантійських цезарів і патріархів. Проте на власні очі я бачив лише ось що: у лихоліття люди, застукані своєю долею, намагаються, як за всіх забобонів, дошукватися в небі знаків і стародавніх віщувань свого неталану. І в наші дні їм так у цьому повелося, що я зрозумів: оскільки для гострого і гулящого розуму ця вправа не що інше, як розвага, усяк може, крутячи як те дишло, куди повернув, туди й вийшло, знайти у письменах усе, чого б не шукав. Головна зброя у цих волхвів – темна, двозначна і кучерява віща говірка, автори якої не дають жодного ясного сенсу, аби нащадки могли легше доскіпатися до всього, що заманеться.

Сократів «демон» був, може, якоюсь вольовою спонукую, об'явленою без участі розуму. Однак цілком імовірно, що в такій високій, як у нього, душі, та ще й гартованій постійними вправліннями в мудрості й доброчесності, ці поривання, хай і неясні та стихійні, були завше важливі й гідні того, щоб іти за ними. Кожен зазнавав на собі таких наглих, нестримних і владних наслань. Щодо мене, то я приписую їм неабияку вагу, мало покладаючись у цьому лише на розум. Я теж відчував такі пориви; вони нестримно ваблять до чогось або відвертають (це останнє часто бувало у Сократа). Я віддавався їм, і це приводило до таких удалих і щасливих наслідків, що я сам собі здавався богонатхненним.

Розділ XII

ПРО СТІЙКІСТЬ

Коли ти не з боязких і людина стійка, це аж ніяк не означає, що ти не повинен уникати по змозі поразок та халеп, що тобі загрожують, і відповідно боятися, як би вони тебе не заскочили. Навпаки, усі чесні засоби, здатні нас уберегти від нещастя, не лише дозволені, а й заслуговують на хвалу. А щодо сили гарту, то вона виявляється здебільшого в тім, аби з незворушним спокоєм перетерплювати злигодні, на які нема ради. Ось чому жодні рухи чи випадки зброєю в бою не здаються нам негожими, якщо вони допомагають відбити завдані нам удари.

Багато войовничих народів послуговувалося втечею з бойовища як засобом узяти над ворогом гору, отож супротивник більше страшився, побачивши їхній тил, а не лице.

Турки й досі вдаються до такої тактики.

Сократ, у Платона, збиткується з Лахета, для якого мужність була в тім, щоб «цупко стояти в шерехах проти ворога» – «Як (мовить Сократ), хіба було б боягузством бити супротивника, відступаючи?» І приточує Гомера, який хвалив Енея за його вміння тікати. А потому як Лахет, по роздумах, визнає, що такий звичай у скитів і, зрештою, у всіх комонників, Сократ наводить йому ще й приклад піхотинців-лакедемонян, люду відомого своєю стійкістю в січі: у битві під Платеями, не зумівши проламати перської фаланги, вони надумали відступити і розсіпатися, аби позірністю втечі розірвати і розвіяти цю масу, спонукавши персів кинутися наздогін. Завдяки таким хитрощам вони перемогли.

Що ж до скитів, то розповідають, буцімто Дарій, вибравшись на їхній підбій, висловив через послів їхньому цареві гострі закиди,

що той без упину відступає перед ним, уникаючи відкритої битви. На що Індатирс (таке було ім'я цареве) відповів, що це не тому, що він боявся його чи будь-кого на світі, а тому, що такий їхній звичай на війні; адже їм не треба обороняти ні упораних нив, ні міст, ні будинків, на які зазіхав би ворог. Але якщо Дарію так уже хочеться їх укусити, хай він підійде до місць їхніх старожитніх поховань, там він знайде, з ким помірятися силою.

А все ж під час обстрілу, коли ти попадаєш під кулі, як це нерідко трапляється на війні, не гоже виказувати страх перед гарматами, оскільки від їхніх навальних і могутніх ударів, на думку всіх, не врятуватися. І не один накликав на себе кпини товаришів через те, що прикривався рукою чи шулився.

Та ось яка приклучка приключилася у Провансі під час виправи цезаря Карла П'ятого супроти нас. Маркіз дель Гуасто, подавшись на звідини під Арль і висунувшись з укриття, за яке був йому вітряк і завдяки якому він підібрався так близько, потрапив на очі панові де Бонневалю і сенешалеві д'Аженуа, які походили по амфітеатру; ці останні показали на нього панові де Вільє, артилерійському комісарові, і той так влучно навів кулеврину, що якби маркіз, уздрівши запалений гніт, не кинувся крижем на землю, то, мабуть, дістав би набій у груди. Так само кілька літ тому сталося і з Лоренцом Медічі, дуком Урбінським, батьком нашої королеви-матері, за облоги Мандольфо, волоської фортеці в землях Вікаріату; примітивши, як уже прикладають гніт до націленої просто на нього гарматки, він урятувався тим, що живенько присів навпочіпки. А то куля, що черкнула лише маківку голови, була б прошила наскрізь йому черево. Сказати по щирості, я не гадаю, ніби такі рухи свідомі, бо як можна розрахувати, мірять у тебе високо чи низько, коли все відбувається в помлу очей? Куди слушніше буде гадати, що ці люди відбулися легким переляком і що іншого разу з таким самим успіхом можна потрапити під кулю, як і ухилитися від неї.

Коли мене раптово вражає галас стрілянини там, де не було причини цього сподіватися, жижки у мене трусяться; я не раз бачив, як дрижали вони і в інших людей, куди хоробріших за мене.

Навіть стоїки, і ті сумніваються, що душа мудреця здатна опертися раптовому напливу вражень, і вважають за річ цілком природну, що розкоти грому чи гуркіт обвалу можуть його стрясти, ба, довести аж до блідоти і дрижаків. Те саме і з рештою почуттів, головне – щоб глузд залишався здоровим і не скаламученим, щоб розум не зазнав якогось ушкодження і не піддався страху та мукам. З тими, хто мудрецьми не є, діється так само, якщо мати на оці першу частину сказаного, і геть-то інакше, якщо другу. Бо у звичайних людей пристрасті не тільки віддзеркалюються зовні, а й проймають їх до шпигу костей, збурюючи й отруюючи тям. Такі люди судять, улягаючи своїм пристрастям, і так само чинять. Ось вам повний і промовистий образ стоїчного мудреця:

Він постанови не змінить, даремно й сльозами вмиватись.

Вергілій, Енеїда, IV, 449

Пер. Михайла Білика

Отож і мудрець, на переконання перипатетиків, не вільний від пристрастей, але він приборкує їх.

Розділ XIII

ЦЕРЕМОНІЯ ЗУСТРІЧІ КОРОЛІВ

Нема такого предмета, хай навіть зовсім благенького, аби він не заслуговував на те, щоб потрапити до цієї бесіди. За правилами, заведеними у нас, було б великою нечемністю навіть щодо рівного собі, а тим паче щодо того, хто стоїть вище, не бути вдома, якщо він попередив вас про свої відвідини. Ба більше, додає з цього приводу королева Маргарита Наварська, не випадає шляхтичеві виїздити з дому (як це діється скрізь) назустріч тому, хто має його одвідати, хоч би який він був можний; куди поштивіше і гречніше чекати його на порозі, хоча б лише з обави розминутися з ним у дорозі; досить буде провести гостя, уже прощаючись.

Щодо мене, то я часто занедбую і той і той з цих марних обов'язків, бо не терплю у себе в хаті всіляких церемоній та антимоній. Дехто за це ображається, та ба! Ліпше скривдити когось один-однісінький раз, ніж самому терпіти кривду: це було б для мене надсильним ярмом. Навіщо тоді тікати від двірської неволі, якщо запроваджуєш її під власною стріхою?

А ось іще одне правило, завше чинне на всіх сходинах: воно вимагає, щоб нижчі приходили перші, а особи значніші змушували чекати на себе.

Але перед зустріччю, яку папа Климент і король Франциск домовилися провести в Марселі, король, зробивши всі потрібні розпорядження, відбув з міста, давши папі кілька днів, щоб той міг влаштуватися і відпочити, і лише після цього зустрівся з ним. Так само, коли той-таки папа і цезар призначили зустріч у Болонї, цезар постарався, щоб папа прибув на місце перший, а сам явився згодом. Так, за свідченням знавців, і мають зустрічатися можновладці,

найбільший могла з них прибуває на побачення раніше за інших, ба навіть раніше за того державця, в якого цей з'їзд відбувається. І це все тільки задля слави, ніби менші відвідують більшого і запобігають його ласки, а не він їхньої.

Не лише кожен край, а й кожне місто, ба навіть кожен стан мають свої особливі правила гречності. Мене дуже добре виховали у дитинстві і я обертався в досить пристойному товаристві, аби знати закони нашої французької звичайності; отож я можу викладати цю науку й іншим. Я охоче пильную їх, але не так запопадливо, щоб вони сковували моє життя. Деякі з них здаються нам утяжливими, і якщо ми нехтуємо їх зумисне, а не з нехлюйства, то це не уймає нам ввічливості. Я нерідко бачив людей негречних через надмір гречності й набридливих у своїй послужливості.

Зрештою вміння поводитися з людьми штука вельми корисна. Подібно до привітності й краси воно полегшує нам вихід у світ і нав'язування взаємин, що відкриває змогу вчитися на прикладі інших, а заразом і самим подавати приклад, показуючи себе з доброго боку, якщо у нас є щось повчального і гідного наслідування.

Розділ XIV

НАШЕ ЧУТТЯ ДОБРА І ЗЛА ЗДЕБІЛЬШОГО ЗАЛЕЖИТЬ ВІД ТОГО, ЯК МИ ЇХ СОБІ УЯВЛЯЄМО

Людей, як говориться у грецькій сентенції, дратують не самі речі, а думка, що в них виникає про ці речі. І для полегшення нашої нужденної долі людської дало б чимало, якби хтось зумів довести слушність цього твердження. Якщо муки завдає нам наша тьма, то, здавалося б, цілком у нашій спроможності знехтувати її або обернути нам на добро. Якщо речі даються до наших послуг, то чому б не відкинути їх або не пристосувати собі на користь? І якщо те, що ми звемо злом або гризотою, само собою ні злом, ні гризотою не є, а тільки наша уява наділяє його цією прикметою, в нашій волі її скасувати. Маючи змогу вибирати, вільні від усякого примусу, ми з якогось дивного безуму віддаємо перевагу найважчій для нас долі й надаємо хворобі, убозству й ганьбі терпкого й огидного присмаку, хоча могли б зробити цей присмак приємним; адже фортуна постачає нам лише матеріал, а нам належить надати йому обрисів і форми. Отож розгляньмо, чи можна довести, що те, що ми називаємо злом, не є злом саме собою, чи принаймні, хоч би чим воно було, від нас самих залежить надати йому іншого присмаку чи вигляду (що зрештою виходить одно на одно).

Якби засаднича суть того, чого ми боїмося, мала здатність улазити сама в нашу голову, то вона влазила б однаковим і подібним робом, бо всі люди одного гатунку і всі наділені десь однаковими знаряддями і змислами для сприймання і думання. Але розмаїтість уявлень, які ми маємо про ті самі речі, показує ясно, що ці уявлення вщеплюються в нас згідно з нашими нахилами. Той чи той може

випадково побачити їх у їхній достеменній сутності, а тисяча інших сприймають їх у зовсім новій і одмінній подобі.

Ми вважаємо смерть, нужду та біль за наших найлютіших ворогів. Але хто ж не відає, що та сама смерть, яку одні називають річчю «найстрашнішою з найстрашніших», для інших єдина гавань від життєвських турбот, найвище добро у світі, оплот нашої волі, повсюдний і найкращий лік на всі муки? І поки одні чекають у страсі та дрожі її приходу, інші радіють їй дужче, ніж життю; ба більше, нарікають на її надмірну легкість:

*Смерте, чому ти так легко тхорів забираєш?
Чом би тобі не приймати тільки героїв?*

Лукан, IV, 580

Лишімо осторонь ці такі відважні серця. Теодор відповів Лизимахові, що загрожував його вбити, так: «Що ж, ти звершиш геройський учинок, що під силу і злосливій мусі!». Більшість філософів самі себе рокували на смерть або прискорили її, підпомагаючи їй.

А скільки ми бачимо простих людей, які перед стратою, та ще й нелегкою, пов'язаною з ганьбою, а часом із тортурами, виявляють, хто з затятості, а хто й із простосердя, такий гарт духу, що в них не спостерігається ані найменшої зміни. Вони упорядковують свої хатні справи, прощаються з приятелями, співають, промовляють до люду, ба, навіть платують якісь дотепи і п'ють до знайомих, не згірш від Сократа.

Один стратенець, ведений на шибеницю, сказав, щоб його не провадили цією вулицею, а то ще крамар зламає його за барки: він завинив йому якісь гроші. Інший просив ката, щоб той ненароком не торкнувся його шиї, аби він не затіпався зо сміху, надто він боїться лоскоту. Ще один відповів сповідникові, який прирікав йому, що ще того дня вечерятиме зі Збавителем: «Тоді ідіть туди, отче, за мене, а я сьогодні піснюкую». Ще один попросив пити, а що кат напився перший, то стратенець сказав, що після нього вже не питиме з обави підхопити пранці. Кожний чув оповідку про перебірливого пікардійця. Коли він стояв уже на драбині, приведено йому хвойду з тим (як це

дозволяло колись правосуддя), щоб дарувати його горлом, якщо він згодиться її пошлюбити; і що ж, приглянувшись і примітивши, що вона кульгає, він гукнув: «Зашморгуй мотузку! На біса мені кутернога!». Те саме розповідають про данця, якому мали зняти голову. Стоячи вже на риштуванні, він зрікся помилювання на таких умовах, бо запропонована дівка мала ямкуваті щоки і загострого носа. Один тулузький пахолок, оскаржений у схизмі, на виправдання своєї віри послався на те, що це віра його пана, молодого спудея, ув'язненого разом із ним; і волів загинути, аніж дати себе переконати, що його пан міг допуститися блуду. Ми читали, що коли Людовік Одинадцятий узяв штурмом Аррас, між люду сього міста знайшлося чимало таких, хто дав себе повісити, аби лиш не гукати: «Хай живе король!».

У королівстві Нарсинзькому ще й досі жон тамтешніх жерців ховають живцем укупі з тілами чоловіків. Решту молодиць палять на похороні їхніх мужів, і вони зносять це не лише мужньо, а й весело. По смерті короля всі жони його та наложниці, всі його улюблениці, привладники і челядь, збиваючись цілим гуртом, залюбки пхаються у вогонь, де палає тіло, вважаючи за велику для себе честь супроводжувати його на той світ.

А що сказати про ці ниці душі двірських блазнів? Серед них виймаються іноді такі, які не бажають покинути свого блазнювання навіть перед смертю. Один, коли кат збив його із драбинки, з зашморгом на шії, гукнув: «Пливи, барко!», що було його улюбленою верзункою. Другий, уже доходячи на соломі біля вогню, на запитання лікаря, де йому болять, відрік: «Між лавою і комином». А коли піп, збираючись помирувати його, став лапати, шукаючи його ступнів, геть покарлючених, він кинув: «Знайдете їх на кінцях ніг». Того, хто радив йому вручити себе Богові, він спитав: «А хто збирає туди манатки?» А як почув у відповідь: «Ти і то небавом, якщо така його воля», відрізав: «А може, я буду там лише завтра надвечір?» – «Вручи себе йому, і ти опинишся там дуже швидко». – «Тоді вже ліпше, – відказав той, – я сам себе і вручу йому».

Під час останніх наших війн за Мілан, коли він раз у раз переходив з рук до рук, люд, пригнічений такою зрадливістю долі,

так звикся зі смертю, що (я знаю це зі свідчень мого батька) понад двадцять п'ять мешканців укоротили собі віку протягом тижня. Щось таке сталося і тоді, коли Брут обложив місто Ксант; городяни сповнилися такою жадобою смерті, що все, що роблять для порятунку життя, вони коїли для втечі від нього; отож Брут насилу здолав урятувати лише маленьку їхню горстку.

Кожне переконання може крити в собі досить сили, щоб стати людині дорожчим за життя. У першому пункті високої присяги, яку склала (і дотримала) Греція у перській війні, говорилося: кожний радше проміняє життя на смерть, ніж закони свого краю на перські. А скільки людей у війні між Туреччиною і Грецією воліло прийняти люту смерть, аби лиш не зректися обрізання і не дати себе охрестити! Нема релігії, яка б не могла навести таких прикладів.

Коли кастільські королі банітували зі своїх земель юдеїв, король Іван Португальський надав їм за вісім талярів з душі тимчасовий притулок у себе під умовою, щоб у призначений термін вони покинули його володіння; він обіцяв їм постачити кораблі, які перевезуть їх до Африки. Надійшов день, після якого за домовленістю ті, хто не виконає цього наказу, мали потрапити у неволю. Їм було надано дуже вбого споряджені судна. Тих, хто сів на них, судові команди трактували вкрай жорстоко і брутально; окрім іншої наруги, вони возили їх по морю туди і сюди, аж поки баніти з'їли весь узятий із собою конт; після чого мусили купувати його в моряків за такими дорогими цінами, що на суходіл довелося їм ступити упорожні, в самих сорочках.

Коли вістка про ці знущання дійшла до тих, хто чекав на березі своєї черги, більшість прийняли неволю, а дехто виявив готовність вихреститися. Мануель, Іванів наступник, одразу повернув їм волю, але потім, змінивши намір, звелів їм покинути королівство, призначивши для цієї мети три гавані. Він сподівався, за свідченням біскупса Озоріо (неабиякого латинського історика нашої доби), що коли їх не потрапила повернути до християнства ласкаво надана їм воля, то до цього їх змусить як страх бути відданим, подібно до їхніх товаришів, на поталу морякам, так і страх покинути землю, де вони звикли

купатися в багатстві, й помандрувати кудись галай світу. Розчарувавшись у своїх надіях і побачивши, що всі жиди рихтуються в дорогу, він відмовився надати їм дві гавані з призначених трьох, гадаючи, що тривалість і злигодні персправи розохотять декого із них, а може, надумавши зібрати усіх їх в одне місце, аби легше здійснити свій намір. Отож він звелів повиديرати з рук отців та маток усіх дітей до чотирнадцяти років і перевезти їх до такого місця, де вони не могли б ані бачитися, ані спілкуватися з батьками, і там виховати у нашій вірі. Розповідають, що цей наказ став винуватцем страшного видо-виська: природна любов між батьками та дітьми, а з другого боку їхня відданість давній вірі не могли примиритися з цим жорстоким наказом. Можна було бачити, як батьки позбавляли себе життя; траплялися ще й страшніші випадки, коли вони, у пориві милосердя і співчуття, кидали недолітків у криниці, аби ті не стали жертвами цього закону. Зрештою потому, як вийшов призначений їм термін, позбавлені всіх засобів до існування, вони знову стали невольниками. Деякі вихрестилися, проте й нині, по ста роках, португальці мало вірять у щирі віру їх самих чи їхнього потомства, хоча звичка та час упливають дужче за всякий примус. *Скільки разів, – зазначає Цицерон, – не тільки наші верховоди, а й цілі війська йшли на певну смерть.*

Я бачив одного з моїх близьких приятелів, який просто рвався назустріч смерті; зі щирим і вкоріненим у ньому всякими міркуваннями, яких я не зумів спростувати, запалом він при першій же нагоді згинув зі славою кинувся в обійми смерті без жодної кінечності, немовби гнаний гострим і нестерпним голодом.

Ми маємо і в наш час чимало таких прикладів, аж до дітей, які з ляку перед якимись незначними прикрощами смерть собі заподіювали. З цього приводу один старожитній письменник висловлюється так: «Чого ж тоді не боятися, якщо ми боїмося навіть того, що лякливність сама обрала за своє утечище та притулок?».

Я б навряд чи скінчив, якби заходився перераховувати осіб байдуже, якої статі й стану, байдуже, яких сект, у найщасливіших віках, які або мужньо чекали наближення смерті, або шукали її самохіть і то не лише, щоб утекти від якоїсь недолі, а й не раз просто

від переситу життям, або в надії переселитись у кращий світ. Лічба їхня така велика, що, їй-же-бо, легше було б перелічити тих, хто боявся смерті.

У зв'язку з цим скажу ще такє. Філософ Пиррон, плывучи в бурю на кораблі, підбадьорював найбоязкіших тим, що показував на свиню, яка жирувала на борту і зовсім не зважала на хвищу. Чи ж випадає твердити, що оту перевагу розуму, якою ми так пишаємося і завдяки якій вважаємо себе за панів та володарів усіх створінь, дано нам лише на нашу муку? Навіщо нам даровано пізнання речі, якщо ми стаємо через нього такими страхополохами? Якщо ми втрачаємо спокій та безжурність, якими б тішились без нього, і впадаємо у жалісніший стан, ніж пирронова свиня? Чи ж випадає користати з розуму, даного нам для більшого гаразду, собі на недолю? Адже ми тоді вживатимемо його всупереч природі та повсюдному ладові, що вимагає, аби кожен послугувався своїми силами та засобами собі на користь?

Гаразд, скаже мені хтось, твої міркування, коли йдеться про костомашу, слушні. Але що ти скажеш про убожество? Що скажеш про страждання, яке Аристип, Єроним та більшість мудреців називали найбільшим злом, а ті, хто заперечував цю думку на словах, потверджував її на ділі? Помпей відвідав Посидонія, коли його мучила важка і гостра недуга, перепросив, що обрав незручний час, аби послухати його філософських розумувань. «Крий Боже, – відповів Посидоній, – щоб біль міг так уплинути на мене, що перешкодив би розправляти про цей предмет». І одразу заговорив про зневагу до болю. Та що біль робив своє діло, дошкуляючи йому без упину, то він нарешті вигукнув: «Даремно ти, болю, пнешся, все одно я не назву тебе злом». Чи ж цей переказ, з яким так носяться, справді доводить погорду до болю? Бачи, то тільки пусті слова. Адже якби страждання не докучало Посидонію, з якого б то дива він уривав свої розважання? І чому він вірив, що забагато бере на себе, не називаючи болю злом?

Тут уже не все зводиться до уяви. Якщо про інші речі ми допіру здогадуємося, то тут є певність, яка промовляє сама за себе; самі наші змисли виступають її суддями:

Хибні вони – то даремно і в розуму правди шукати.

Лукрецій, Про природу речей, IV, 486

Пер. Андрія Содомори

Чи потрапимо ми втокмачити нашій шкірі, що удари канчука лиш лоскочуть її? Або переконати наш смак, що алой – гравенське вино? Пирронова свиня теж грає на нашу руч. Страху смерті вона не знає, але як її бити, вона корчиться і верещить. Чи ж бо змога нам збороти повсюдний закон природи, за яким усе живе на землі страшисться болю? Дерева і ті буцімто ячать під сокирою. Відчувати смерть ми не можемо; ми її пізнаємо лише розумом, тим паче, що вона щось миттєве:

Смерть була, а чи буде, тепер її не існує,

Не сама смерть лячна, як її дождання.

Ла Боесі, Овідій, Послання Аріадни до Тесея, 82

Тисячі тварин, тисячі людей мруть, не усвідомлюючи умирання. Що нам у смерті найстрашніше, то це біль, її звичайний попередник.

Однак, як вірити отцеві Церкви, *смерть не є зло, зло лиш те, що за нею приходить*. Августин, *Про Град Господень, I, 11*. А як на мене, ще краще було б висловитися так: ні те, що передує смерті, ні те, що приходить опісля, не є її істотною належністю. Ми хибно тлумачимо предмет. Досвід мені підказує, що вся справа тут у нестерпності для нас думки про смерть, звідси нестерпність болю, який ми відчуваємо з подвійною гостротою через те, що він загрожує нам смертю. *Та що розум осуджує як боягузтво ляк перед такою наглою, неминучою і невідчутною на дотик річчю, ми пристаємо на це найлегше виправдання свого страху.*

Будь-яке нездужання, якщо воно не загрожує нам нічим іншим, опроче самого страждання, ми називаємо «нешкідливим». Хто ж бо вважатиме зубний біль чи подагру, хоч би як вони дошкуляли, за правдиву хворобу, якщо вони не смертельні? Але, зрештою, даймо, що у смерті найбільше ми боїмося муки, достоту як злидні нам страшні єдино тим, що штовхають нас в обійми страждання, прирікаючи на голод і спрагу, спеку і холод, на безсонні ночі.

Отож розгляньмо тілесне страждання. Я охоче погоджуюся: воно – найтяжча проба нашого життя. І визнаю щиро, що я всією

душею ненавиджу його й уникаю, і досі, дяка Богові, майже не мав із ним до діла. Але нам під силу, якщо не знищити його, то принаймні злагодити терплячістю і, хоч би як мучилася наша плоть, зберегти свою душу і розум ясними.

Знов-таки, якби не було страждання, що надавало б вартості цноті, мужності, силі духу, незламності? На якому б полі ми ними прославилися, якби не треба було перемагати самих себе у бою? *Звага прагне небезпеки. Сенека, Про провидіння, 4.* Якби не доводилося спати на голій землі, зносити у важкому риштунку південний сквар, їсти конину та осятину, наражатися на те, що тебе пошаткують на капусту, зціплювати мовчки зуби, коли тобі видлубують кулю з кісток, зашивають рану, припалюють її і зондують, чим же тоді здобули б ми перевагу, яку хочемо мати над низотою? А хіба це скидається на пораду уникати муки та болю, коли мудреці кажуть, що з двох однакових геройських учинків спокусливішим видається нам той, спевнити який важче? *Не тільки серед веселоців, жартів, фіглів, сміху, цього супутника легковажності, знаходять вони відраду; навіть люди похмурі бувають щасливі у твердості й постійності. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, II, 29.* Саме з цієї причини ніхто б не зумів переконати наших отців, що звитяги, здобуті в ручній боротьбі, у запалі січі, не славніші за досягнуті без усякої небезпеки, завдяки хитрощам і дотепності.

Тішить більше чеснота, коли вона важче дається.

Лукан, IX, 404

Ба більше, має нас утішати те, що зазвичай, як біль гвалтовний, то короткий, а як тривалий, то не такий гвалтовний. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, II, 29. Ти не зазнаватимеш його надто довго, якщо відчуваш його надто сильно; він покладе край чи собі, чи тобі. Все виходить одно на одно; якщо ти його не перенесеш, він тебе сам винесе. *Пам'ятай, що найбільші болесті кінчаються смертю, малі дають нам відвести дух і перепочити, а над середніми ми пануємо, отож можемо їх терпіти, поки вони стерпні; якщо ж ні, ми можемо, коли нам життя уже не мило, першої-ліпшої хвилини піти з нього, як ідемо з театру. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, I, 15.*

Якщо біль зазвичай здається нам нестерпним, то тому, бо ми не при звичаєні черпати головне вдоволення з душі і не досить спираємося на неї як на єдину і можновладну пані нашого стану і нашого побуту. Тіло наше влаштоване на один роб і зроб. А душа мінлива та розмаїта і нагинає до себе і до будь-якого свого стану відчуття нашого тіла та решту його відрухів. Ось чому треба вивчати й досліджувати її і відкривати в ній приховані потужні пружини. Нема таких правил, ані приписів, ані сили, які могли б устояти проти її нахилу та вибору. У неї тисячі найрізноманітніших способів, тож дозволимо їй один, потрібний для нашого спокою і безпеки, і тоді ми не лише уникнемо недолі, а навіть, стражденні та зболені, зможемо, як вона того побажає, вдарити лихом об землю.

Вона вміє геть усе повернути собі на пожиток: омані та сні служать їй справно як щира правда, відганяючи від нас небезпеку і неспокій.

Легко бачити, що тільки жало нашого розуму загострює як наші муки, так і наші розкоші. Тварини, в яких свідомість ледь жевріє, дають своєму тілу вільно, у природжений спосіб, а, отже, і сливе однаково для кожної породи виявляти їхні чуття, як це нам видно з шаблонної низки їхніх рухів. Якби ми не стримували в наших руках і ногах природженого маху, нам було б від цього куди ліпше, бо природа наділила їх докладним і поміркованим чуттям того, що дає насолоду: воно, те чуття, не може бути хибним, бо воно притаманне всім і однаково для всіх. Та оскільки ми виборсуємося із заковів природи, віддаючись на непогамовану сваволю нашої уяви, то принаймні намагаймося схилити її у приємніший бік.

Платон остерігається нашої надмірної чутливості до болю та розкошів, бо вона надто прив'язує душу до тіла. Щодо мене, то я, навпаки, радше боявся б, що така чутливість надто відриває і відлучає їх одне від одного. Як ворог, помітивши, що ми показали спину, ще більше навісніє, так і біль, відчувши наш страх перед ним, робиться ще лютішим. Проте він попускає тому, хто чинить йому опір. Треба брати себе в руки, треба з ним змагатися. Та якщо ми здаємось і відступаємо, ми накликаємо на себе загибель. Як

міцніше тіло в атаці, коли воно все зібране й туге, мов стиснута пружина, так і наша душа.

Але перейдімо до прикладів, цієї підсобки для тих, хто худосилок, як-от я, і ми побачимо, що зі стражданням виходить так, як із самоцвітами, які яскріють ясніше чи тьмяніше, залежно від того, в які обідці їх заправити. Страждання забирає у нас стільки місця, скільки ми йому відводимо. *Вони зазнають страждання настільки, -* зазначає святий Августин, *- наскільки йому піддаються. Ми* більше відчуваємо надтин ланцетом, ніж десять уколів шпadoю в запалі битви. Поліжничі болі як лікарі, так і сам Бог мають за стражденні, і пологи для нас неабияка подія. Тим часом у багатьох народів з ними зовсім не рахуються. Я не кажу вже про лакедемонянок – візьмімо швейцарок, дружин наших пішаків – яка між ними різниця? Жодної! Тьопуючи за чоловіками, вони несуть за плечима дитятко, яке ще вчора носили в череві. А оті зателепанки-циганки, які вештаються між нами? Вони подаються до найближчого струмка, аби скупати народження і самим помитися. Я вже поминаю тих гультайок, які раз по раз народжують діток – народжують так само потаєнці, як потаєнці їх і зачали. Згадаймо лишень гарну і шляхетну жону Сабіна, римського патриція, яка, щоб не завдавати клопоту іншим, перетерпіла сама, без помочі, без крику та зойку народження двох близнюків. Простий хлопчина лакедемонян, укравши лиса (адже вони більше боялися ганьби за невмілу крадіжку, ніж ми кари за неї) і сховавши його під плащем, стерпів, щоб звір прогриз йому живота, але не виказав себе. Інший, вимахуючи кадилом на жертвоприносини і вкинувши собі жаринку в рукав, спалив тіло аж до кістки, боючись порушити сакрамент. У тій-таки Греції можна було бачити чимало семирічних хлопчаків, які, віддані, за тамтешніми звичаями, на пробу мужності, терпіли, не кривлячись, аж поки їх зашмагали на смерть. Цицерон бачив хлоп'ят, які, поділені на два гурти, билися, пускаючи в хід кулаки, ноги, ба навіть зуби, аж до зомління, воліючи загинути, ніж визнати себе переможеними. *Звичаю нізащо не перебороти натури; вона непереможна; але ми занепастили наш дух примарами, насолодами, неробством, розпеще-*

ністю, ледацтвом і, прибивши його, знепустили це й нашими забобонами і поганими навичками. Цицерон. Тускуланські розмови, V, 17. Хто не знає історії Сцволи, який, закрившись до табору ворогів, аби забити їхнього верховоду, і провалившись із замахом, знайшов абсолютно незвичайний спосіб домогтися свого і визволити батьківщину? Себто він не тільки признався Порсенні (королю, якого збирався забити) у своєму намірі, а ще й додав, що в римському стані є чимало вояків, які запряглися зробити те саме, що й він. І щоб показати, які це зухи, він попросив принести розпечену жаровню, встромив туди руку і дивився спокійно, як вона живцем пеклася, аж поки король, ужахнувшись, не звелів прибрати жаровню. А той, хто не побажав уривати читання книги, поки його різали? А той, хто не переставав сміятися і жартувати з мук, на які його взяли, завдяки чому роз'юшена жорстокість його катів і щораз вигадливіші катуші, які лишень спадали їм на думку, вийшли тільки йому на славу. Щоправда, він був філософ. Ну то й що? Он Цезарів гладіатор – так той лише сміявся, коли роз'ятрювали і роздряпували його рани. Де й коли навіть пересічний гладіатор квилив? Або з болю кривився? Хто з них, не лише б'ючись, а й збитий із ніг, показував боягузтво? Хто, повалений і приречений на добивання, відводив від меча шию? Цицерон, Тускуланські розмови, II, 17.

А пригляньмося до жінок. Хто-бо не чув у Парижі про ту, яка здерла з личка шкіру лиш на те, щоб cera була свіжіша, коли з'явиться молода шкіра? Бувають і такі, що видирають собі здорові та міцні зуби, аби їхній голос лунав м'якше і ніжніше або щоб решта зубів виглядала ліпше. Скільки можна навести ще інших прикладів зневаги до болю! На що тільки невісти не здобудуться, перед чим тільки не заважаються, якщо є бодай кволенька надія, що це додасть їм краси?

*Ось доведеться тоді сивий висмикувати волос,
Зморишки зі шкіри зганяють, щоб лице змолодити.*

Тібулл, I, 8, 45

Я бачив таких, що ковтали пісок та попіл, аби, псуючи шлунок, добитися блідої cera. А які муки вони витерплюють, домагаючися

стрункого стану, стиснені й обперезані обручами, що впинаються в ребра аж до живого тіла? Ба, іноді вони навіть замордовують себе!

У багатьох народів повелося зумисне завдавати собі ран на доказ правдивості своїх слів. Наш король наводить чимало таких прикладів, побачених у Польщі серед двораків. Не кажучи вже й про те, що й у нас у Франції знаходяться наслідувачі і роблять собі те саме. Я бачив одну дівчину, яка, бажаючи засвідчити щирість своїх обіцянок і свою постійність, дістала з волосся шпильку і кілька разів штрикнула нею в руку, аж проткнулася шкіра і бризнула кров. Турки роблять собі глибокі надрізи на честь своїх дам, а щоб рана не затягувалася, прикладають до неї вогонь і тримають неймовірно довго, хочаби таким чином спинити кров і утворити близну. Самовидці оповідали мені про це під присягою. А втім, серед них трапляються й такі, хто за десять аспрів сам собі завдасть глибокої рани на руці або на стегні.

Я дуже радий, що найбільше свідків ми маємо там, де вони найпотрібніші; адже християнщина постачає їх подостатком. За взірцем нашого пресвятого Душпастиря знайшлося чимало таких, хто з побожності взяв на себе хреста. Із джерела гідного всякої довіри дізнаємося, що король наш Людовік Святий носив волоссяницю аж поти на схилку віку сповідник звільнив його від неї, а також, що кожної п'ятниці він наказував бичувати себе по плечах п'ятьма дротяними ланцюжками, які возив із собою в пуделку. Вільгельм, останній дук Гієнський, батько тієї самої Альєнори, від якої це герцогство перейшло до французького, а потім до англійського дому, останні десять чи дванадцять років свого життя носив під чернечою рясомою лицарію для покути. Фульк, граф Анжуйський, подався аж до Єрусалиму, щоб там його, з поворозкою на шиї, шмагали двоє його пахолків перед гробом Господнім. А хіба ми не бачимо, як у страсну П'ятницю юрми чоловіків та жінок батожать себе так, що шматують своє тіло аж до кісток? Я дивився на це не раз, але без усякої втіхи. Кажуть, серед них (вони ходять туди замашкаровані) трапляються заробітчани, які за гроші таким робом підносять благочестя інших: із презирством до болю, бо рвія побожності дужча за рвію грошолобства.

Квінт Максим поховав свого сина консула, Марк Катон – свого, свіжопризначеного претора, а Люцій Павло – двох, одного по одному, синів, і всі вони попри це поводитися спокійно, нічим не виявляючи своєї жалоби. Колись жартома я сказав про когось, що він ухилився від божого бича; справді-бо, коли одного дня гвалтовна смерть забрала у нього трьох дітей (у чому можна було легко побачити кару небесну), він був недалеко від того, аби прийняти це як особливу ласку! Я сам утратив двох-трьох дитяток, у першому їхньому немовляцтві, як і не без жалю, то принаймні без нарікання. А проте ніщо так не допікає людині, не допікає до живого, як ця біда. Я бачу чимало іншого бездолля – джерела мук для людей, мук, що їх я сам ледве б відчув із такого приводу, отож коли мене спіткала згадана біда, я прийняв її з цілковитою погордою, хоча ішлося про речі настільки страшні для інших людей, що я не наважився похвалитися такою своєю реакцією перед кимось без краски сорому на обличчі. *З чого випливає, що гризота породжується не природою, а нашою думкою. Цицерон, Тускуланські розмови, III, 28.*

Думка – це спонука могутня, гвалтовна і незмірна. Хто у світі коли так завзято шукав спокою і безпеки, як Олександр і Цезар шукали небезпек і мозолів? Терес, батько Ситалка, любив говорити, що коли він не на війні, то не бачить різниці між собою і своїм масштабіром.

Коли Катон, ще консулом, бажаючи убезпечити свою владу в деяких містах Гишпанії, заборонив мешканцям носити зброю, чимале число їх одібрало собі життя. *Дикий люд, що не уявляє собі життя без зброї. Тут Лівій, XXIV, 17.* А скількох ми знали таких, хто втік від хатнього затишку, від життя у колі близьких, щоб захитися у грізні й безлюдні пустелі, хто наражався на огиду, погорду і ненависть світу і в цьому кохався до самозабуття! Кардинал Борromeo, померлий недавно у Мілані, в цьому гніздовищі багатства і розкошів, до яких його штовхали і високе коліно, і заможність, і небо Італії, і молодість, обмежував себе у всьому, одну й ту саму одежину носив і влітку, і взимку, і не мав іншої підстилки, окрім соломи, а вільні від тяжких обов'язків години проводив за наукою, вічно навколішки перед

книжкою, маючи при собі лишень кварту води та шмат хліба: єдиний харч, який можна споживати, не гаючи часу.

Я знаю таких, хто цілком свідомо наживався зі свого рогальства, слова такого страшного для багатьох людей.

Якщо зір і не найнеобхідніший з наших змислів, то він серед них принаймні те, що наймиліше; а з наших членів найлюбіший і найкорисніший, як на мене, той, що служить дітоплідінню. А все ж стільки людей дихають на них лихим духом лише через те, що вони дають нам насолоду, і відкинули їх саме тому, що вони надто важливі й цінні. Так само міркував і той, хто повидирав собі очі.

Більшість людей, і то найздоровіших, вважають за велике щастя мати численне потомство. Натомість я і ще дехто вважаємо за велике щастя не мати його. Коли спитали Талеса, чому він не жениться, він відповів, що не має охоти плодити дітей.

Що вартість речей залежить від нашої думки про них, видно бодай з того, що ми на більшість із них дивимося не лише з тим, щоб оцінити їх, а й з тим, аби оцінити їх для себе. Ми прикидаємо не їхню якість чи їхню корисність; для нас важить лише те, у що вони нам обійдуться, ніби ця їхня сторона головна. І вартістю їхньою ми називаємо не те, що вони нам дають, а те, що ми за них даємо. З чого я висновую, що ми дуже дбайливі господарі й грішми не розкидаємося. Наскільки дорого вона нам обійшлася, настільки ми нею й дорожимо. Наша думка ніколи не може ошукатися щодо вартості. Діамантові надає гідності попит, чесноті – важкий жереб її пильнувати, набоженству – біль, лікам – гіркота.

Один чоловік, щоб зубожіти, кинув свої таляри до того самого моря, в якому скрізь снує стільки інших людей, щоб виловити багатство. Епікур мовить, що багатство не зменшує наших клопотів, а замінює одні клопоти іншими. Справді-бо, не убогство, а радше достаток породжує захланність. Я хочу поділитися своїм досвідом щодо цього.

У мене було троє різних життів відтоді, як я розпрощався з дитинством. Перший віковий відтинок, до двадцяти років, я прожив, позбавлений будь-яких інших засобів, окрім випадкових, залежний

від чужої волі та помочі, без певного стану і грошового рахунку. Я витрачав кошти недбало й весело, тим паче, що їхню суму визначала примха фортуни. Зроду я не почував себе краще. Ні разу не траплялося, щоб кабза моїх приятелів виявилася зав'язана для мене.

Тоді я найбільше дбав про те, аби вчасно, коли минав призначений від мене такий термін, облічитися. Тому вони тисячу разів мені його продовжували, бачучи, яких зусиль я докладаю для повернення боргу; отож, я розраховувався буцімто і чесно, і водночас по-шахрайському. Уморюючи борги, я неабияк тішився: з моїх пліч спадав докучливий тягар і ярмо моєї неволі. Та ще й приємно лоскотала думка, що я роблю щось справедливе і вдовольняю інших. Я поминаю тут виплати, коли треба торгуватися і проводити підрахунки, отож якщо не знаходилося нікого, кому можна б довірити цей клопіт, я боягузливо і ганебно відкладав їх надалі з обави перед суперечками, до яких ні моя вдача, ні язик мій аж ніяк не зугарні. Найбільшу нехить я відчував до торгу, це забава для крутиїв і страмників; після цілої години змажок і плутні обидві сторони ламають навзаєм своє слово і присягу за п'ять грошів різниці. З тієї самої причини я завжди позичав на не вигідних умовах: не наважуючись просити особисто, я звертався письмово, а папір не дуже дбалий клопітник і часто наражається на відмову. Зіркам я колись доручав вести свої справи куди охочіше й сміливіше, ніж пізніше своєму здоровому глуздові та передбачливості.

Більшість добрих господарів вважає за суще жакіття жити в такій непевності. Проте вони забувають, по-перше, про те, що більшіна людей саме так і живе. Скільки достойних панів покладаються у всьому на відчай, напропале, і щодня чинять так само, ганяючись за вітром милості королів та фортуни! Цезар заборгував мільйон золотом – неоплатну для себе суму, – аби стати Цезарем. А скільки купців починають гендель від продажу власного фольварку, щоб послати виторг до Індій!

Від ваших скель, через моря бурхливі...

Катулл, IV, 18

Попри нинішній занепад побожності тисячі чернечих братств розкошують, чекаючи щоденного обіду від гойності небес. По-друге,

вони не замислюються над тим, що певність, на яку спираються, така сама нестала і така сама випадкова, як сам випадок. Зі своїми двома тисячами з гаком талярів доходу я бачу себе таким убогим, ніби убогство вже оселилося в мене. Бо доля завиграшки проламає сто вирв у нашому добробуті, часто не роблячи жодного переходу між цілковитим гараздом і страшними нестатками.

Доля якась скляна, мов скло, блищить, але крихка.

Публій Сір, Апофтегми

А що вона шле к бісовій матері всі наші шанці та оплоти, то я вважаю, що скрута з різних причин буває гостею як тих, хто має всі блага, так і тих, хто їх не має; і може вона не така тяжка, коли сама, ніж коли приходить у компанії багатства. Достаток тримається більше порядком, ніж великими прибутками: *кожен — коваль свого щастя. Саллюстій, Листи про державу до Цезаря, I, 1. Заклопотаний, заморочений своїми справами багатій мені видається жалюгіднішим, ніж той, хто просто злидар: Нуждєнник, що сидить на своїх скарбах, — найважчий рід нужди. Сенека, Листи, 74.*

Найбільших і найбагатших княжат нестатки і безгрішся доводили до ганьби. Бо що може бути гіршим, ніж перетворитися на тирана і беззаконного узурпатора добра своїх підданців?

Другий віковий відтинок мого життя — це той період, коли я вже мав гроші. Навчившись розпоряджатися ними по своїй уподобі, я незабаром нагромадив значні, як на мої статки, заощадження. Я вважав, що «мати» можна лише одне: те, що набігло над звиклі видатки, і що ніколи не можна покладатися на маєток, який ще буцімто на пню, хоч би яким певним він нам здавався. А що як, казав я собі, мене заскочить та чи та випадковість? Заполонений цими марними і недоречними фантазіями, я крутив на всі боки мозком, як нагромадити такі запаси, щоб запобігти всім можливим труднощам. А тому, хто мені казав, що халеп ніколи не збуватиме, я відповідав так: як це не відверне їх усіх, то хоч частину, а відверне. Ох, і клопітне ж пішло у мене життя! Я з усього робив секрет. Я, хто так легко щировав з усіма, брехав про свою готівку, як це роблять

ті, хто, ходячи у дукачах, удають бідарів, а, поневіряючись у бідарях, удають дукачів, але зроду не признаються щиро, які в них кошти. Кумедна і ганебна обачність! А то ще такє. Коли я вирушав у мандри – мені завжди здавалося, ніби я не досить усім запасся, та що більше я брав із собою грошей, то дужчі були мої побоювання: чи не пограбують мене у дорозі, чи можна вірити слугам, що пильнують мого багажу; ніколи я не був спокійний, не мавши речей перед очима, схожий у цьому на інших моїх знайомих. Якщо ж я залишав свою шкатулку вдома, – скільки підозр і турботних думок, якими (лихо, та й годі!) ні з ким поділитися! Я сидів як на жару. Зрештою зберегти свої гроші важче, ніж заробити їх. Якщо я чинив не зовсім так, як тут розкажую, то в кожному разі мені коштувало чималих зусиль утриматися від цього. Вигоди від своїх нових правил я не мав, а як і мав, то небагато. Хоча гроші в мене водилися і більші, всякі видатки мені боліли. Як казав Біон, патlach казиться не менше, ніж голомозий, коли йому мнуть чуба. Щойно тільки ви до чогось при звичаїлися й усвідомили себе власником певної суми, вона перестає бути вашою рухомою власністю; ви не зважаєтеся її ущербити: це вже будова, яка (так вам видається) уся обвалиться, якщо ви її рушите. Ви підете на витрати лише тоді, як вас візьме за горлянку мус. Давніше я з меншим болем і нехиттю заставляв манатки чи продавав коня, ніж тепер сягав по свого укоханого капшука, прихованого в тайнику. Та лихо в тім, що важко покласти собі в цьому край (адже нелегко дати берега тому, що вважаєш за добро) і визначити крес ощадливості. Людина без упину повнить цей шпихлір, усе докладаючи і докладаючи до нього, аж поки, немов який паскудний скнара, позбавляє себе всякої користі з власного достатку, знаходячи радощі лише в тім, щоб його берегти без усякого вжитку.

За цим дурним звичаєм виходить, що найбагатші люди – це ті, кого поставлено стерегти браму та мури багатого міста. Як на мене, всякий грошовик – жмикрут.

Платон подає перелік тілесних або людських благ: здоров'я, врода, сила, багатство. Багатство (твердить він) аж ніяк не сліпе, а, навпаки, дуже видюще, коли його освітлює тямущість.

Діонісій Молодший дотепно закип із одного скупердя. Йому доповіли, що один сиракузець закопав у землю скарб. Діонісій наказав принести його до нього: копач виконав розпорядження, приховавши дешицю для себе. З цією часткою він перебрався до іншого міста, де, втративши смак до нагромадження, зажив на всю губу. Довідавшись про це, Діонісій звелів повернути йому решту скарбу, мовивши так: оскільки чоловік навчився порядкувати грішми як слід, він охоче віддає йому забране.

Кілька років я сидів у цьому болоті. Не відаю, який добрий дух, на моє щастя, випер з мене, як це сталося із тамтим сиракузем, моє скнарування. Урвати нитку цієї химери допомогла мені втіха, спізнана під час однієї подорожі, допомогла, відчутно надвередивши мого гаманця. Відтоді у мене пішла третя смуга життя (так, принаймні, мені здається), напевняка приємніша і впорядкованіша. Свої видатки я узгоджую з прибутками. Якщо одне випереджає інше, а іноді – навпаки, то я великого розриву не допускаю. Живу собі з дня на день і вдоволений тим, що маю чим заспокоїти щоденні потреби; що ж до потреб надзвичайних, то тут усіх скарбів світу не стане. Безумом було б сподіватися, аби сам льос озброїв нас засобами проти самих себе. Змагатися з ним треба нашою власною зброєю. Випадкова зрадить нас у вирішальну хвилю. Якщо я і відкладаю гроші, то лише в надії на якийсь близький видаток, видаток не на те, щоб купити маєтки та землю, з якими я не знаю, що робити, а на те, щоб купити задоволення. *Не бути захланним – уже багатство; не бути марнотратником – зиск. Цицерон, Парадокси, VI, 3.*

Я не відчуваю ні страху, що мені забракне мого маєтку, ані охоти його примножувати: *Плід багатства – достаток; про достаток свідчить ситість. Цицерон, Парадокси, VI, 2.* Я дуже тішуся, що схаменувся у найсхильніших до скнарості літах і звільнився від цього шаленства, звичного у старих і найсмішнішого з усіх людських вад.

Фераулес, який відбув обидві ці стадії, викрив, що зі зростанням багатства охоти їсти, пити, спати і кохатися не більшає; з другого боку, він відчував, який тягар накладає на нього керування маєтком, як це було зі мною. Він мав вірного приятеля, убогого молодика,

жаждивого забагатіти, і постановив його уконтентувати. Він подарував йому весь свій величезний маєток, угіддя та статки, невинно нагромаджені завдяки гойності Кіра, свого доброго пана, а також військові трофеї. Натомість той зобов'язався гідно утримувати і годувати його, як свого гостя і приятеля. Відтоді вони жили собі щасливо, обидва однаково задоволені з одміни свого стану. Ось оборудка, на яку б я пішов вельми охоче.

Мені хочеться похвалити одного старого прелата за те, що той геть збувся своєї кабзи, зисків і видатків, передаючи все до рук то одному своєму довіреному служникові, то другому, і прожив довгий вік у цілковитому невіданні стосовно господарчих справ, ніби був гостем у своєму домі. Віра у порядність іншого є чималим доказом власної чесноти, і довірливій людині зазвичай сам Бог помагає. Що ж до того прелата, то я зроду не бачив дому та господарства, які б велися пристойніше і статечніше, ніж його. Щасливий той, хто так докладно розрахував свої потреби, щоб його достатку старчило йому без усякої мороки та клопоту; кого турбота про витрати і придбання не відриває від інших занять, гідніших, спокійніших і любіших його серцю!

Отож достаток і нужда залежать від нашого уявлення про них. Так само і багатство, слава та здоров'я чудові і принадні лише настільки, наскільки вони здаються такими тим, хто їх має. Все добре чи погане залежно від нашого сприймання. Потішений не той, кого інші вважають за потішеного, а той, хто сам себе вважає за такого. Відчуття достеменного і правдивого дає тільки наше переконання.

Доля не підтверджує нам ні зла, ні добра, вона лише постачає сировину і того і того, а також насіння для плоду. Наша душа, потужніша тут за долю, крутить і заряджає ними по своїй уподобі, вона єдина причина і пані власного щастя чи неталану.

Зовнішні обставини набувають барви та колориту під впливом нашого внутрішнього стану, достоту, як одежа гріє нас не своїм теплом, а нашим, яке вона вдатна лише оберігати і підтримувати. Той, хто окрив би нею холодне тіло, достоту таким самим робом підтримав би в ньому холод: саме так і ховають від танення сніг та лід.

Як наука – мука для ледаря, а повздержливість від вина – мука для пияка, так і поміркованість є карою для нснажери, а фізичні вправи – тортурами для пестуна тощо. Речі самі собою не є ні важкими, ні дошкульними, то тільки наша легкодухість чи слабкість робить їх такими. Щоб судити про великі й високі справи, треба і душу мати таку; інакше ми приписуємо їм наші власні хиби. Весло, впущене у воду, здається нам кривим. Отож ідеться не лише про те, що ми бачимо, а й про те, як ми його бачимо.

А раз це так, то чому б зі стількох усіх доказів, що на різні способи навчають людей зневажати смерть і терпіти біль, не знайти нам чогось догідного і для нас? Чому б зі стількох міркувань, переконливих для когось іншого, не обрати собі бодай одного найсподобнішого? І якщо ти не здатний перетравити ліків, міцних і радикальних, то заживи тоді слабших, хоча б для полегші. *Як про гостроту болю, так і про гостроту радощів судить наша розм'якла і зжіночена уява: коли вона позбавить нас гарту, навіть жало бджоли змушує нас зойкнути. Усе зводиться до того, аби навчитися панувати над собою. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 22.*

Зрештою і той, хто підносить дошкульність наших мук і людське безсилля, не відхреститься від філософії. Вона підкине нам таку неспростовну сентенцію: «Якщо відчувати потребу погано, то немає ніякої потреби відчувати потребу».

Усяк, хто довго страждає, винний у цьому сам.

Хто не має відваги витерпіти ні смерті, ані життя, хто не хоче ні змагатися, ні тікати, чим такому зарадиш?

Розділ XV

НЕРОЗУМНА ВПЕРТІСТЬ ПРИ ОБОРОНІ ФОРТЕЦІ ЗАСЛУГОВУЄ НА КАРУ

Завзяття, як і решта цнот, має свої береги, переступивши які стаєш на шлях облуди. Тож-бо від завзяття можна дійти до безглуздя, зятятості і шалу, якщо хтось не досить обізнаний із межею між ними, визначити яку докладно, щоправда, нелегко. Звідси – звичай, заведений у війнах, карати (іноді навіть смертю) тих, хто уперто боронить твердиню, утримати яку, за засадами ратного мистецтва, годі. Інакше, завдяки безкарності, не було б курника, який би не спробував зупинити ціле військо.

Пан конетабль де Монморансі під час облоги Павії дістав наказ перемахнути через Тічіно і захопити передмістя святого Антонія; наткнувшись на затятий опір у вежі перед мостом, він узяв її штурмом і звелів повісити всіх, хто лишився в ній живий. Так само він учинив і згодом, коли супроводжував дофіна у загірному поході; потому, як здобуто приступом замок Віллано і роз'юшене вояцтво вирізало цілу залого до ноги, окрім капітана і хорунжого, він наказав, із тих самих міркувань, повісити і задавити і їх. У такий спосіб розправився капітан Мартін Дю Белле, тодішній губернатор Турина, з капітаном Сен-Боні, перебивши його людей при взятті фортеці.

Проте з огляду на те, що судити про силу чи слабкість обложених можна лише порівнюючи свою міць із міццю обложників (бо той, хто цілком слушно відбивався б від двох кулеврин, був би шаленцем, якби чекав штурму тридцяти гармат), причому до уваги береться ще й велич нападника-державця, його слава, шана, яку треба йому віддавати, виникає небезпска, що шалька цього останнього завжди перетягне. Ось чому такий державець зазвичай так високо несеться,

аж йому здається безглуздом, щоб знайшовся хтось, здатний чинити йому опір; отож усіх, хто виступає проти нього, він витинає впень, принаймні, поки щастя на його боці. Те саме бачимо на прикладі східних монархів (та їхніх теперішніх спадкоємців), які висувають люті, пихаті й сповнені дикунської брутальності вимоги. А за тих часів, коли португальці плюндрували Індії, у деяких панствах вони зустрілися з повсюдним і неухитним законом про те, що всякий неприятель, побитий під орудою царя чи його намісника, не підлягає викупу і не може просити ошадку.

Отож-бо хай усяк, хто може, стережеться попасти до рук судді, коли суддя звияжний і озброєний до зубів ворог.

Розділ XVI

ПРО КАРУ ЗА БОЯГУЗТВО

Я чув колись від одного принца і славного отамана, що за легкодухість вояка не треба карати горлом; так він висловився за столом, коли йому розповіли про справу пана де Вербена, засудженого на смертну кару за те, що здав Булонь.

Справді, як на мене, цілком слушно, що кладуть виразну межу між хибами, породженими нашою слабкістю, і тими, які спричинені злою волею; адже, допустившись цих останніх, ми свідомо бунтуємося проти приписів розуму, вщеплених у нас самою природою, тоді як чинячи перші, ми могли б, здається, покликатися на ту саму природу, яка створила нас такими недосконалими та немічними. Ось чому багато хто вважає, що нам можна ставити за провини лише сподіане нами проти сумління. На це правило спирається почасти і думка тих, хто проти страти схизматиків і недовірків, а також тих, хто виступає проти закону, за яким адвокат і суддя не відповідальні за помилки, допущені несвідомо під час судочинства.

Щодо боягузтва, то річ очевидна, що найпоширеніший звичай карати за нього – це вселюдна ганьба та огида. Вважається, що перший його запровадив праводавець Харонд, а доти грецькі закони карали горлом тих, хто тікав із бойовища. Натомість цей реформатор звелів тільки садовити втікачів на три дні на міському майдані, вбраних по-жіночому, маючи надію, що це їх провчить і що сором поверне їм відвагу. *Хай ліпше кров грає на щоках, а не з жил цебенить. Тертуліан, Апологетика, IV.* Давні римські закони також карали смертю втікачів із бойовиська. Амміан Марцеллін розповідає, що цезар Юліан zdeградував і стратив, згідно з давнім правом, десятеро вояків за те, що тамті показали тил під час атаки на партян.

Одначе в іншому разі схожу провину він скарав лише тим, що персвів винуватців у валку до бранців. Хоча римський люд суворо покарав жовнірів, зацілілих під Каннами, а також на тій самій війні тих, хто тікав разом із Гнеєм Фульвієм, проте своєї голови боягузи не позбулися. А втім, слід боятися, що ганьба не лише доведе скараних у такий спосіб до розпуки і не лише остудить їхній запал, а й оберне їх на ворогів.

У добу наших отців пан де Франже, колись поручник сотні маршала де Шатійона, якого маршал де Шабан настановив намісником Фуентарабії на місце пана де Люда, здав фортецю гишпанцям, за що його позбавлено шляхетства, отож як сам він, так і його нащадки попали у хлопи, платники данини і не мали права носити зброю. Такий суворий вирок, складений йому, виконано в Ліоні. Згодом аналогічної кари зазнала вся шляхта, яка була в Гізі, коли туди ввійшов граф Насаутський; таке саме безголов'я іншого разу спіткало не одного.

Хоч би там що було, у випадках надто вже грубого й очевидного неуцтва чи боягузтва ми можемо вбачати в цих вадах достатній доказ злосливості і злочинства і карати їх як такі.

Розділ XVII

ЗВИЧАЇ ДЕЯКИХ ПОСЛІВ

У своїх подорожах, аби навчитися чогось у інших (а це одна з найліпших шкіл, які тільки можуть бути), я ніколи не забуваю заводити балачку про речі, які мій розмовник знає найкраще.

*Плугатарі про волів, про вітри править моряк,
Воїн згадує рани, а пастух – свої вівці.*

Проперцій, Кн. II, 1, 43–44

А втім, найчастіше буває навпаки, бо кожен охвітніш мовить про чуже ремесло, аніж про своє, сподіваючись показати себе знавцем ще й іншої галузі; так Архідам докоряв Паріандрові, що той занехаяв славу доброго лікаря лишень задля того, аби злучити собі слави нездарного віршогона.

Зверніть увагу, як розлого Цезар розписує нам свою умілість у будівництві мостів та машин і, навпаки, який стає він стислий і небагатослівний, коли йдеться про справи, пов'язані з його ремеслом, про його мужність і військові походи. Подвиги його і так свідчать про нього як про видатного верховоду – і йому хочеться, щоб ще бачили, який він тямущий інженер, дарма що на цьому терені він – приший кобилі хвіст. Одного мужа, вченого правника, недавно привели до бібліотеки, де було безліч книжок із його фаху, а також з інших царин, і він не знайшов у них нічого такого, про що, як на нього, варто було б погомоніти. Зате якась там оградка перед крученими сходами до робітні сподобилася його предовгої ученої розправи, хоча сто капітанів і солдатів проходять тут щодня, не звертаючи на неї жодної уваги.

Старий Діонісій був преславний отаман, як і годилося в його становищі, але він прагнув здобути собі ім'я й на ниві поезії, до якої не мав жодного хисту.

Плуга рисак забивав, до сідла їде віл неквапливий.

Горацій, Послання, I, 14

Пер. Андрія Содомори

На цій дорозі ви нічого мудрого не вивідаєте. Отож треба кожного, хоч би хто він був, будівничий, маляр, швець чи на дуду грець, напровадити на його копито. З цієї самої причини, читаючи історію (чим бавитись може всяк), я неодмінно звертаю увагу, хто її автор: якщо це особа, чиїм ремеслом і є писання, я вчуся від неї переважно стилю і мови; якщо лікар, я залюбки вірю тому, що він розповідає про клімат, про здоров'я та статуру монархів, про рани та хвороби; якщо правник, то довідаюся від нього про юридичні колізії, про закони, про державні установи та інші такі речі; якщо богослов, то про церковні справи, священницькі санкції, розгрішення та вінчання; якщо дворак, то про звичаї та церемонії; якщо вояк, то про все пов'язане з його службою, а найпаче про бої з його участю; якщо посол, то дізнаюся про інтриги, шпигунство, корупцію та про те, як їх провадять.

Відповідно те, що я поминув би в іншого, я оцінив і підкреслив у хроніках сеньйора де Ланже, мужа вельми обізнаного у таких справах. Ідеться ось про що. Розповівши про красномовні застороги цезаря Карла П'ятого, висловлені римській консисторії у присутності біскупa Маконського і пана дю Веллі, наших амбасадорів, до яких він додав чимало образливих висловів проти нас, у тому числі запевнення, що якби його ватажки, солдати і підданці не були вірніші своєму володареві й спритніші у військовій справі, ніж наші королівські, він би одразу прив'язав до шиї поворозку та й пішов би благодати нашого короля Франциска помилювання (він, здається, і сам у це трохи вірив, бо згодом кілька разів упродовж життя повторював ці слова); а також зазначивши, що Карл викликав нашого короля на герць, пропонуючи битися сам на сам у човні, в самих кошулях, на шпадах і на запоясниках; по тих усіх реляціях той сеньйор де Ланже додає, що наші амбасадори, посилаючи до короля звіт, приховали від нього більшу частину правди і навіть згадані вище урази. Мені здалося дуже дивним, щоб посол так свавільно вирішував, як йому

доповідати своєму державцеві у такій важливій справі, тим паче, що ці слова походили від такої особи і були проказані на таких людних сходинах. Як на мене, обов'язок служника – достотно і повно викладати події у їхньому перебігові, аби пан мав свободу оцінювати, судити і вибирати. Адже спотворювати чи утаювати правду з обави, аби він не сприйняв її не так, як треба, і це не завело його на манівці, а отже, залишати його у невіданні про хід своїх справ, таке право, на моє переконання, належить тому, хто закони запроваджує, а не тому, хто їх виконує, належить зверхникові і напутникові, а не тому, хто має вважати себе за нижчого, не тільки своїм становищем, а й досвідом та тямущістю. Хоч би там як, а я не хотів би, щоб і мене обслуговували таким побитом у моїх щоденних ділах.

Отак ми всі рвемося під будь-яким приводом ухилитися від послуху і почати самим усім заряджати; кожен із нас, цілком природно, прагне волі та влади; ось чому для зверхника наймиліша у тих, хто йому служить, проста і наївна покора.

Якщо наказ виконують не буквально, а трохи на свій розсуд, то це вважається порушенням закону розпорядника. «П'ятиразово щасливий» Публій Крас, як величали його римляни, за свого азійського консульства велів інженерові-грекові з двох побачених у Атенах корабельних щогл привезти більшу, аби змайструвати якусь обложну машину. Грек, покладаючись на свої знання, наважився розсудити інакше і привіз меншу щоглу, придатнішу, як підказував йому досвід, для такої мети. Крас, терпляче вислухавши його докази, наказав дати йому доброї хлости, вважаючи, що військова дисципліна важливіша за будову якоїсь машини.

З другого боку, годилося б зазначити, що безоглядний послух передбачає лишень короткі й ясні розпорядження. Обов'язки послів розв'язують їм руки більше, бо часто-густо вони діють на свою вподобу; адже вони не тільки вволяють волю державця, а й формують і спрямовують її своїми порадами. Я бачив у своєму житті чимало посадовців, яких ганили за те, що вони лише сліпо виконують накази і не зважають на околичності та справи, що діються у них перед очима.

Люди тямущі засуджують ще й нині звичай перських королів, які так скупі відмірювали повноваження своїм послам і намісникам, що ті мусили узгоджувати кожну дрібницю. Такі зволікання, з огляду на розлеглі кордони перського королівства, завдавали значної шкоди їхнім інтересам.

Отож якщо Крас у листі до людини, досвідченої у своєму ремеслі, вказав, для якої справи мала служити ця щогла, то хіба не дозволяв він йому обговорювати його вказівку і виносити самому остаточне рішення?

Розділ XVIII

ПРО СТРАХ

Я обімлів, стало дибом волосся, й залякнув мій голос.

Вергілій, Енеїда, II, 774

Пер. Михайла Білика

Я не є добрий натураліст (як-то мовиться) і не відаю, через які пружини діє на нас страх; але принаймні це почуття особливе, і лікарі твердять, що нема на світі іншого, яке б так вибивало наш глузд із природної рівноваги. І справді, я бачив чимало людей просто ошалілих зі страху; ба, під час його пароксизму і на вельми розсудливих спадають страшні замороки. Не кажу вже про люд посполитий, чиїм очам страх являє то посталих із гробу предків у покрівці, то вовкулаків, краснолюдків чи інших хох. Але навіть серед вояцтва, там де це почуття має знаходити найменше місце, скільки разів страх обертав овечу отару в ескадрон панцерників; очерет і трощу – в теляжників і списоборців; комбраття – в супостата; білий хрест – у червоний?

Коли пан де Бурбон здобував Рим, одного хорунжого, поставленого на варту в передмісті святого Петра, ошанув за першим алярмом такий перестрах, що він випав зі штандартом у руках через якусь пробоїну в мурі й погнав просто на ворога, гадаючи, ніби дає дьору до міста; і лише постерігши військо пана де Бурбона, що шикувалося, аби дати йому відсіч (переконане, що то залога робить вилазку), схаменувся, змінив напрямок і повернувся тією самою дірою, якою був пустився бігти, загнавшись більше, як на триста кроків, у чисте поле. Не так щасливо повелось хорунжому капітана Жюїля, коли граф де Бюр і пан де Рю брали штурмом у нас Сен-Поль. Хорунжий так перепудився, що зі своєю корогвою шарахнув

з міста через стрільницю, і обложники пошаткували його на капусту. Під час тієї самої облоги наскочив пам'ятний для всіх випадок, коли серце одного шляхтича стис, пойняв і заморозив такий жах, аж він упав мертвий на землю біля вилому, не діставши жодної рани.

Подібний шал огортає іноді цілий тлум. Ув одній битві Германіка з германцями два великі загони з ляку тікали у двох різних напрямках, один із них дмухнув туди, звідки вирушив другий.

Страх окрилює п'яти, як у двох згаданих випадках, а іноді пригнепує і сковує нам ноги, як це читаємо про цезаря Теофіла, який, програвши битву з агарянами, був так ошелешений і впав у таке оstownіння, що не зумів кинутися навітікача, *страх паралізує навіть думку про порятунк.* Квінт Курцій, III, 11; аж поки Мануїл, один із верховод, заходився термосити його і шарпати, нібито будячи з глибокого сну, і сказав: «Якщо не підеш зі мною, я тебе вб'ю; бо краще стратити життя, ніж, попавши у полон, згубити царство».

Найвища міра страху виявляється в тім, що до нас, нажаханих, вертається та звага, яку забрав у нашого гонору та почуття обов'язку цей жах. Так, за першої великої поразки римлян від Ганнібала, загін у яких десять тисяч душ під орудою консула Семпронія, опанований переляком і геть розгублений, не бачучи порятунку, кинувся в найбільшу гущу ворогів і пробився крізь неї з дивовижною зухвалістю, поклавши трупом чимало картагенців. Таким робом він купив собі змогу ганебно втекти за ту саму ціну, за яку міг би здобути славу перемогу.

Я сам з усього найбільше боюся страху, він-бо дошкульніший від усякого іншого безголов'я. Які страждання можуть бути гострішими і глибшими, ніж убоління Помпейових друзів, які з борту свого корабля спостерігали за жахною різаниною? А проте, коли вони побачили, як до них наближаються єгипетські вітрила, страх прибив їх так, що вони тільки й думали, як би швидше втекти, і знай підганяли моряків: допіру прибувши до Тиру і звільнившись від страху, вони усвідомили, якої втрати зазнали, і вибухнули лементом та голосінням, доти тамованими через сильніші переживання.

Так моя вся душа зі страху у п'яти тікає.

Енній у Цицерона. Тускуланські розмови, IV, 7

Тих, кого добре пошарпали в якійсь сутичці, зраних і закритавлених, назавтра можна знову повести в атаку; але тих, кого облягав великий страх перед супротивником, не знесвиш, щоб вони йому бодай глянули в очі. Усі, кого гризе постійний ляк утратити майно, опинились у вигнанні чи попали в неволю, усі вони ненастанно побиваються, забуваючи про їдло, питво та сон; зате бідарі, вигнанці й невільники живуть часто не менш весело, як решта. А скільки було таких, яких так діймав страх, аж вони повісились, утопились чи кинулись у провалля, давши нам доказ, що страх іще докучливіший і нестерпніший, ніж сама смерть.

Греки розрізняють ще й іншу одміну страху, незалежну від засліплення розуму; вона приходить (як вони кажуть) без видимої причини і ніби з навіяння небес; їй улягають іноді цілі народи, цілі війська. Така була паніка, яка завдала в Картагені страшливого лиха: чути було лише репет і розпачливі голоси; видно було, як мешканці вискакували надвір, ніби на алярм, як вони накидалися одне на одного, калічачи і вбиваючи, немовби на їхнє місто напав якийсь супостат. Сум'яття і шаленство панувало, аж поки молитвами та офірами вони злагодили гнів богів. Такий страх греки називали панічним.

Розділ XIX

ЯК НЕ ТРЕБА СУДИТИ ПРО ТЕ, ЯКА ТВОЯ ДОЛЯ, ПОКИ ТИ ЖИВИЙ

Але завжди людині чекати

*Слід на останній свій день: щасливим назвуть когось годі,
Поки не вмере й не зів'ється над тілом вогонь похоронний.*

Овідій, Метаморфози, III, 135

Пер. Андрія Содомори

Навіть дітям відома розповідь про царя Креза: Крез, узятий у бран Кіром і засуджений на смерть, перед стратою гукнув: «О Солоне! Солоне!». Про це переказано Кірові; той запраг дізнатися, що це означає. Крез пояснив, що на своїй шкурі спізнав правдивість перестороги, почутої колись від Солона: хоч би як усміхалася комусь фортуна, не можна назвати його щасливим, поки не сплине останній день його життя, бо непевність і мінливість людських справ такі великі, що досить якогось легкого повороту, і все обертається навпаки. Ось чому і Агесилай вельми ухильно відповів на чиєсь твердження про те, що цар перський щасливець, бо замолоду став на велике царство: «У такому віці і Пріам не був нещасливим». Македонські королі, наступники великого Олександра, поробилися в Римі столярами та писарями, сицилійські тирані – бакалярами у Коринті. Володар половини світу і ватаг над стількома військами благав ласки у нікчемної старшини царя Єгипту; ось чого коштувало великому Помпееві продовження життя на кілька місяців! А за наших отців хіба не сконав за ґратами в замку Лош, і що найгірше, проживши там цілих десять років, Лодовіко Сфорца, десятий дук Міланський, колись пострах цілої Італії? А хіба не згинула від рук ката

найгожіша королева, вдова по найбільшому державцю у християнщині? І можна множити тисячі таких прикладів. Сказати б, точнісінько, як бурям та хвищам нестерпна пиха і пишнота наших палаців, так само і там нагорі якісь духи заздять сильним світу сього:

Так от прихована сила якась розбиває достоту

Людське надбання, і потоптом ходить по лікторським прутті,

А топірці ватагів на забаву собі обертає.

Лукрецій, Про природу речей, I, 1233

Пер. Миколи Зерова

Здається, ніби іноді фортуна чигає на останній день нашого життя, аби появити нам усю свою потугу і в одну хвилю змести те все, що будувала довгі роки, і це змушує нас вигукнути, мов той Лаберій:

Ліпше б до цього дня мені не дожити.

Макробій, Сатурналії, II, 7

Отож нам слід прислухатися до доброї поради Солонової. А що то був філософ (у чиїсь очах ласка чи неласка фортуни не вирішують питання щастя чи нещастя, а високе становище чи потуга це щось випадкове і малоцікаве), то я вважаю, що він дивився далі і хотів сказати своєю сентенцією, що годі визнати людину за щасливу (бо щастя залежить від спокою і погідності зацного духу та від гарту і певності здатної панувати над собою душі), поки ми не побачимо, як вона розіграє останній і, поза всяким сумнівом, найважчий акт судженої їй комедії. У решті всьому може бути певна маска. Наші гарні філософські розправи не що інше, як завчена наука, а всякі гризоти часто-густо, не допікаючи нас до живого, дозволяють нам зберігати спокій на обличчі. Але у своїй останній ролі, коли ти сам на сам і в чотири ока зі смертю, нічого вже прикидатися, доводиться говорити по щирості й показати, що там у тебе ховається на дні гарнця.

Тільки тоді з дна душі в неї визирне слово правдиве,

Не машкара вже, а справжнє лице тоді вигляне, сутність.

Лукрецій, Про природу речей, III, 57

Пер. Андрія Содомори

Ось чому на цій останній межі, ніби на пробному камені, ми остаточно переконуємося, чого досягли у житті. Це день випробування, судний день решти наших днів. Цей день, зазначає хтось із старожитніх, є мірою всіх моїх минулих літ. Хай смерть підсумує плоди моїх трудів, тоді й побачимо, звідки йшли мої слова – з уст чи з серця.

Я бачив багатьох, які своєю смертю злучили добру чи погану славу цілому своєму життю. Сципіон, Помпіїв тесть, мужньо померши, виправив лиху думку про себе. Епамінонд на запитання, кого з трьох він ставить найвище, Хабрія, Іфікрата чи себе, відповів так: «Треба побачити, як ми вмиратимемо, перш ніж судити про це». І справді, багато б уйнялося честі йому самому, якби оцінювали його без огляду на велич та пишноту його скону.

Людина гадає, а Бог рядить. За моєї пам'яті три найогидніші особи, яких я знав у всій мерзоті їхнього життя, три безчільні паскудники вмерли пристойною, ба просто-таки взірцевою смертю.

Бувають смерті зацні й щасливі. Одному моєму доброму знайомому смерть перетнула нитку життя у мить найбільшого його успіху, кладучи йому такий гарний крес, що, як на мене, його амбітні й сміливі наміри не могли увінчатися чимось вищим, ніж те, що приніс їхній крах. Він дійшов, не ступивши ні кроку, туди, куди поривався, ба навіть домігся цього з більшою величчю і славою, ніж сам того сподівався і праг. Своєю загибеллю він зажив собі більше честі й могуті, ніж це малювалося в його мріях.

Підсумовуючи чиєсь життя, я завжди дивлюся, яка була його кончина; а сам я безугавно і ненастанно дбаю про те, щоб моє власне життя сплигло добре, себто спокійно і тихо.

не зазнавши навіть болю та хвороб, як-от Ксенофіл, музика, що жив сто шість років, здоровий, як дзвін), а надто тому, бо в найгіршому разі, коли ми не від того, смерть може покласти край усім прикрошам і перетяти їх пасмо. Що ж до смерті, то вона неминуча:

*Туди, до нього, суджено всім піти
Стрясають урну -- жереб і наш колись
Із неї випаде -- і човен
Нас повезе у вигнання вічне.*

Горацій, Оди, Кн. II, 3, 35

Пер. Андрія Содомори

а отже, якщо костомаха нас лякає, то стає джерелом постійного страждання, полегшити яке годі. Страх смерті підкрадається до нас звідусіль; доводиться без упину крутити туди-сюди головою, як у підозрілій околиці: *смерть -- те, що завжди висить над нами, як скеля над Танталом. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, I, 18.* Трибунали часто посилають страчувати злочинців у те місце, де вони вчинили злочин: і хоч би ви дорогою заводили їх до пишних палаців, частували їх усім, чого душа забажає,

*страви Сицилії
Смаку до ласощів не збудять,
Сну не поверне йому ліра,
Ні спів пташиний.*

Горацій, Оди, Кн. III, 1, 18

Пер. Андрій Содомора

невже ви гадаєте, ніби вони зможуть утішитися, ніби кінцева мета їхньої подорожі, яка повсякчас стоїть у них перед очима, не відіб'є їм смаку до цих осоружних для них тепер лагоминок?

*Пита він про шлях, лічить дні свої й міряє
Життя шляху того далекістю й тремтить
Перед завтрашнім днем.*

Клавдіан, Проти Руфина, II, 136

Берег наших мандрів -- смерть, вона невідворотний предмет наших змагань, і як вона нас жахає, то чи можна ступити бодай крок, аби не наїстися дрижаків? Народний спосіб на неї -- не думати про

нсії. Але яким же треба бути тупаком-глупаком, щоб жити в такій сліпоті? Доведеться, мабуть, віслокові закладати віжку під хвіст – тому

хто тільки свій бачить слід, кому голову ліньки підняти.

Лукрецій, Про природу речей, II, 472

Пер. Андрія Содомори

Не дивниця, що він так часто попадає у пастку! Досить згадати про смерть, щоб цих людей настрахати; більшість із них хреститься, ніби на згадку про Люципера. А що про неї згадується у духовниці, не сподівайся, щоб ці люди приклали до неї руку, поки лікар не оголосить йому остаточного вироку: і тільки Бог знає, як тоді між нападами болю та страху складається цей заповіт.

Римляни (позаяк цей вираз надто різав їм вуха і звучав зловісно) привчилися пом'якшувати його або заступати перифразами: замість «помер» кажуть «перестав жити, віджив свій вік» – най згадується життя, бодай і перебути, хоч якась та втіха! Ми від них запозичили «небіжчик пан Жан». Ну що ж, як мовиться, слово дорожче за гроші.

Народивсь я між одинадцятьою годиною і полуднем останнього лютневого дня року тисяча п'ятсот тридцять третього за нашим літочисленням, себто, вважаючи початком року січень. Два тижні тому мені вийшло тридцять дев'ять років, і мені випадає прожити принаймні ще стільки. Проте утримуватися від думки про таку, здавалося б, далеку річ було б шаленством. Ще б пак, і старий, і молодий однаково сходять зі світу; всі розлучаються з ним достоту так, ніби щойно у нього вступили. Додаймо, що нема такого збуйвіку, який, знаючи про Матусаїла, не збирався б років із двадцять прожити ще. І зрештою, бідолашний шаленцю, хто ж бо тобі окреслив межі твого життя? Ти посилаєшся на базікання лікарів. Озирнись ліпше круг себе і звернись до свого власного досвіду. За світовим ходом речей ти й так уже зажився на світі з особливої ласки небес. Переступив звичайний термін людського життя. А що так воно і є, полічи, скільки твоїх знайомих устигло померти, не доживши до твого віку: таких, певно, більше, ніж тих, хто його досяг. Накидай собі список тих, хто оздобив життя своє хвалою, закла-

даюся, що там більше знайдеться померлих до тридцяти п'яти років. Розум і побожність підказують нам брати за приклад людське життя Ісуса Христа; але воно завершилося, коли він мав тридцять три роки. Найбільший з людей, уже просто людина, Олександр, відійшов у тому самому віці. Яким тільки побитом і робом не допадає нас смерть!

*Біда наскочить, звідки не ждеш її,
Хоч як тильнуйся.*

Горацій, Оди, Кн. II, 13, 13

Пер. Андрія Содомори

Про гарячку чи остуду шкода мови. Ба, хто б міг подумати, що дука Бретонського задавлять у натовпі, як це сталося під час в'їзду папи Климента (мого сусіди) до Ліона? А чи не бачили ми, як один із наших королів загинув, розважаючись на бенкеті? А хіба один із його предків не помер, поранений диким кабаном? Есхіл, попереджений про те, що йому судилося загинути під обваленим дахом, остерігався даремно: його забиває на смерть черепаший панцир, вислизнувши з пазурів орла у повітрі. Ще хтось сконав, подавившись виноградним камінцем; один цісар розпрощався зі світом від подряпини гребінцем під час чесання; Емілій Лепід, спіткнувшись на порозі; Авфідій, ударений у лоба дверима при вступі до сенату; навік заснули між стегнами жінок Корнелій Галл, претор; Тигеллін, начальник варти у Римі; Людовіко, син Гвіда Гонзаги, маркіза Мантуанського; а також (ще шпетніший приклад) Спевсипп, філософ платонівської школи, він же папа. Горопашний суддя Бебій, – відсунув засідання на тиждень, не поспівши водночас відрочити свою смерть! А лікар Кай Юлій, акурат у ту хвилю, коли намащував очі хворому, навік склепив свої власні. Або, з вашого дозволу, наведу такий приклад: рідного мого брата, капітана Сен-Мартена, відомого своєю відвагою двадцятитрьохрічного юнака, вдарила під час гри опука, поціливши вище правого вуха, без сліду рани чи навіть синця; він не присів після цього, ба навіть не зігнувся; і ось через п'ять чи шість годин брат гине від апоплексії, спричиненої цим ударом. Маючи перед очима такі часті й такі буденні приклади, чи можемо

ми позбутися думки про смерть і не дізнавати щомиті відчуття. ніби вона вже трима нас за горло?

Аби тільки не гризтися, а як цього досягти – хіба це важливо, скажете ви! Ба, я теж такої думки, якого б захисту від ударів не довелося шукати. хоч у шкурі теляти, я напівняка від нього не відмовлюся. Я згоден на все. аби лиш мати спокій. І для цього ступлю на найлегшу для себе путь. яку тільки знайду, ба навіть путь безславну та скромну:

*Краще хай кажуть, що я не поет, а дивак і нездара,
Лиш би своїм я втішавсь, хоч і хибним, ніж мав би каратись,
Бачучи хиби свої.*

Горацій, Послання, Кн. II, 2, 126

Пер. Андрія Содомори

Але було б шаленством думати, ніби цією дорогою можна дійти до мети. Люди йдуть, крутяться, тупцяють на місці, танцюють, а про смерть ані гадки. Усе добре, усе якнайліпше. Натомість коли вона прийде, або до них, або до їхніх жінок, дітей та приятелів, застукуючи їх зненацька і знагла, – що за побивання, що за зойки, що за шал та розпука! Чи бачили ви коли-небудь когось розчавленішого за них, навіснішого, розгубленішого? Треба ж бо думати про це завчасу, адже така тваринна безтурботність, хай навіть зроджена у голові розумної людини (річ, як на мене, абсолютно неможлива), надто дорого нам обходиться. Якби то був ворог, від якого можна утекти, я б не завагався скористатися цим щитом боягузів. Та оскільки смерті не відперти, оскільки вона з однаковим успіхом настигає що втікача і страхопуда, що храбра-небояна,

*А смерть нещадна й за втікачем майне,
У спину вдарить боязкому,
По підколінку різне тремтливім.*

Горацій, Оди, Кн. III, 2, 14

Пер. Андрія Содомори

і оскільки й найміцніший панцир для неї не затула,

*Закуй свою голову в бронзу й залізо,
Смерть її викурить з тої твердині,*

Проперцій, III, 18, 25

навчаймося мужньо ставити їй чоло і битися сам на сам. Аби з самого початку позбавити її найбільшої переваги над нами, оберімо шлях, цілком супротивний звичному: позбавмо її загадковості, спілкуймося з нею, звикаймо до неї: тримаймо її в умі як постійну нашу супутницю, повсякчас викликаймо її в уяві у всіх її відмінах. Як спіткнеться наш кінь, як упаде згори цеглина, як уколє нас шпилька, приказуймо щоразу: «А що, хоч би й смерть!» І в такий спосіб гартуймося, покріпляймо дух. Серед забав та веселощів хай лунає у вухах цей приспів, цей нагад про людську долю; і не пускаймося берега в наших утіхах так, аби нам іноді не спадало на думку, як легко наші веселощі можуть стати лупом смерті і як винахідливо кирпата нам загрожує! Так чинили єгиптяни, загадуючи серед фестини та учти подавати собі ще й скелета, аби він правив за пересторогу для бенкстарів.

День привітавши, скажи: «Він заблис мені, може, й востаннє».

Так і всміхнеться тобі крадькома легкоплінна година.

Горацій, Послання, Кн. I, 4, 15

Пер. Андрія Содомори

Не знати, де смерть чигає на нас; тож очікуймо її всюди. Розважати про смерть – це розважати про волю: хто навчився умирати, розучився прислужуватись. Нема в житті жодного зла для того, хто збагнув, що втрата життя не зло: готовність померти визволяє нас від усякої неволі та примусу. Павло Емілій відповів гінцеві, якого сарака полонений король македонський послав із благанням не вести його слідом за тріумфальною колісницею: «Хай звернеться з цією просьбою до самого себе».

Сказати по щирості, у всіх речах, як природа тобі трохи не допоможе, самою вмілістю і дбанням не вельми зарадиш. Я на вдачу не скажу, щоб меланхолік, але до задуми таки схильний. І ніщо у світі так не вражало моєї уяви, як думка про смерть. Навіть у пору моєї легковажної молодості

Як мій квітучий вік весною ще тишав,

Катулл, LXIII, 16

серед жінок та розваг багато хто гадав, ніби я мучуся ревностями або якоюсь марною надією, тоді як насправді з думки в мене не

йшов хтось, кого недавно забрала злослива гарячка. схоплена поворітьма, вертаючи з такої самої забави, коли голова в нього була повна свавільних замірів, женихання та пустощів, як оце у вухах у мене:

Мить - і по втісі, її ніхто вже її повернути не може.

Лукрецій, Про природу речей, III, 915

Пер. Андрія Содомори

не дужче захмарювала мені чоло, ніж будь-яка інша. Звісно, не буває, щоб такі уявлення не завдавали нам прикрощів; проте вертаючись до них знову і знову, можна з ними освоїтися; інакше, якщо говорити про мене, я жив би у вічному страхіві та гарячці, бо, мабуть, ніхто не розраховував на своє життя менше за мене і ніхто так мало не вірив у його тривалість. Ані здоров'я, яким я тішуся нівроку, з дрібними хіба розладами, не подовжує мені надії, ані хвороби мені її не вкорочують: щохвилі мені здається, ніби я тікаю від самого себе і знай приказую: «Усе, що можна зробити іншого дня, можна зробити й сьогодні». Зрештою випадковості та небезпеки майже або, властиво, анітрохи не наближають нас до нашого кінця; досить подумати скільки випадковостей, опріч тієї, яка начебто загрожує нам найбільше, ще застається, скільки мільйонів інших висять над нашою головою, щоб збагнути, що при здоров'ї чи в лабетах хвороби, у чистому морі чи у власному домі, у бою чи на відпочинку смерть завжди поруч з нами. *Кожний із нас не менш вразливий, ніж інші; кожний однаково непевний у застрашньому. Сенека, Листи, 91.* Щоб устигнути завершити те, що я маю зробити перед смертю, я лічу не те що кожную годину, а кожную хвилину.

Одного дня мій знайомий, перебираючи мої папери, знайшов розпорядження про щось, що я просив зробити по моїй кончині. Я пояснив йому, як це сталося: перебуваючи за миллю від дому, здоровий і бадьорий, я зазначив свою волю, бо не був певен, що вернуся назад. Постійно заповнений думками про себе, заглиблений у себе, я завше готовий до того, що мене може спіткати, тож коли прийде остатня моя година, вона не застукає мене зненацька.

Треба, щоб ти був завжди в чоботях, треба, наскільки це в нашій спроможності, завжди бути готовим виступити, а надто – пильнувати, аби перед походом мати до діла тільки з самим собою.

*Дивно: в тім житті, хоч таке коротке,
Стільки цілей у нас!*

Горацій, Оди, Кн. II, 16, 17

Пер. Андрія Содомори

Адже клопотів у нас подостатком. Один більше, ніж на смерть саму, скаржитися, що вона перебаранчає йому добитися великого успіху; інший, що треба воза рихтувати, не видавши заміж доньки і не довчивши дітей; той обтужує розлуку з жоною, той із сином, єдиною радістю свого життя. Щодо мене, то я нині, в цю мить, дяка Богові, можу забратися звідси, якщо йому буде вгодно, без жалю за чимось, окрім самого життя, якби втрата його була для мене болісна. Я порозв'язував усі вузли; попрощався з усіма, окрім себе самого. Ніколи ще жодна людина не приготувалася зійти з цього світу, визволившись від нього так остаточно, як сподіваюся це вчинити я.

*О біда нам, біда! – голосять. – Один день злоповісний
Все добро, всі надії у нас відібрав!*

Лукрецій, Про природу речей, III, 898

А ось слова для будівничого:

... припинено все споруджати

Й мури високі, і грізні ті башти...

Вергілій, Енеїда, IV, 88

Пер. Михайла Білика

Не варто замахуватися на занадто вже далеку мету чи принаймні перейматися занадто вже палким бажанням бачити, як справа дійшла краю. Ми прийшли у світ діяти:

*Як забере мене смерть,
То серед якої праці!*

Овідій, Про любові, II, 10, 36

Я хочу, щоб кожний діяв і сповняв свої життєві обов'язки, скільки може; щоб сам я упокоївся за садінням капусти, але не журачись ні смертю, ні тим паче моїм необробленим городом. Я

бачив одного смертєнного, який на божій постелі усе жалівся. що недоля не дала дочитати йому історії, урвавши її на п'ятнадцятому чи шістнадцятому з наших королів.

Але ти вже байдужий до насолод, бо не маєш ніякого більше бажання.

Лукрецій, Про природу речей, III, 900

Пер. Андрія Содомори

Треба позбутися цих посполитих і згубних тривог. Так само, як закладалося цвинтарі біля церков або в найлюдніших куточках міста, аби привчити, як зауважує Лікурґ, низи, жінок і дітей не боятися покійників, а також, аби кості, гроби та похорони нагадували, що на нас чекає

Звідси давній був звичай бенкет оживляти

Вбивством і чергувать їдло з боями

Тих, що бились на смерть і падали часто

Серед чаш, поливаючи кров'ю столи;

Силій Італік, Пунічні війни, XI, 51

чи як єгиптяни по завершенню учти показували присутнім велику подобу смерті, причому той, хто її заносив, волав: «Пий і веселись, бо як умреш, будеш отаким», так і я привчився мати смерть не лише в уяві, а й на устах. І ні про що я так охоче не розпитую, як про скін людей, про те, «що вони при цьому говорили, які були у них обличчя, як трималися»; так само у книжках з історії мене дуже цікавлять місця, де мовиться, власне, про такі речі. Це видно з багатьох наведених мною прикладів та з того особливого замилювання, яке я маю до цієї теми. Якби я komponував книжки, то уклав би збірку з описом розмаїтих смертей та тлумачником до них. Наука помирати навчила б людей жити.

Дикеарх зложив книгу з подібним титулом, але з іншою і не такою корисною метою.

Мені скажуть, що дійсність куди страшніша, ніж ми її собі уявляємо, і що нема на цьому полі таких, бодай і найдосконаліших, вправ, щоб не підвели в останню хвилину. Хай собі кажуть, розважати про смерть усе таки річ корисна. А з другого боку, як не така вже це марничка – дійти бодай до цього моменту без ляку та трепету?

Ба більше, сама природа поспішає нам на поміч і додає відваги. Якщо смерть нагла і гвалтовна, пройнятися острахом ми не встигаємо: якщо ж вона інакша, то, як я бачу по собі, занепадаючи на здоров'ї, я починаю цілком природно байдужити до життя. Я вважаю, що змиритися зі смертю здоровому куди важче, ніж тоді, як лежиш у гарячці. Тим паче, що недужий я не так міцно чіпляюся за життєві втіхи, втрачаючи змогу їх заживати; я дивлюся на смерть не такими зляканими очима. Звідси – надія, що чим більше я віддалятимусь від життя і наближатимусь до смерті, тим легше мені буде освоїтися з такою підміною. Мавши не одну нагоду визнати слушність Цезаревих слів, що здалеку речі часто видаються нам більшими, ніж із близька, я також помітив, що при здоров'ї бувши, я боявся недуг куди панічніше, ніж тоді, як почав на них квалитися: енергійність, життєві радощі та сили малюють мені тамтой стан як щось таке невідповідне сьогоднішньому, яким я тішуся, що в уяві я вдвічі оті нездужання прибільшую, і вони здаються мені куди лютішими, ніж виявляться насправді, коли на мене спаде їхній тягар. Маю надію, що так само справи стоятимуть у мене й зі смертю.

Погляньмо-но лишень, як у тому перетворенні й природному занепаді, якого ми зазнаємо, природа заслоняє нам видовисько наших поразок і втрат. Що-бо зостається старцеві з бадьорої молодості і минулого життя?

Леле, яка ж мала частка лишається старцям!

Максиміан, Елегії, I, 16

Коли вояк із гвардії Цезаря, старий і зморений, підійшов до нього на вулиці й попрохав, щоб той відпустив його померати, славетний воєвода, побачивши, який він хиряк, дотепно відрік: «По-твоєму, ти ще живий?». Якби таке перетворення спало на нас зненацька, навряд щоб ми здолали його знести. Але природа веде нас положистим схилом, лагідно, нога за ногою, аж поки зведе нас до цього жалюгідного стану, аби ми поволі звикали до нього і не відчували жодної урази, коли молодість у нас відумре, – а це смерть, далебі, куди жорстокіша, ніж остаточна смерть майже погаслого життя, або ж смерть наших старощів. Адже стрибок від буття-животіння до

небуття не такий болісний, як від буття-радощів-пишання до буття-болешців-призот.

Скоцюрбленс і похиле тіло не має сили двигати тягарі; так і душа: її треба кріпити і гартувати, аби змагатися з таким ворогом. Бо як неможливо, щоб вона зазнала спокою в корчах страху, так само неможливо, аби потому, як вона знайде в такий спосіб рівновагу, зуміли в ній загніздитися неспокій, страждання та страх, ба навіть тінь якихось прикрощів, душа може цим пишатися, бо така опірність є певною перемогою над людською натурою.

*Ні погляд грізного тирана
Думки не збурять, ні Австер буїний,
Нестямний владар пінної Гадрії,
Ані правиця Батька гримучого.*

Горацій, Оди, III, 3, 3

Пер. Андрія Содомори

Вона стала панією своїх пасій та бажань, вона панує над нестатками, ганьбою, убогством та іншими зрадливостями долі. Здобуваймо ж цю владу мірою своїх сил! Вона ж бо – щира і найвища свобода, що дає нам змогу зневажати сваволлю та несправедливість і сміятися з темниць та кайданів:

«Закую у кайдани

Руки та ноги твої, ще й лютого ката приставлю»–

«Схочу – й сам Бог мене звільнить».

А думав, мабуть: «Тоді вмиру я».

Що ж, як не смерть, під усім своєю рису останню підводить?

Горацій, Послання, I, 16, 76

Пер. Андрія Содомори

Тож-бо погорда до життя є також найміцнішою людською підвалиною релігії. Не лише голос розуму підводить нас до того: чому нам боятися втратити щось, за чим, утративши його, ми не можемо шкодувати? – а й міркування: якщо нам на стільки способів загрожує смерть, то чи не важче боятися їх усіх, ніж стерпіти якийсь один? Чи так уже залежить на тому, коли вона прийде, якщо смерті не відперти? Тому, хто ознаймив Сократові:

«Тридцять тиранів засудили тебе на згубу», Сократ відказав: «А їх – природа».

Яке глупство журитися на порозі визволення від будь-яких гризот!

Як наше народження стало народженням довкілля, так само наша смерть спричинить смерть довкілля. Тож таке саме безглуздя плакати, що через сто років нас не буде на світі, як плакати, що нас не було перед стома роками. Смерть це початок іншого життя. Десь так ми плакали, десь так було нам тяжко вступати в оце наше життя; так само, вступаючи в нього, ми збулися якоїсь давньої оболонки.

Не може бути прикрим те, що стається один-однісінький раз. Навіщо так довго боятися такої скороминущої речі? Жити довго чи коротко, виходить одне на одне, якщо всі ми смертні. Бо немає ні довгого, ані короткого для того, кого не існує. Аристотель каже, що на річці Гипаніс водяться крихітні істоти, що живуть лише один день: ті, які умирають о восьмій ранку, умирають за першого молоду, мрущі о п'ятій вечора умирають на старості-літтях. Кого ж із нас не розсмішило б, якби при ньому назвали їх, з огляду на термін їхнього життя, щасливчиками чи бідолахами? Отак десь і наше життя, як порівняти його з вічністю чи хоча б із тривалістю існування гір, річок, зірок, дерев, ба навіть деяких тварин.

Та й сама природа не дає нам димочадіти під небом. «Сходьте, – мовить вона, – з цього світу так само, як уступили в нього. Тою самою путєю, яку відбули ви, не знаючи тривоги та страху, від смерті до життя, прибудьте від життя до смерті. Ваша смерть є один із чинників світобудови, вона частка земного життя.

І почерезно на світі смертельне людство проживає;

Мов на бігу віддають одні одним життя смолоскипи.

Лукрецій, Про природу речей, II, 75, 78

Пер. Миколи Зерова

Невже мені через вас порушувати цю гарну сув'язь речей? Така умова вашого створення; ваша смерть – частка вас самих; це втеча від самого себе. Ваше буття, яким ви тішитесь, належить зарівно як до життя, так і до смерті. Першого ж дня народження ви починаєте жити і водночас умирати.

*Перша ж нами прожита на світі година
І вкоротила нам на годину життя.*

Сенека, Песамовитий Геркулес, III, 874

Родившись, ми умираєм; почин упирає в кінець.

Манилій, Астрологія, II, 16

Кожна перебута вами мить урвана від життя; ви її прожили його коштом. Безнастанна праця усього вашого життя – викохувати смерть. Процес смерті – це процес життя, бо по смерті ви вже не при житті.

Або, якщо ваша ласка, по закінченні життя ви – небіжчик, але поки ви живете, ви наче мрущий, а смерть незрівнянно дошкульніше вражає мрущого, аніж небіжчика, вражає куди болісніше і глибше.

Якщо ви нажилися вволю, то й відходите ви з легким серцем:

Чому не виходиш,

Мов би той гість, що наївся-напився на учті життя?

Лукрецій, Про природу речей, III, 938

Пер. Андрія Содомори

А якщо ви не зуміли натішитися життєвими радощами, якщо вам хісна з життя ніякого, то що вам до того, що ви його втратите? Нащо воно вам?

Просиш добавки – аби повторилося розчарування?

Чом і життя, й осоружну журбу водночас не покинеш?

Лукрецій, Про природу речей, III, 941

Пер. Андрія Содомори

Життя саме собою ні добре, ні зле: воно є посудина для добра та зла, це вже чим ви його заповните. І якщо ви прожили бодай день, ви спізнали все. Один день подібний до решти. Нема ні іншого світла, ні іншої тьми. Це сонце, цей місяць, ці зорі, цей світотвір – усе те саме, чим тішилися ваші предки і чим бавитимуться ваші правнуки.

Іншого наші батьки не узріли,

Та й онуки навряд чи побачать.

Манилій, Астрологія, I, 522

А в найточнішому розумінні всі акти моєї комедії, хоч які розмаїті, відбуваються протягом одного року. Якщо подумати, то черговість чотирьох пір року відповідає дитинству, юності, зрілості

і старості світу. Світ зіграв свою виставу, і вже не знає інших див, як почати все заново. І так буде завше.

Ми нічче в замкнутім колі весь час, і не вийти нам з нього.

Лукрецій, Про природу речей, III, 1080

Пер. Андрія Содомори

С'ам по собі, своїм слідом, вертається рік.

Вергілій, Георгіки, II, 402

Я аж ніяк не збираюся вигадувати для вас якісь нові розривки:

Отож, окрім цього, не вимислю я, не зміркую

Інших для тебе порад, бо все воно вічно те саме.

Лукрецій, Про природу речей, III, 944

Поступіться місцем іншим, як інші вам поступаються. Рівність – перший крок до справедливості. Хто може чути себе скривдженим, що хилиться перед тим, перед чим хилиться решта? Хоч би скільки ви жили, вам нічого не вирвати з того часу, протягом якого ви маєте лишатися мертвими: це на ціле Нічев'я; чи ви помрете своєю смертю, чи ще нсмовлям, – це не змінить тривалості вашого перебування у стані такому страшному для вас:

Скільки б людських поколінь не вдалося тобі пережити, --

Вічні в триванні своїм, тебе смерть все одно буде ждати.

Лукрецій, Про природу речей, III, 1090

Пер. Андрія Содомори

І я поведу вас туди, де ніколи не журитиметесь:

Не розуміє того, що з життя відійшовши назавжди,

Сам не оплаче себе, і не стане при тілі своєму,

Сліз не проллє...

Лукрецій, Про природу речей, III, 885

Пер. Андрія Содомори

і не будете прагнути життя, за яким так побиваєтесь:

Хто ж би то плакати став над життям своїм і над собою

Серед глибокого сну, коли з тілом і дух спочиває?

Лукрецій, Про природу речей, III, 919

Пер. Андрія Содомори

Смерть заслуговує страху меншого, ніж ніщо. якщо тільки існує щось менше за ніщо:

*Смерть є для нас ще ніжчеючим чимось, коли щось буває
Меншим, ніж те, чого зовсім не маємо перед очима.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 926

Пер. Андрія Содомори

Вона вам не свербить, ані живому, ані мертвому. Живому, бо ви є, мертвому, бо ви не є. Ба більше, ніхто не умирає перш, ніж прийде його година. Той час, що по вас зостанеться, так само не ваш, як той, що збіг перед вашим народженням, і так само мало вас обходить.

*Втім, озирніся: наскільки байдужа нам та, що минула,
Вічного часу доба, всі ті дні, коли нас не було ще!*

Лукрецій, Про природу речей, III, 972

Пер. Андрія Содомори

Хоч би коли ваше життя скінчилося, воно абсолютне. Не у тривалості міра життя, а в тім, як ви його зужиткували, не один жив довго, а пожив мало. Заживайте життя, поки ви є: від вашої волі, а не від кількості літ залежить, аби ви набулися. Невже ви гадали, ніби ні у вік не дістанетесь туди, куди прошкували без упину? Ба ні, всяка дорога має свій кінець! І якщо вам справить полегкість, що ви маєте супутників, то чи ж не весь світ суне тією самою колією, що й ви?

Підуть, одначе, й вони, звікувавши свій вік, за тобою.

Лукрецій, Про природу речей, III, 96

Пер. Андрія Содомори

Хіба все не прямує тією самою ходою? Чи є хтось, хто б не старівся укупі з вами? Тисячі людей, тисячі звірів, тисячі інших істот мруть тієї самої миті, що й ви:

Ночі такої немає, ні дня, ні зорі світової,

Щоб не почула дитячого крику, а з ним одночасно

І супровідників смерті – плачу й молитов похоронних.

Лукрецій, Про природу речей, II, 578

Пер. Миколи Зерова

То чому ви бунтуєте, що не годні пнутися задки? Ви ж бо чимало бачили таких, що вчасно переселилися з цього світу на той, уник-

нувши, завдяки цьому, великої неволі. Та чи бачили ви хоч одного, кому смерть її завдала? Чи ж не дурниця ганити те, чого ти не спізнав ні на власному, ні на чужому досвіді? Чого ж ти скаржишся і на мене і на свій льос? Чи ми тобі кривду чинимо? Кому-бо годиться керувати: тобі нами чи нам тобою? Ще не настав твій речінець, а життя твоє звершилось. Маленький чоловічок такий самий абсолютний, як і великий; ані людей, ані людського життя не зміряти ліктями. Хирон знехтував безсмертя, дізнавшись від Сатурна, свого батька, бога безконечного часу, що таке це безсмертя. Уявіть-но собі це вічне життя, і ви побачите, наскільки воно було б для людини обтяжливіше і нестерпніше, ніж те, що я дала їй. Якби ви не мали смерті, ви б кляли мене чорно за те, що я позбавила вас її. Я зумисне заправила її дрібною гіркоти, аби перешкодити вам з огляду на її приступність надто хтиво і нестямно кидатися до неї. Аби утримати вас у цій поміркованості, якої я від вас вимагаю, аби ви не тікали від життя, ані ховалися у смерті, я помістила і те і те між солодощами та гіркотою.

Я навчила Талеса, першого з ваших любомудрів, що жити і померати одне й те саме. Отож тому, хто запитав, чому тоді він не помирає, мудрець відповів дуже дотепно: «Саме тому, що це одне й те саме».

Вода, земля, повітря, вогонь та інші частини моєї будови однаковою мірою знаряддя життя і знаряддя смерті. Чому боятися останнього дня? Адже він не більше спричиняється до твоєї смерті, ніж решта всі. Останній крок не викликає змори, він лишень дає її відчутти. Усі дні життя ведуть до смерті, а останній лише доводить до неї».

Такі ласкаві поради нашої матінки природи.

Я не раз міркував над тим, чому на війні смерть (як для нас самих, так і для інших) виглядає не такою страшною, як у себе вдома; коли б це було не так, військо складалося б із самих лікарів та плаксіїв; а ще над тим, чому, дарма що смерть завше однакова, селяни і люди простого стану сприймають її спокійніше, ніж решта всі? Щодо решти, якщо по правді, я гадаю, що журні міні та страшливі церемонії, якими її оточують, вражають більше, ніж сама смерть.

Яка нова, незвичайна обстава: голосіння матері, жінки, дітей, схвильовані і вражені візитери, послуги численних блідих і заплаканих челядників; притснений покій, запалені свічки; лікарі та священники при узголів'ї! Словом, довкола нас тільки жах і перестрах. Ми відчуваємо себе так, ніби нас поховали і закопали живцем! Діти лякаються навіть своїх приятелів, побачивши їх у машкарі: так і ми. Треба зірвати цю маску як із речей, так і з осіб; і як її зірвуть, ми побачимо під нею ту саму смерть, яку напередодні пахолок чи проста дівка пережили без ляку й обави. Щаслива смерть, яка не лишає часу на рихтування таких урочин!

Розділ XXI

ПРО ПОТУГУ НАШОЇ УЯВИ

Сильна уява саму річ породжує, -- кажуть учні.

Я належу до тих, над ким уява має величезну владу; вона стрясє кожного, але декому просто жити не дає. Я переймаюся нею наскрізь. Не маючи сили дати їй відсіч, я тільки те й роблю, що уникаю її. У товаристві здорових і веселих людей я оживаю й сам. Натомість коли бачу муки ближніх, мені передається їхній біль. Мої відчуття часто ототожнюються з відчуттями інших. Чуже бухикання подразнює мої легені та горло. Я не так охоче відвідую хворих, узятих під свою руку, як тих, що обходять мене менше і не так мені дорогі. Я заражаюся побачною недугою і заганняю її в себе. І мене анітрохи не дивує, що уява накликає гарячку та смерть на тих, хто їй піддається і лишає для неї оперативний простір. Симон Тома був великий лікар свого часу. Пам'ятаю, як спіткавши мене якось у багатого старця-сухитника, він, розмовляючи з ним про способи лікування його хвороби, сказав, що непогано було б частіше запрошувати мене до себе в гості, бо, спочиваючи очима на моєму свіжому виду, а умом на веселості та жвавості, якими променіли мої молодощі, й наповнюючи всі змисли пишнотою мого квітування, він міг би поправити своє здоров'я. Проте він забув додати, що моє власне здоров'я могло від того підупасти.

Галл Вібій так натужував мозок, аби зрозуміти істоту й об'яви шаленства, що схибнув свій власний ум і так уже й не зумів устатити його собі; він мав право хвалитися, що став шаленцем із розуму.

Дехто з перестрахи випереджає катову руку; як, скажімо, той, що впав на поміст, коли йому скидали пута, забитий власною уявою. Ми пітніємо, тремтимо, бліднемо, червоніємо від збурень уяви.

Тонучи у пуховику, ловимо від своєї фантазії такі дрижаки, аж нам здається, що ось-ось визівнемо духа: палка юнь так гарячиться уві сні, що іноді в маренні вдовольняє свою любовну жагу:

*Поки, немовби насправді пізнавши солодке єднання,
Струменем повним, тугим не плямують нічної одежі.*

Дукрецій, Про природу речей, IV, 1029

Пер. Андрія Содомори

І хоч нема нічого особливого в тім, що вночі виростають роги у того, хто їх не мав, кладучися спати, випадок із Ціппом, королем Італії, все ж заслуговує на увагу; оскільки монарх цілий день з великою цікавістю спостерігав за боєм биків і цілу ніч бачив уві сні рогатих, у нього й самого вирости роги на чолі лишень завдяки силі уяви. Жага дала Крезовому синові голос, у якому відмовила йому природа. Антіох упав у гарячку, вражений вродою Стратоніки, що надто глибоко стрясла його душу. Пліній запевняє, що бачив на власні очі, як Люцій Косицій у день своїх зашлюбін перекинувся з жінки в чоловіка. Понтано та інші оповідають про схожі метаморфози, які сталися в Італії у минулі сторіччя. Так само завдяки прагненню його самого і його матері:

Склав тут юнак ці дари; обіцяла ж їх дівчина – Іфіс.

Овідій. Метаморфози, IX, 794

Пер. Андрія Содомори

Проїжджаючи Вітрі-ле-Франсе, я бачив чоловіка, якому біскуп суасонський дав на конфірмації наймення Жермен; тимчасом як цього молодика тамтешні мешканці знали і бачили до двадцяти двох років і як дівчину на ім'я Марія. На той час він був старим і нежонатим бороданем. За його свідченнями, чоловічі причандали з'явилися у нього тоді, коли він увесь підібрався для стрибка. Ще й нині місцеві дівчата співають пісеньку із застереженням не стрибати задалеко, а то можна почоловічитися як Марія-Жермен. Не дивина, що такі okazji лучаються частенько. Якщо уява здатна таке учворити, то повсякчас прикута до якогось предмету, вона замість жити все тими самими помислами та жагою, легше дає собі з цим раду, даруючи раз і назавше те знаряддя мужності дівчатам.

Дехто приписує близни короля Дагобера та святого Франциска теж силі уяви. Подскакують, що вона може підіймати і переміщати тіла. Цельс розповідає про священика, який доводив свою душу до такої екстази, що тіло його довгий час залишалося бездушним і нечулим. Святий Августин згадує про іншого, якому досить було почути чийсь зойк або лемент, як він зомлівав і так забувався, що даремно було йому гукати, кричати, щипати його, навіть припикати, він нічого не чув, поки не опритомнював. Розбурканий, він казав, що чув голоси, але немовби звідкись іздалеку, і лише тоді помічав свої синці та опіки. А що це не було прикидом і облудою, свідчило те, що поки його обіймали млости, він не дихав і живчик йому не кидався.

Цілком імовірно, що віра у чудеса, примари, чари та інші дивовижі походить від уяви, яка найбільше впливає на душі простих і темних людей, піддатливіших за інші. Вони такі довірливі, що завжди схильні думати, нібито бачать те, чого зовсім не бачать.

Так само я маю підозру, що так званий пристрій, який стільком людям завдає клопоту, аж про нього всякчас говорять і чують по всьому світу, спричинений тільки побоюваннями та страхом. Мені достеменно відомо, що хтось, за кого я можу ручитися, як за самого себе, і кого годі запідозрити в якійсь природній недолугості або в тому, що його зурочено, почувши від свого друга про його раптову неміч у зовсім неогідну для нього хвилину, згодом, коли йому самому випала подібна нагода, зазнав тієї самої недолі: так уразила ця розповідь його уяву! Відтоді йому не раз лучалося пекти раків, так цей шпетний спогад про власну хибу мучив і переслідував його. Зрештою він надумав клин клином вигнати. А саме, признаючись у своєму безсиллі й попереджуючи про нього завчасу, він гамував у такий спосіб свою уяву, бо застереження про очікуваний провал ніби зменшувало його відповідальність і не так його обтяжувало. Скинувши гніт своєї провини і відчувши себе вільним поводитися так чи інакше, він вернувся до свого природного стану й тілесно; перший успіх його збадьорив, і він зцілювався остаточно.

Якщо ти бодай раз довів на ділі свій хист, то вже його не втратиш, хіба що ти й справді недолугий. Ця напасть загрожує тільки тоді,

коли душа надміру переповнена жагою і хіттю, а надто коли нагода захоплює тебе зненацька і вимагає швидких дій; тоді ти пропав. Одного мого знайомого виручало власне тіло, розряджуючи надмірну жагу прагнення; з віком неміч стала менш даватися взнаки саме тому, що в ньому убула надмірна снага. Іншому прислужилася ціла хура амулетів, які дав йому приятель, запевнивши, що вони розбивають лихі чари. Але краще я розповім усе, як було.

Один граф мостивого коліна, добрий мій знайомий, одружувався з гарною панією: перед тим до неї женихався інший шляхтич, присутній тепер на весіллі; це неабияк тривожило приятелів молодого, а надто його старшу родичку, сваху і господиню дому; та дуже боялася такого, властиво, наслання чи пристріту і звірилася зі своїми острахами мені. Я попросив її здатися в усьому на мене. На щастя, у моїй валізі знайшовся золотий медальйончик із вибитими на ньому небесними знаками; покладений на тім'я, він оберігав від сонячного удару та головного болю. Аби його зручніше було примощувувати, до нього пришито було стьожку – зав'язувати під бородою. Словом, химера до пари тій, про яку йдеться. Цей чудернацький подарунок підніс мені Жан Пельтьє. Отож я вирішив пустити його в хід. Я сказав графові, що його може спіткати халепа, бо дехто тут був би рад підкласти йому таку свиню; але хай він сміливо лягає в постелю; я його приятель і виручу його, залюбки поділюся з ним однією чудовною штучкою, хай він тільки присягне зберігати все у суворій таємниці. Уночі ми прийдемо до нього з вечерею, і в разі невдачі йому досить буде подати мені знак. Він так узяв це все собі в голову, що уява і справді підклала йому свиню і в умовлену годину він подав мені знак. Я шепнув йому на вухо, аби він устав із ложа під приводом, ніби хоче нас відпровадити, стяг із мене буцімто жартома халат (ми однакові на зріст) і не скидав, аж поки не виконає моїх приписів, а саме: коли ми вийдемо, він має піти нібито в малій потребі, і тричі проказати певні закляття, а також зробити певні знаки; і щоб щоразу оперізував себе цією стьожкою, яку я тицьнув йому в руку, прикладаючи прив'язаний до неї магічний медальйончик на крижі й повертаючи зображення тим і тим боком. Учинивши це і добре зав'язавши стьожку, аби вона не могла ні

відв'язатися, ні сповзти, хай він зі спокійною душею вертається до свого діла, не забуваючи при цьому кинути мій халат на ліжко, так, щоб він накрив їх обох. Подібні глупства виявляються найефективнішими, хто ж бо засумнівається, що такі дивоглядні ліки не походять із якихось таємних знань. Саме безглуздя додає їм ваги та значення. Зрештою, виявилось, що знаки мої радше венерині, ніж сонячні, і збудливі, ніж запобіжні.

Цей фігель спав мені на думку раптово і невідь-звідки: загалом такі речі не в моїй натурі. Я ворог усіляких витівок та штук. Я не-навиджу викрутні навіть задля забави, а задля хісна й поготів. Якщо навіть у вчинку тут нема нічого негожого, то негожий сам спосіб, у який його доконується.

Амасіс, цар єгипетський, пошлюбив Лаодику, прегарну грецьку дівчину: та ба! цей бравий і на все проворний хлопець даремно силкувався натішитися її красою; зрештою він пригрозив їй вбити, гадаючи, ніби вона його зурочила. Отож, як зазвичай буває у справах, пов'язаних лише з уявою, потому як вона схилила його до благочестя, і цар склав обітницю Венері, першої ж ночі після приносин та офір, він відчув, як снага його мов якимись чарами ожила.

Звідси мораль: даремно наші обраниці зустрічають нас насто-рожено, каверзують, напинаючи мокрим рядом, і норовляться: підсичуючи наш пломінь, вони гасять його. Синова Пітагорова казала, що жінка, яка спить із чоловіком, повинна з сорочкою скидати з себе і сором, а надівати його знов допіру з сукнею. Душа обложника легко губиться, скута неспокоєм та сумнівами: якщо уява наразила когось на таку ганьбу (а це трапляється лише на перших підступах, бо вони нахрапистіші й навальніші, і ти боїшся ще й сплохувати), то після нездалого початку він гарячкує і злує через свою невдачу, і це повторюється з ним і надалі.

Шлюбіванці, маючи цілковиту волю, не повинні хапатися і діяти напропале, як до цього не готові; краще без фальшивого сорому зректися вшанування шлюбної ночі, сповненої лихоманки та хвилювань, і діждатись іншої, догіднішої і спокійнішої нагоди, ніж набратися в халяви, розгубившись і зневірившись у собі від першої невдачі.

Несдурно нарікають на сваволю нашого живчика, який так несподівано встає, коли йому нема роботи, і так дошкульно нас підводить, коли ми найбільше потребуємо його послуг, зухвало протиставляючи свій норов нашій волі і пихато й уперто відкидаючи наші благання – як ментальні, так і мануальні. А проте якби хто позвав його до суду за його ребелію і навів докази його провини, а він найняв оборонцем мене, то я б, може, узяв під підозру решту наших членів, його побратимів, за те, що вони із заздрощів до його ваги та солодких його функцій вчиняють таку облудну зваду і підступно підбурюють світ супроти нього, злосливо обмовляючи його за спільні гріхи всіх.

Справді-бо, чи існує, хотів би я спитати, бодай одна частина нашого тіла, яка виконувала б свою роботу за нашою волею і ніколи б не діяла навсупір їй? Усі вони живуть своїми власними пристрастями, які їх будять і присипляють без нашого дозволу. Скільки разів мимовільні гримаси зраджували наші приховані думки і виказували нас приявним свідкам! Та сама причина, яка баламутить наш живчик, баламутить без нашого відома і серце, легені та пульс; вигляд любого предмета розливає племін гарячкового зворушення у всьому нашому тілі. Хіба тільки оті згадані на самім початку м'язи та жили напинаються і відпружуються без згоди не те що нашої волі, а й думки? Не на наш розказ кошудиться чупер на голові, а шкіра тіпається від жаги чи ляку. Рука часто блукає там, де ми її не посилаємо; язик клякне і голос застрягає в гортані. Коли в нас нема харчу і ми воліли б забути про своє бажання їсти-пити, воно саме собою подразнює підвладні йому частини тіла точнісінько так, як тамте інше тілесне бажання; і точнісінько так, як воно тікає від нас зовсім недоречно, якщо йому так заманеться. Утори, призначені спорожнювати живіт, також стискаються і попускають на свою вподобу, самохіть, ба навіть у супереч нашої волі, так само, як знаряддя, що розвантажують наші нирки. Щоправда, святий Августин, доводячи потугу нашої волі, згадує когось, хто наказував своєму задові пускати стільки гучків, скільки йому забагнеться, а Вівес, тлумач згаданого святого, доповнює його ще одним свіжим при-

кладом музичного бздикання у ритмі читаних пердунові віршів; але це не доводить, що втори завжди слухаються нас, бо найчастіше вони надто гучливі й завдають нам сорому. Я знаю одні такі втори, зухвалі й неслухняні, що вже сорок років змушують свого пана пердіти одним духом, нестримно і без упину, тим самим штовхаючи його до смерті.

А сама наша воля, в ім'я привілеїв якої ми тут виступили з отим закидом на її адресу, – як із нею? Наскільки слухні були б наші звинувачення її в бунті та ребелії з огляду на її непокірність і непогамовність? Чи завжди вона хоче того, чого хочемо ми, щоб хотіла вона? Чи не бажає вона часто-густо того, чого ми боронимо їй бажати, і то на нашу очевидну шкоду? Чи воліє керуватися ухвалами нашого розуму? Словом (сказав би я в обороні мого шанованого клієнта), треба мати на увазі, що його справа нерозривно пов'язана з його спільником, хоча оскаржують лише його, і то з допомогою доводів, які, з огляду на відмінну природу обох сутяжників, аж ніяк не можуть стосуватися його спільника. Уже в цьому видно упередження й очевидну несправедливість скажників. Хоч би що там було, хай собі панове адвокати і судді сваряться і сперечаються донесхочу, природа тим часом ітиме своїм трибом. Певна річ, вона вчинила б цілком слушно, якби надала отому живчикові якихось особливих прав та переваг. Він виконавець єдиного безсмертного діла смертних. Плодь, за Сократом, є бозьке діяння, а любов не що інше, як жадоба безсмертя, і саме є безсмертне божество.

Дехто силою уяви залишає у нас свою золотуху, тоді як його побратим одвозить її назад до Гишпанії. Ось чому в таких справах потрібна зазвичай готовність душі. Для чого лікарі, зі шкіри пнучись, із допомогою фальшивих обіцянок, домагаються довіри хворого, як не для того, щоб його уява підсобила їхньому дурисвітському зіллю? Вони знають із приписів одного з метрів їхнього ремесла, що бувають люди, яким допомагає сам вигляд ліків. І все те, про що я пишу, також спало мені під час розповіді нашого домового лікаря мого небіжчика-батька, чоловіка простого, швейцарця, а це люд, як відомо, спокійний і з губи халяви не робить. Він сказав мені, що довгий час знав у Тулузі

одного слабовитого купчика: хворий на камінь, той потребував частих клістирів, і на його вимогу лікарі приписували йому різні їхні види, залежно від стану його здоров'я. Їх приносили до нього, і все відбувалося звичним ладом; часто він пробував, чи вони не загарячі; потім лягав, перевертався, і йому робили всі процедури, крім самого введення. Потім аптекарь ішов собі, а пацієнт поводився так, ніби йому справді поставили клістир, і відповідно себе почував. Визнавши ефект недостатнім, лікар ставив йому ще два чи три клістири, достоту такі самі. Цей самий свідок присягає, що для заощадження видатків (хворий платив за клістири так, ніби їх і справді йому ставили) його дружина подеколи пробувала обійтися лише літеплом: закінчилося тим, що обман її несподівано відкрився, і щоб гадані клістири давали пожиток, довелося вернутися до старої методи.

Одна жінка взяла собі в голову, що проковтнула з хлібом шпильку, і репетувала та корчилася, ніби з нестерпного болю в горлі, де буцімто та шпилька й захрясла. А що зовні не було видно ні набряку, ані якого іншого знаку, то один тямущий хлопець, зміркувавши, що це все плід самонавіювання та уяви, підстьобнутих тим, що горло подряпала хлібна шкуринка, викликав у неї блювоту і підкинув у блювотину погнуту шпильку. Жінка, переконана, що насправді вернула шпильку, відчувла раптову полегшу. Я знаю ще й про такий випадок: один шляхтич, добре почастивавши вельможних гостей, через кілька днів жартома хвалився (у його словах не було й дрібки правди), нібито він нагодував їх паштетом із кошатини. Від чого одній пані з гурту його трапезників стало так зле, що на неї напала завійниця та гарячка, і її так і не врятували. Навіть тварини і ті, так само як і ми, мають дуже розвинену уяву; про це свідчать пси, які здихають із туги, стративши пана. Вони нерідко гавкають і скіплять уві сні, так само ржуть і хвицаються сонні коні.

Але це все можна пояснити близькістю тіла і духу, пов'язаними спільною долею. Інша річ, що уява іноді впливає не лише на власне, а й на чуже тіло. Як одне тіло може передати свої нездужання сусідньому, як це буває з чумою, пранціями чи хворобами очей, що переходять від одних до інших:

*Глядячи в очі хворі, й свої ще заразили,
Доторки тілу приносять багато хвороб.*

Овідій, Лік на любовці, I, 615

так і збуджена уява метає перуни, здатні вразити чужий предмет. Старожитні запевняли, що деякі скитські жінки, роз'юшені і розлючені на когось, убивали його поглядом.

Черепахи і струсі висиджують яйця тим, що лише дивляться на кладку: знак, що вони наділені якоюсь променистою силою. Що ж до чародіїв, то кажуть, ніби в них наврочливе око.

Хтозна, чий погляд зробив цю причину овечкам.

Вергілій, Буколіки, Еклога III, 103

Та свідченням, пов'язаним із чародіями, я не надаю надто великої ваги. Так чи інак, а з досвіду ми знаємо: жінки уділяють власним дітям, виношуваним у лоні, якихось слідів та знаків своїх схотінок; так, наприклад, було з тою, яка привела мурина. Карлові, королю богемському та імператорові, показали дівчину з Пізи, оброслу і кудлату; мати пояснювала, що зачала її такою через те, що над ліжком висів образ Івана Хрестителя.

Те саме трапляється і в звірів: доказ – вівці Якова, а також куріпки та зайці, убілені від нагірного снігу. Недавно я бачив, як кіт сочив пташку, що сиділа на дереві; їхні погляди схрестилися і якийсь час низали один одного, аж це пташка впала без духу просто у котячі пазурі, чи то заморочена своєю уявою, чи то принаджена якоюсь притягальною силою кота. Хто часто полює з соколом, знає, звісно, голосну розповідь про сокольника: прикипівши очима до яструба в небі, той присягався, що лишень силою свого погляду спустить його на землю, і домігся свого. Утім, ці історії, запозичені в інших, я за що купив, за те і продаю.

Я тут висловлюю лиш свої думки і спираюсь я на здоровий глузд, а не на свій досвід. Кожен може до них долучити власні приклади, а хто їх не має, хай не сумнівається, що їх на світі подостатком з уваги на численність і розмаїтість таких випадків. Якщо я зробив хибні висновки, хай хтось інший мене поправить.

Так само у вивченні наших звичаїв та пасій, яке я проваджу, вигадані свідчення, якщо тільки йдеться про щось можебне, служать

мені незгірш як правдиві. Сталися вони чи не сталися, приключилося це в Парижі чи в Римі, Павлові чи Савлові, байдуже, аби лиш ішлося про якісь людські можливості, і така розповідь зажди для мене корисна. Я знайомлюся з нею і черпаю науку, а тінь вона чи жива плоть, менше з тим. А що історичні події трактують по-різному, то я вибираю з них для себе найнезвичніші і ті, що найглибше западають у пам'ять. Деякі автори ставлять за мету розповідати про те, що сталося. Натомість моє завдання, якщо я дам собі раду, показувати те, що може статися. Науці цілком дозволено припускати схожість там, де її і близько немає. Я такого цураюся, а своєю доскіпливістю перехожу навіть найретельніших істориків. У своїх прикладах того, що я чув, робив чи казав, я стерігся бодай щось переінакшувати, навіть незначні дрібнички; свідомо я не сфальшував жодної літери; а несвідомо, це вже хтозна.

До речі: іноді я загадуюсь над тим, чи подоба писати хроніки богослову, філософові та іншим подібним до них сумлінним і розважним людям? Як можуть вони ґрунтувати свою віру на вірі черні? Як можуть відповідати за думки невідомих їм осіб і видавати за щире золоті свої припущення? Адже про всі більш-менш складні події, які відбувалися у них перед очима, подавати свідчення під присягою вони, мабуть, відмовилися б. Нема такої довіреної людини, за чий наміри вони б погодилися бути відповідальними. Як на мене, писати про минулість менше зухвальство, ніж писати про теперішність, оскільки письменникові тут доводиться тільки осмислювати запозичену правду. Дехто підбиває мене описувати сьогочасні події, мовляв, зір у мене не так засліплений пристрастями, як у решти, до того ж, я ближчий до цих подій, бо фортуна дала мені змогу спілкуватися з привідцями усіляких партій. А того не враховують, що я не взяв би на себе цього ярма за всю славу Саллюстія; я заклятий ворог примусу, зобов'язань, режиму. Нема нічого супротивнішого моему стилеві, як розлога оповість; я часто пристояю, щоб відхекатися; нема в мене дару komponування і ясного викладу; нарешті, я, як мала дитина, не дам собі ради зі звичайнісінькими, вживаними шокроку словами та зворотами. А все ж я надумав

викласти те, що зумію сказати, пристосовуючи предмет до моїх сил. Якби я брав для себе якийсь провідний предмет, то легко збився б з кроку. Крім того, звиклий надто вільно висловлюватись, я міг би виголошувати судження недозволенні й гідні покари – як на мене самого, так і на думку загалу. Про приклади, на яких побудовані його життєписи Плутарх напевняка сказав би, що їхньою достоємністю хай журяться інші. Натомість його клопіт – щоб вони повчали нащадків і освітлювали їм шлях до чесноти. Перекази про минуле – не якесь знахарське зілля; як насправді було діло, так чи так, не варто надто турбуватися; помилка не криє в собі ніякої загрози.

Розділ XXII

КОРИСТЬ ОДНОМУ – ШКОДА ДРУГОМУ

Демад, атенець, покарав одного співвітчизника, торговця погребним товаром, за надмірну зисковність його ремесла та за те, що цього зиску незмога було здобути інакше, як коштом смерті багатьох людей. Такий присуд видається мені несправедливим, бо годі побаришувати, не заробивши на комусь іншому, а отже, виходить, заслуговує на догану всякий бариш.

Купчик наживається на легковажності молоді, гречкосій на дорожнечі збіжжя, будівничий на руйнації будинків, судовики на позовах та сварках людей; клір заслуговує на пошанівок та становище у громаді не інакше, як завдяки нашій смерті й нашим гріхам. Жоден лікар, мовляв за грецьким комедіографом, не радіє здоров'ю навіть найщиріших своїх друзів, жоден вояк не тішиться тим, що його вітчизна надто вже мирна тощо. Та що там казати! Зазирніть у свою власну душу і ви побачите, що найпотаємніші наші бажання та сподівання зроджуються і живляться переважно коштом іншого. І додумався я ось до чого: сама природа не відбігає тут від повсюдного свого правила, адже, як запевняють природники, законення, зростання та розквіт чогось одного ведуть до ушкоди та зіпсуття чогось другого.

*Тож коли речі виходять за межі своєї природи,
Все це сполучене з смертю того, що було передніше.*

Лукрецій, Про природу речей, II, 753

Пер. Миколи Зерова

Розділ XXIII

ПРО ЗВИЧКУ І ПРО ТЕ, ЯК НЕЛЕГКО ЗМІНИТИ ЧИННИЙ ЗАКОН

Чудово, на мій суд, поцінував силу звички той, хто перший вигадав казку: як одна селючка, привчившись із першої хвилини отелення носити на руках телятко, дійшла до того, що цупила його на руках і тоді, коли воно виросло в дужого вола. Бігме, нема виховательки запеклішої і лукавішої, ніж наша навичка. Спроквола, потаснці, вона підгортає нас під свою владну п'яту, але після такого лагідного і несміливого початку з плином часу виростає і вгніжджується в нас, а потім нагло відслонює свій грізний і свавільний лик, і тоді ми не сміємо навіть оком кліпнути. Ми бачимо, як вона щокроку гвалтує природні приписи: *Найліпший навчитель усього – практика. Пліній Старший, Природнича історія, XXVI, 2.*

Починаєш мимоволі вірити у Платонову яскиню в його *Республіці*, розумієш лікарів, які так часто на догоду звичці занехають приписи своєї штуки, і того царя, який привчив свій шлунок житися трутизнами, і дівчину, про яку згадує Альберт, що вона звикла їсти павуків. А з відкриттям Нових Індій виявлено численні народи, що живуть у різному підсонні і вживають як їжу переважно павуків; вони запасаються ними і відгодовують; те саме можна сказати про сарану, мурахів, ящірок та кажанів. Коли нема іншої поживи, там продають ропух за шість талярів; їх варять і приправляють усілякими поливами. Знайшлися і такі люди, для яких наше м'ясиво та інші отрави отруйні й убивчі. *Сила звички велика. Мисливці ночують ніч на снігу та морозі, а в горах перетерплюють сонячний жар; борці, шмагаючи один одного цестами, навіть не зойкають. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 17.*

Ці приклади, взяті з такого далекого від нас життя, не здадуться химерними, якщо ми згадаємо (в чому переконуємося щодня), як сильно навичка притуплює наші змисли. Для цього зовсім не треба посылатися на розповіді про мешканців місцевини біля нільських порогів, ані на те, що філософи правлять про небесну музику, себто, що небесні круги, литі та гладенькі, начебто труться при обертанні один об одного, породжуючи чудовну мелодію, у згоді з ритмами і тактом якої ходять зграйно зірки; але звичайно слух земних істот, приспаний, як у отих єгиптян, їхнім невинним бринінням, не вловлює її, дарма що вона така гучна. Так само ковалі, млинарі та зброярі не знесли б галасу, серед якого вони працюють, якби він разив їхні вуха, як наші.

Аромат мого напахченого коміра спершу шибав в носа мені, але за три дні, як я ходитиму в тій самій сорочці, шибатиме в носа лише оточенню. Ще чудніше, що наша звичка зугарна утримувати владу над нашими змислами, попри довгі перерви і проміжки: це добре знають ті, хто живе біля дзвіниці. У себе вдома я мешкаю у вежі, звідки на вранішній і вечірній зорі старший дзвін благовістить *Аве Марію*. Від цього бамкання трясеться вся вежа. У перші дні гудіння здавалося мені нестерпучим, але незабаром я так до цього притакотився, що воно зовсім мене не бентежить, а нерідко і не будить мене.

Платон сварив одного хлопця за гру в паці. Хлопець відрізав: «Лаеш мене за бозна-що». – «Звичка, – відповів Платон, – не бозна-що».

Я вважаю, що найбільші вади липнуть до нас у дитинстві і що наше виховання переважно в руках мамок та пестунок. Матері нерідко зорять зі сміхом, як дитятко скручує шию курчатку чи для забави катує кицьку або собаку. А дехто з отців уподібнюється до вар'ята, коли, бачучи, як його син годує бебехами безборонного хлопа чи лакея, вважає це за об'яв його молодечства, або, чуючи, як його син оступачує, туману напускаючи, свого приятеля, убачає в цьому бистрість розуму. А насправді це не що інше, як щире насіння і коріння жорстокості, тиранії, зради; саме тут воно кільчиться, а згодом проростає буйно, міцніючи силою навику. І виправдувати таке виховання легковажністю юності й малістю провини дуже

нсобачно. По-перше, тут озивається сама природа, чий голос чистий і щирий, поки вона молода і свіжа; по-друге, хіба таке шахрайство стає краще від того, що йдеться про кілька су, а не про кілька скую? Воно негарне саме собою. Як на мене, тут був би доречніший такий висновок: «Чому б йому не одурити на скую, якщо він дурить на су?» – замість звичного: «Таж він одурив лише на су; йому ніколи не спало б дурити на екую». Треба пильно навчати дітей ненавидіти зло як таке; хай вони самі побачать, яке воно шпетне, й уникають його не лише у вчинках, а й у серці; аби сама думка про переступ була для них огидна, хоч би яку вона мала на собі машкару.

Я певний, що з молоду мене навчено йти завше простою та рівною дорогою і прищеплено огиду до підступів та хитрощів у дитячих забавках (а тут треба мати на увазі, що ігри дітей – то не ігри, й оцінювати їх як найзначніші й найсерйозніші заняття), ще й сьогодні в кожній, навіть у найлегковажнішій розривці, розривці спонтанній, природній, всяке ошуканство мені вкрай огидне. Гуляючи в карти на дублі, я рахую, ніби у грі в подвійні дублони; так само я чиню тоді, коли виграш чи програш мені байдужий (скажімо, у грі з дружиною та дочкою), а також тоді, коли гра йде вдало. Скрізь і в усьому мені стає власних очей, аби мати чуйну сторожу; жодна інша сторожа не була б пильніша і відданіша.

Недавно я бачив у себе вдома недоростка-нантійця, безрукого з пупку; він так хвацько орудував ногами замість рук, що ноги, так би мовити, майже забули про своє призначення. Зрештою він називає їх своїми руками: крає ними, набиває пістоля і стріляє, просилує нитку в голку, шиє, пише, скидає капелюха, зачісується, ріжеться в карти і в кості, кидаючи їх незгірш управно, як решта костирників; гроші, які я йому висипав (він заробляє на прожиток, показуючи себе), він згріб ногою, як хтось би згріб рукою. Знав я й іншого каліку: безруке хлоп'я фехтувало дворучним мечем або алебардою, тримаючи їх підборіддям; воно підкидало їх і ловило; метало запоясник і цвяхало батогом, як істній погонич.

Але ще легше постерегти в'їдливість звички у тих химерних уявленнях, які вона полишає в наших душах, якщо вони чинять

менший їй опір. Чого тільки не вдатна вона вчинити з нашою думкою та віруваннями! Чи є така несуттєва думка (тут не йдеться про грубе дуристві деяких вір, на яке попалося стільки великих народів та розумних людей, бо такі речі поза межами людської тямі, тож хтось може схибити, не осяяний ласкою духа святого), так от, якщо взяти інші переконання, чи була серед них така дивацька думка, яка б не прищепилась і не закоренилася, набувши чинності повновладного закону, в якомусь закуті? Який же бо слухний отой старожитній вигук: *Чи не сором фізиків, себто спостережників і дослідників природи покликатися на свідчення людей, пригноблених звичаєм?* Цицерон, *Про природу богів*, Кн. I, 30.

Я переконаний: немає такої дивацької химери, яку тільки здатна породити людська уява, щоб вона десь не існувала як якийсь повсюдний звичай і щоб той-таки наш розум її не визнав і не усталив. Є народи, у яких заведено показувати спину тому, кого віншуєш, і ніколи не дивитися на того, кого хочеш ушанувати. В іншому краю, коли цар ладнається сплунути, найулюбленіша дама двору підставляє свою руку; серед іншого народу найбільші зверхники, стоячи біля монарха, схиляються до землі й підтирають хустинками його харкотиння.

Взичмо тут місце на побрехеньку. Певний французький шляхтич завжди втирав носа рукою: річ просто осудовищна для наших звичаїв. Отож, якимсь боронячи себе (а змагальник він був неабиякий), він запитав мене, за які такі заслуги ми збираємо шмарки у гарне тонке полотно, вгортаємо їх, а потім ще й дбайливо зберігаємо при собі? Це ж бо така брідота! А раз так, то чи не ліпше сякатися додолу, як ми звільняємося від решти нечистот? Я визнав йому певну рацію і перестав зважати на цю його примху, хоча, чуючи про такий звичай серед чужинців, нас пересмикує з огиди.

Якщо є на світі дива, то лиш тим, що ми мало знаємо природу, а не тим, що вона дивна як така. Гостроту нашого суду притуплює звичка. Варвари для нас не чудніші, ніж ми для них, і обидві сторони по-своєму мають рацію. Це визнав би кожен, хто, ознайомившись із прикладами чужих звичаїв, задумався б над власними і безсторонньо

їх порівняв. Людський розум – це барвник, домішаний більш-менш однаковою мірою до всіх наших поглядів та звичаїв, хоч би в якій формі вони виступали; а вони безконечні у своїх виявах, безконечні у своїй розмаїтості. Але ближче до суті. Є такий люд, де, за винятком жінки та дітей, ніхто не звертається до царя інакше, як крізь дудочку. В одного й того самого народу незайманиці виставляють напоказ сороміцькі частини свого тіла, тоді як молодіці ретельно прикривають і ховають їх. На цей звичай схожий інший: оскільки цнота шанується лише в заміжжі, дівчата мають право віддаватися, кому їм заманеться, а як зайдуть у тяж, можуть зганяти плід із допомогою зілля, ні перед ким не криючись. А в інших краях, якщо жениться купчик, решта купців, запрошених на весілля, лягають із молодого перед ним, і що більше їх, то дужче її вихваляють і шанують за її витривалість і палкість. Якщо шлюб бере урядовець, знов діється те саме; те саме спостерігається на весіллі у шляхтича, та й у всіх інших, поминаючи пахарів та іншу низоту, бо тоді право першої ночі – за сеньйором. Зате подружньої вірності дотримуються свято.

Є такі краї, де трапляються чоловічі лупанари, ба навіть шлюби між чоловіками. Краї, де жінки йдуть на війну з чоловіками і не лише воюють, а й командують частинами. Є племена, де персні носять не лише в носі, на губах, на щоках та великих пальцях ніг, – важеньке золоте пруття простромлюють ще й крізь пипки та гузно. Де за трапезою витирають пальці об стегна, калитку та п'яти. Де одідичують не діти, а лише брати і сестриниці, а в інших тільки сестриниці (за винятком наступства на царстві). Де для заряджання спільним майном (яким там користуються) зверхники мають повсюдно дбати про управу землі та розподіл зібраного врожаю за потребою кожного. Де оплакують смерть дітей і святкують смерть старих людей. Де сплять в одному ліжку по десять чи дванадцять подружніх пар. Де жінки, чиї мужі загинули гвалтівною смертю, можуть одружитися вдруге, а решта такого права не мають. Де так низько цінується біла челядь, що вбивають дітей жіночого коліна, а в потребі купують осіб жіночої статі в сусідів. Де чоловік може кинути малжонку ні за що ні про що, а малжонці цього зась,

незалежно від причин. Де муж цілком законно продає свою жінку, якщо вона безплідна. Де виварюють тіло небіжчика, а тоді розмелюють його, аж поки виходить щось наче кандьор, який мішають із вином і п'ють. Де найпожаданіший погреб це бути кинутим на жир собакам, а деінде – птахам. Де вірять, що душі блаженних тішаються цілковитою волею, домують на чудових полях і розкошують, породжуючи відлуння, яке ми чуємо. Де змагаються у воді і влучно стріляють із лука вплав. Де на знак покори піднімають плечі й хнюплять голову, а, вступаючи до царських палат, скидають черевики. Де в євнухів, охоронців весталок, відрізають ще й носи та губи, щоб жіноцтво не могло в них закохуватися; де жерці виколують собі очі, аби спілкуватися з духами і чути їхні пророцтва. Де кожен творить собі бога, з чого забагнеться: стрілець із лева чи лиса; рибалка з риби; а ідолів з будь-якого вчинку або пристрасті людської; де сонце, місяць і земля – головні божества; де, закликаючи, торкаються рукою землі й сліпають на сонце; де м'ясо та рибу їдять сирими. Де найбільша присяга – присягнутися ім'ям померлого, який тішився у краї доброю славою, діткнувшись рукою його гробка. Де звичайною колядою, яку цар щороку посилає княжатам, своїм васалам, є вогонь із його вогнища; коли приносять цей вогонь, усі давні вогні гасяться, і кожен підданець приходить узяти собі частку нового вогню, боячись кари за образу його величності. Де цар зрікається берла, аби вкупі з усіма віддатися побожності, після чого його перший престолонаступник зобов'язаний учинити так само, і на престол сідає третій наступник. Де змінюється весь державний лад як до обставин: скидають царя з трону і ставлять на його місце найстарших у країні, щоб берло було в їхніх руках; іноді всім заряджає громада. Де чоловіки та жінки однаково бувають обрізаннями і zarazом хрещеними. Де вояк, який приносить володареві здобуті у бою сім голів ворога, стає шляхтичем. Де люди живуть у дикому і неймовірному для нас переконанні, що душа смертна. Де жінки народжують без скарги та ляку. Де біла челядь носить на обох ногах мосянжові кільця; і як воша їх кусає, вони зобов'язані, з обов'язку великодушності, ськати зубами; і їм не вільно одру-

жуватися, не запропонувавши розвину вінок князеві, якщо він зволиться. Де вітаються, прикладаючи пальця до землі, а потім підносячи до неба. Де чоловіки носять вантаж на голові, а жінки на раменах: там-таки жінки мочаться навстоячки, а чоловіки присідаючи. Де на знак приязні посилають власну кров, а людсь, яких хочуть ушанувати, обкурюють ладаном, як богів. Де покровенство не лише до четвертого коліна, а й до будь-якого іншого, стає перешкодою для шлюбу. Де діти до чотирьох років ссуть материнське молоко, а часто і до дванадцяти; але в цьому краї вважається за смертельну небезпеку дати народженцеві груди у перший день. Де батьки зобов'язані карати хлопчиків, а матері дівчаток, а кара полягає в тім, що неслухів задимлюють, почепивши за ноги над вогнищем. Де обрізають жінок. Де їдять без перебору всяке зілля, але гребують тим, що має неприємний запах. Де все стоїть отвором: будинки, навіть найпишніші, не мають ні вікон, ні дверей, і в них годі знайти скриню, замкнуту на колодку; зате кара для злодіїв там удвічі тяжча. Де нужу ськають по-мавп'ячому зубами і вважають за щось огидне, коли їх давають нігтем. Де цілий вік не стрижуть волосся, ані обтинають нігтів; деінде обтинають нігті лише на правиці, а на лівиці викохують задля краси. Де відпускають волосся, скільки виросте, з правого боку і голять із лівого. А в двох сусідніх провінціях – у одній волосся відрощують спереду, а в другій – ззаду, натомість іспереду голять. Де батьки віддають гостям своїх дітей, а чоловіки жінок, аби ті втішались за гроші. Де не соромляться сплодити дитину з рідною матір'ю, а батько жирує з донькою чи сином. Де на свята міняються на потіху між собою власними дітьми.

Тут їдять чоловічину, а там поштивий син зобов'язаний уколошкати батька, щойно той дійде певного віку; а деінде батьки вирішують долю дитини ще коли її носять у материнському лоні, постановляють, зберегти її і зростити, чи, навпаки, кинути напризволяще або вбити; ще деінде староденні мужі позичають молодикам своїх жінок, аби ті вгонобляли їх; а то жінка, як мовиться, всім батькам невістка, і в цьому ніякого гріха нема; є навіть краї, де жінки носять нашитими на сукню стільки торочок, скільки пізнали осіб

протилежної статі. Хіба не звичай створив бабську річ посполиту? Хіба не він уклав їм зброю до рук і повів їх у бій? І хіба звичай не прищеплює низькій низоті того, чого ціла філософія не в змозі утокмачити і в наймудріші голови? Адже ми знаємо про цілі народи, які не лише зневажають смерть, а й вітають її, де семирічні діти дають себе забити різками на смерть, не міняючись навіть у лиці; де багатством так гордують, що найубогіший обиватель відмовляється нагнутися, щоб підняти капшук, набитий дукатами. Ми знаємо і про околиці, багаті на всяку живність, де однак же найзвичнішою і найсмаковитішою харчею є хліб, какиш та вода.

А хіба не звичай породив чудо на острові Хіюсі, де за цілих сімсот років нікому не в помку, щоб якась молодиця чи дівчина огрішилася?

Словом, як на мене, нема такого, чого б звичай не сподіював, такого, чого б не міг сподіяти; недаремно Піндар (як я чував) називає його «царем і цісарем світу».

Хтось, попавшись на тому, що батька бив, відповів, що так повелося в їхньому роду; що батько так само маніжив його діда, а дід прадіда; і, показуючи на свого сина, додав: «І цей теж дубаситиме мене, дійшовши моїх теперішніх літ».

І той батько, як син волочив його і топтав на вулиці, казав йому зупинитися біля якогось там ганку, бо він сам ніколи не волочив свого батька далі: за тамтою родинною межею чубити дітям своїх батьків було зась. Зазвичай, відзначає Аристотель, ще частіше, ніж через хворобу, жінки виривають собі волосся, кусають нігті, їдять вугілля та землю; і так само керуючись більше звичкою, ніж природним нахилом, самці паруються з самцями.

Закони моралі, про які ми говоримо, що вони від самої природи походять, породжує звичай. Кожен, хто шанує в душі освячені й перебрані від усіх вірування та норони, не може виламатися з них, щоб його не гризло сумління, ані, спевняючи їх, не хвалити себе.

У старожитності критяни, бажаючи когось проклясти, просили богів наслати на них якусь лиху ганджу.

Однак найперша потуга звички полягає ось у чім: вона хапає нас і поневолює так, що майже не дає нам жодної змоги вирватися з

її лабетів і повернути собі самовладу, потрібну для розгляду та обмірковування її велінь. Справді-бо, оскільки ми всмоктуюмо їх укупі з материнським молоком і оскільки світ відкривається у такій постаті нашому першому поглядові, нам видається, ніби ми й народжені для того, щоб іти цією колією. Звичні уявлення, які шановано довкола, загнижджені в нашу душу насінням батьків, видаються нам уселюдськими і природними.

Ось чому всі відхилення від правил сприймаються нами як відхилення від розуму, і тільки Бог знає, скільки разів усупереч розумові! Якби кожен вивчав себе, як ми, і відповідно чинив так само, як ми, то він, почувши якусь гідну шани сентенцію, одразу б заходився міркувати, під яким оглядом вона його стосується, і тоді б йому свінуло, що вона для нього не так слухна засада, як замашний удар бичем по звичайній глупоті його суду. Адже засади правди та її поради ми сприймаємо як призначені для людей, і ніколи – для самого себе: замість застосовувати їх у своєму поведженні, кожен лише зберігає їх у пам'яті; дурне діло і користі з цього ніякої! Та вернімося до влади звичаю.

Ті, хто вихований як вільна людина і привчений сам вирішувати свою долю, вважають усякий інший лад за щось почварне і протиприродне. Так само й підданці монарха. І хоч би яку чудову нагоду змінити лад давала їм доля, вони, навіть на превелику силу, збувшись тирана, квапляться посадовити на його місце іншого, бо ніяк не звикнуть ненавидіти сатрапію.

Дарій поспитав у греків, за яку ціну вони погодилися б завести у себе звичай індусів поїдати померлого батька (так вони чинять із переконання, що немає гробівця над самих себе), і тамті відповіли, що ні за які скарби світу. А коли Дарій спробував умовити індусів відмовитися від свого звичаю і запозичити грецький, тобто палити тіла, він ужахнувся їх ще більше, ніж греків. Так і в усьому іншому: звичка наводить полуду на правдивий лад речей.

Як не буває і дива такого, що з упливом часу

Не перестало б наше сприйняття людське дивувати.

Лукрецій, Про природу речей, II, 1023 Пер. Миколи Зерова

Свого часу, збираючись довести слушність одного звичаю, всьми шановнованого у нас, і воліючи, як то буває, не ґрунтувати його лише в силі законів та прикладів, а уважно простежити аж до самих джерел, я виявив у нього такс мізерне підґрунтя, що замалим богом сам не зрікся того звичаю, я, хто мав утверджувати його в інших.

Позначні виродженням і збоченські нахили в сучасній йому любові Платон намірявся витравити з допомогою засобу, що здавався йому всемогутнім і безвідмовним: а саме домогтися, щоб їх суворо осудила громадська думка, а поети затаврували у своїх сатирах. Завдяки цьому способів найвродливіші дівчата перестають будити жагу у своїх отцях, а брати, хоч які красюки, жагу в сестрах; позаяк перекази про Тієсту, Едипа та Макарею своїми мелодійними віршами заґніжджують у сприйнятливий дитячий мозок цю корисну засторогу.

Далєбі, соромливість – пречудова цнота, і її корисність загально-визнана; одначе обстоювати й обґрунтовувати її, посилаючись на природу, настільки ж важко, наскільки легко обґрунтовувати її, спираючись на звичай, закони та приписи. До спільного коріння непросто докопатися. Наші вихователі ковзають по поверхні, або, не сміючи навіть торкнутися його, одразу ховаються в затінку звичаєвого авторитету, де величаються і тріумфують дешевим коштом. А ті, хто не хоче відірватися від первісного джерела, припускаються ще більшого блуду і плещуть таке, що й купи не держиться, як-от Хрисипп, який у своїх творах часто-густо засвідчує, як легковажно він трактує кровоміство у всіх його об'явах.

Хто хоче виборсатися з лабетів усесильних звичаєвих забобонів наткнеться на багато речей, узятих на віру, хоча тільки й спертих, що на сиву бороду та зморшки заїжджених уявлень. І щойно тільки ми здеремо цю машкару, повертаючи речі до істини та розумових засад, як він відчує: хоч його думка ніби вивернулася навиворіт, але на землю він став обома ногами. І тоді, приміром, я запитаю його: хіба це не дивина – бачити, як увесь люд має коритися законам, для його розуміння неприступним, що в усіх своїх хатніх справах, шлюбах,

дарчих, духівницьх, купчих і продажах він зв'язаний правилами, яких не може знати, бо їх списано й оголошено не його мовою, через що йому доводиться оплачувати їхнє тлумачення та застосування зі свого гаманця? Цілком розминаючися з дотепною пропозицією Ісократ, який радив королю дозволити підданцям вільно, зисковно і безперешкодно торгувати, а натомість сварки та звади зробити втратними, обклавши чималим податком, такий стан речей грає на страшну ідсю, що й сама справедливість є предмет торгівлі, а закони – ринковий товар. Я дуже вдячний долі, що, за літописом, не хто, як гасконський шляхтич, мій краєнин, перший перешкодив Карлові Великому запровадити у нас римське та цезарське право.

Чи є щось дикішого, ніж бачити народ, у якого згідно з освяченим звичаєвим правом судові посади продаються, а вирoki оплачуються готівкою? У якого цілком законоправно відмовляють у правосудді тому, кому нема чим за нього заплатити? І цей судовий товар має такий широкий обіг, що створює у державі четвертий стан судовиків – на противагу трьом давнім станам: церкві, шляхті й чупрунам! Цей стан, опікуючись законами і рядячи майном та життям людей, становить тіло, окреме від шляхетського: звідси – подвійні закони, закони честі і закони Феміди, в деяких питаннях цілком суперечні. Перші, наприклад, суворо засуджують того, хто залишить зведений на нього наклеп без помсти, а другі того, хто мстить. За правилами рицарської зброї, той, хто стерпить зневагу, позбувається честі і шляхетства, тимчасом, як за цивільними законами відомстителю має каратися горлом. Отже, той, хто позиває до суду за зневагу честі, вкриває себе ганьбою, а хто не позиває, того закон переслідує і карає. Тобто з цих двох станів, таких різних, а проте підлеглих тій самій голові, один зрештою домагається миру, а другий – війни; один задовольняється зиском, другий честю; один знаннями, другий чеснотою; один словами, другий учинками; один правосуддям, другий звагою; один розумом, другий силою; один довгим жупаном, другий куциною.

Візьмімо знову ж таки щось із речей нейтральних, скажімо, наше вбрання, і спробуємо оцінити його з погляду його справжнього

призначення – прикривати і захищати наше тіло, чим визначається природність його оздобы та його пристойність. Так ось, скільки тут дивацтв і химер! Як на мене, я краще віддав би вам разом з усім іншим, оті наші шапки-рогачки, оті довжелезні хвости з фалдуватого оксамиту, які жінки вішають собі так, щоб він звисав із голови, поруч з іншими прикрасами, а також оту недоладну і нікому не потрібну імітацію члена, якого навіть назвати, шануючи слухи, не випадає, і який ми виставляємо, при повній параді, напоказ усім людям. А втім, ці роздуми не повинні відвертати розумну людину від дотримання заведеного звичаю; оскільки, навпаки, як мені здається, всі звичаї, створювані на протигагу, щоб відмежуватися, породжуються радше дуром і блазенством, ніж здоровим глуздом. Нехай мудрець внутрішньо оберігає душу від тиску, аби вона мала волю та змогу безсторонньо судити про все; зате зовні він мусить пильнувати заведених правил та форм. Громаду не обходять наші внутрішні переконання; зате рсшту все, як-от наші вчинки, працю, майно та життя, належить віддати їй на службу і на суд, як учинив великий і зацний Сократ, не згодившись рятувати життя ціною непослуху владі, хай навіть несправедливій і сторонничій. Адже правило над правилами і закон над законом – щоб кожен зобов'язався спевняти закони краю, де він живе:

Краянам подоба слухать законів краю свого.

Анонімний автор

З другого боку, вельми сумнівно, чи може зміна чинного закону, хоч би який він був, принести такий очевидний зиск, щоб відшкодувати те зло, яке стається, коли його підважити. Держава – це щось наче будинок, складений з розмаїтих блоків, сполучених між собою такими кріпленнями, що незмога порушити одне з них, аби ціла споруда того не відчула. Праводавець турийців велів, щоб кожен, хто хотів би або скасувати якийсь із давніх законів, або запровадити нові, поставав перед людьми із зашморгом на шиї; в разі якби новина не здобула одностайного схвалення, його мали задавити на місці. А законодавець лакедемонян ціле життя присвятив тому, щоб заручитися урочистою обітницею земляків не порушувати жодного з його

розпоряджень. Ефор, безжально зірвавши дві нові струни, що долучив Фриніс до інструменту, не загадувався тим, чи поліпшилося його звучання і чи повнозвучніш бринять акорди. Для осуду такої новації йому досить було добачити тут порушення давньої традиції. Саме це мав символізувати отой заржавілий меч правосуддя, в Марселі.

Я відчуваю нехіть до будь-яких новацій, хоч би в якій подобі вони являлись, і маю на це всі підстави, бо бачив, яким боком вони нам вилазять. Ті, що гнітять нас уже стільки років, наброїли всього не самі, але можна сказати з цілковитою вірогідністю, що якимсь прикритим збігом обставин вони зродили і принесли те все безголов'я та лихо, яке діється відтоді, навіть без них і всупереч ним. Саме їм випадає кусати себе за лікті:

Болить як моя рана, що сам собі завдав!

Овідій, Героїні, Кн. II, 48

Ті, хто розхитує підмурки держави, найчастіше перші й гинуть під її уламками. Плоди колотнечі рідко дістаються тому, хто її зірвав; він тільки каламутить і бовтає воду, а рибу ловлять інші. А оскільки згадані новації так підірвали цілість і єдність нашої монархії, аж її велична будова захиталась і почала руйнуватися, і оскільки це сталося уже в її похилі літа, то вони дали, через вилами та провали, вільний доступ для всіх інших напастей. Монарший маєстат, свідчить старожитній автор, важче повалити від вершка до половини, аніж від половини до самих підвалин.

Та якщо призвідники завдають більше шкоди, ніж їхні послідовники, то останні більші лиходії, бо вони йдуть за прикладом, огидність і шкоду якого самі відчували і картали. І хай навіть лиходійство приносить дешицю слави, ті другі поступаються першим у тому, що початок і зухвальство вчиненого замаху за першими. З тамтого щедрого первісного джерела охоче запозичують зразки та поради, як бунтівничити і змовничати, всі види нової сваволі. Навіть у наших законах, запроваджених для викорінення згаданого першого зла, можна вичитати науку і виправдання всілякої злочинної ворохобні. Мимоволі згадується Тукідідові слова про горожанські війни

свого часу; тоді, на догоду суспільним злочинам і несовби на їхнє виправдання їх охрещували новими, лагіднішими назвами, спотворюючи і пом'якшуючи їхнє справжнє ім'я. А все, щоб персорати наші душі та наші вірування! *Шляхетний привід. Теренцій, Дівчина з Андроса, V, 141.* Проте хоч би яка пристойна була приключка, все ж усяка новинсча вкрай небезпечна: *годі відступ від старосвіччини схвалити. Тит Лівій, XXXIV, 54.* Сказати по щирості, мені видається великою зарозумілістю і пихою ставити свої переконання так високо, щоб заради їхнього утвердження порушувати громадський спокій, накликати неминуче лихо та страшне зіпсуття звичаїв, які приносять горожанські війни, і змінювати порядок речей такої великої ваги: впроваджувати це все до власної країни! І чи не обмилилися той, хто наробить стільки безсумнівних і знаних лих, аби перемогти сумнівні й недоведені блуди? Чи може бути гірше зло за те, ніж те, що ображає власне сумління та здоровий глузд?

Сенат римський, ведучи суперечку з людом щодо розподілу посад для жерців, пішов на такі хитрощі: *До богів це радше, ніж до людей належить: боги самі дбають, аби їхніх свят і храмів не зневажали. Тит Лівій, X, 6.* Так само дельфійцям відповів оракул під час перської війни. Побоюючись навали персів, вони спитали у бога Аполлона, як їм бути зі старожитніми скарбами святині, сховати їх чи забрати з собою. Тоді бог відповів, щоб вони нічого не займали і турбувались лише про себе, бо він і сам потрапить зберегти свою власність.

Релігія християнська має всі ознаки найвищої справедливості й корисності, але ні в чому це не виявляється ясніше, ніж у вимозі послуху владі й підтримки запровадженого ладу. Який чудовий приклад дала нам мудрість Божа, яка, прагнучи спасти рід людський і здобути свою славну звिताгу над смертю і гріхом, не побажала чинити це інакше, як у згоді з нашим суспільним ладом; і поставила свій взірець розвитку та цей величний і спасенний замисел у залежність від сліпоти й слабкості наших звичаїв та обичаїв, попускаючи, щоб лилася кров обранців та улюбленців божих і мирячись із гаянням довгої низки років, поки не дозріє отой кошовний плід!

Між тим, хто улягає звичаям і законам свого краю, і тим, хто пнється керувати ними і змінити їх, – ціла безодня. Перший наводить на своє виправдання простоту, слухнянство і власний приклад інших: хоч би що він чинив, у тому не може бути зла, аж ніяк, у гіршому разі – нещастя. *Чи ж хтось знайдеться, хто б не пошанував старожитності, донесеної і засвідченої славетними нам 'ятками?* Цицерон, *Про ворожбу*, I, 11.

Не кажучи вже про Ісократові слова: недобір ближчий до поміркованості, аніж перебір. Той другий береться до діла куди важчого: хто-бо кидається вирішувати і перебудовувати, той привласнює собі авторитетність розсуду і повинен уміти довести нездалість того, що ламає, і корисність того, що впроваджує. Це таке простеньке міркування і стало для мене вирішальним; навіть за моєї молодості, дуже палкої, я зарікся завдавати собі на плечі надмірний тягар, брати на себе відповідальність за науку надто великої ваги і претендувати в ній на те, на що, розсудливо мислячи, я не відважився б претендувати навіть у найпростішій з наук, яких мене вчено і в яких хибна думка не завдала б жодної шкоди. Мені здавалося глибоко помилковим підпорядковувати узвичаєні правила та установи несталому і хисткому судові окремої людини (власний розум може бути суддею єдино у власній справі), і допускатися на правах божих того, чого жоден уряд не стерпів би на правах світських. Власне, вони, ті світські права, хоча до них більше причетний розум людський, зостаються найвищими суддями своїх суддів; справжня мудрість полягає в тому, щоб тлумачити і застосовувати речі вже заведені, а не переробляти їх чи заступати новими. Якщо Провидіння і переступало іноді правила, які воно для нас чітко визначило, то це ще не означає, що воно нас від них звільнило: тут ідеться про особливий помах божної руки, і нам треба не наслідувати його, а подивляти. Це надзвичайні випадки, Його особливий і осібний умисел, подібний до див, явлених перед наші очі як свідоцтво Його всепотуги – понад наші закони та сили. Отож було б шаленством і незбожним зухвальством пробувати відтворювати те, що дається не до наслідування, а лише до зачудованого споглядання. Це діяння, приступні лише Його моці, а не нашій.

Дуже доречно заявляє Котта: *У вірі я йду за Т. Корупканієм, П. Сципіоном, П. Сцеволою, найвищими жерцями, а не за Зеноном, Клеантом або Хрисиппом. Цицерон, Про природу богів, III, 686.*

Бог його знає, у світлі оцієї теперішньої нашої суперечки, де йдеться про вилучення і заміну сотень артикулів, та ще й яких важливих і значних артикулів, – Бог його знає, кажу, скільки знайдеться людей, які могли б похвалитися, що їм добре відомі підстави та докази одної і другої сторони? Їхньої купки (якщо це купка!) навряд чи стане, щоб підбити нас на ворохобню. Але ота вся решта, ота гурма, куди претється вона? Під якою корогвою рушає в похід? З їхніми ліками виходить так, як ото буває з ліками слабкими і невміло прописаними; замість вигнати з нас шкідливі рідини, вони тільки сколихнули їх, скаламутили і збурили, і ті так і zostалися шумувати в організмі. Через слабкість ліки не потрапили нас очистити, ба ще нас і ослабили; і тепер, не годні вивести з тіла навіть самих ліків, ми лишень відчуваємо від них тривалі внутрішні болі.

Щоправда, фортуна, а її ні у вік не передбачити, заганяє нас подеколи в такі суточки, що треба і законам трохи перед нею потіснитися. А що ми опираємося натискові нового, яке силкується накинати себе гвалтом, то було б вельми небезпечним завжди і в усьому триматися правних засад перед лицем тих, хто не знає жодних гальм, хто вважає за дозволене все, що сприяє його намірам, для кого нема жодних законів та приписів, бо він зважає лиш на те, що йому корисне:

Віроломцю повіривши, сам собі шкоду робиш.

Сенека, Едип, III, 686

Звичний правопорядок у державі, що перебуває при доброму здоров'ї, не запобігає таким надзвичайним випадкам; він передбачає тіло з дужими руками та стійкими ногами, вдатне добре виконувати свої функції, а також повсюдну згоду підтримувати його і слухатися. Законний хід речей спокійний, статечний та поміркований і встигає за темпами сваволі та навіженства. Як відомо, двом великим державним мужам, Октавію і Катонові, ще й досі закидають, що під час горожанських війн (однієї з Суллою, другої з Цезарем) вони ладні

були накликати великі напасті на вітчизну, ніж погодитися рятувати її, порушивши і потоптавши певні закони. Справді-бо, в разі скрайньої скрути, коли непереливки, мудріше було б заплющити на дещо очі і радше дати трохи улягти обставинам, аніж нерозважно упиратися, аби ні на крок не відступити і полишити гвалтові широкий простір для того, щоб пройти по всьому потоптом. Хай краще закони добиваються того, що їм під силу, якщо їм не під силу те, чого вони добиваються. Так міркував той, хто наказав спати двадцять чотири години і в такий спосіб вилучив із календаря один день, а також той, хто зробив із червня повторний травень. Навіть спартанці, ревні законники, змушені вагатися між законом, що забороняв двічі обирати адміралом одну й ту саму особу, і konieczністю, з огляду на обставини, залишити на цій посаді Лісандра, призначили Арака адміралом, а Лісандра начальником флоти. На схожі хитрощі піднявся і їхній амбасадор, посланий до атенців допевнитися скасування якоїсь постанови. Коли Перікл відповів йому, що суворо заборонено знімати таблицю з викарбуваною на ній правоустановою, посланець порадив перевернути таблицю другим боком, оскільки це не заборонялося. Плутарх теж похвалив Філопемена: народжений верховодити, той умів не лише верховодити згідно із законами, а й крутити самими законами, коли цього вимагала державна безпека.

Розділ XXIV

ЯК ТІ САМІ ЗАДУМИ ДО ПРОТИЛЕЖНОГО ВЕДУТЬ

Жак Аміо, великий милостинник Франції, оповів мені одного разу славу історію про одного з наших княжат (гадаю, нашим його можна назвати з цілковитим правом, хоча родом він чужинець). Як почалися наші чвари під час облоги Руана, князь дістав від королеви-матері застереження, що на його життя готується замах; зокрема, в листі зазначалося, хто саме має його вбити. Був то анжуйський, а може, менський шляхтич, який із цією метою учащав до княжого двору. Князь нікому не звірився про одержану засторогу. Але назавтра, гуляючи по горі святої Катерини, звідки обстрілювали Руан (ми його тоді облягали), у супроводі тамтого великого милостинника і ще одного біскупа, він угледів цього шляхтича, якого знав у вічі, і звелів його погукати. Скоро-но той постав перед ним, князь (бачучи, як той блідне і тремтить, бо ж сумління мав чорне) сказав йому так: «Мостивий пане, ви здогадуєтесь, чому я вас позвав; це видно з вашого обличчя; нема чого переді мною критися, я знаю про все так докладно, що ви тільки погіршите справу, намагаючись відкрутитися. Ви добре знаєте те-то й те-то (тут він виклав найпотаємніші подробиці змови). Якщо вам дороге життя, викладіть мені без вагань усю правду про замах». Коли нетяга збагнув, що його піймано на гарячому (королеві все виказав один з його спільників), йому не залишилося нічого іншого, як скласти перед себе долоні й благати князя зглянутися; він уже лаштувався впасти до його ніг, але той утримав його, ведучи далі свою річ: «Устаньте, скажіть, чи я коли вас кривдив? Чи докучав комусь із ваших своєю ненавистю? Ще не минуло й трьох тижнів, як я вас знаю; яка падь на вас пала, що ви

погодились зазіхати на моє життя?». Шляхтич пробелькотав, що жодної поважної причини він не мав – просто тяг руку за своєю партією; його переконали, ніби то річ боговгодна – в будь-який спосіб згладити зі світу такого могутнього ворога їхньої віри. «Так ось, – підхопив князь, – я покажу вам, наскільки віра, яку я сповідаю, людяніша за ту, яку ви маєте за свою. Ваша нараяла вбити мене, навіть не вислухавши, хоча я нічим не скривдив вас; а моя наказує пробачити вам, хоча доведено, що ви зголосилися погубити мене ні за що ні про що. Забирайтеся геть з-перед очей моїх, щоб я вас більше не бачив; якщо маєте олію в голові, то, беручись до чогось, шукайте собі порадників серед людей чесніших, ніж досі».

Цезар Август, перебуваючи в Галлії, дістав звідомлення про те, що Люцій Цинна кує проти нього змову. Намисливши помститися, він призначив на завтра раду. Цілу ніч він не склеплював очей: не давали спокою думки, що йому доведеться стратити молодика з шанованого дому, сестринця великого Помпея. З болем душевним снував він тяжкі гадки. «Що ж воно виходить, – мовив він, – невже треба собі сказати: відпусти свого душогуба гуляти на волі, а сам живи у страхів та тривозі? Невже я маю дати йому піти безкарно, йому, хто важив на мою голову, яку я виніс цілою зі стількох горожанських воєн, зі стількох січ на суходолі та на морі? Невже я маю помилувати того, хто надумав мене не тільки забити, а й принести у жертву богам? (Змовники ухвалили порішити його, коли він складатиме офіру). Потім, трохи помовчавши, зачав ще голосніше докоряти самому собі: «Навіщо тобі жити, якщо стільком людям залежить на твоїй смерті? Чи ж настане коли кінець твоїй помсті та жорстокості? Чи ж варте твоє життя коштів, потрібних для його охорони?». Аж це, чуючи його голосіння, озвалася Лівія, його дружина: «А чи не могла б жона вділити тобі ради? Вчини, як лікарі: коли звичайні приписи не помагають, вони вдаються до засобів супротивної дії. Суворість досі тобі нічого не дала: Лепід ступив у слід Сальвідієнові, Мурена – Лепідові, Цепіон – Мурені, Егнацій – Цепіонові. Спробуй, чи не вирятують тебе лагідність і поблажливість. Цинну висвідчили; пробач йому; далі він уже тобі не шкодитиме і буде живим пам'ятником твоєї

слави». Август страх зрадів, що знайшов речника власної волі. Подякувавши малжонці й відмовившись збирати приятелів на раду, він наказав привести лише Цинну. Відтак спровадив усіх із палати, посадовивши Цинну, та й звернувся до нього так: «Передусім, Цинно, прошу тебе, вислухай спокійно і не перепиняй, я ще дам тобі час, аби ти міг відповісти. Ти знаєш, Цинно, що коли я полонив тебе у ворожому таборі, а ти ж не просто пристав до ворогів, ти був, сказати б, мій ворог із пупку, то все ж дарував тебе горлом, віддав тобі до рук усі твої статки і, нарешті, ущедрив тебе багатством і пишнотою, гідними того, щоби звияжці, цілком слушно, заздрили звияженому. Ти попросив у мене посади жерця, і я вволив твоє прохання, відмовивши іншим, чиї вітці билися пліч-о-пліч зі мною. І що ж? Після цих усіх щедрот із мого боку ти постановив мене забити». Коли Цинна у відповідь гукнув, що він не виношував такого лиходійства, Август зауважив: «Ти, Цинно, порушуєш свою обіцянку; ти ж бо запевняв мене, що моєї мови не перебиватимеш. Так, ти намислив мене забити певного дня і в певному місці, в певному товаристві й у певний спосіб». Бачучи, що Цинна геть приголомшений почутим і мовчить, не з огляду на їхню умову, а з гризоти, він додав: «Що ти так чиниш? Ти що, пнешся в цезарі? Бігме, кепські справи у річпосполитій, якщо я один тобі на заваді до цезарства! А ти ж не годен навіть відборонити статків свого дому і недавно програв позов у справі якогось вільновідпущеника! Що ж воно виходить? До чогось іншого у тебе не стає ні моці, ні влади, а важити на трон стає? Я його для тебе звільню, якщо окрім мене нема нікого, хто перешкоджав би твоїм сподіванням. Невже ти гадаєш, що Павло, Фабій, косси чи сервільяни стерплять тебе? Що з тобою примириться ціла лава лицарів, чиє шляхетство освячене не лише іменем, а й чеснотою?».

А закінчив свою довгу рацею (вона тривала понад дві години) Август ось як: «А тепер, Цинно, йди, я дарую тебе животом, тебе, зраїцю і батьковбивцю, як уже дарував, коли ми ворогували; але віднині між нами пануватиме приязнь. Спробуймо, хто з нас двох буде вірніший, я, що дарував тебе животом, чи ти, що дістав його з моїх рук?».

На цьому вони й розійшлися. Незабаром Август дав йому консулат, дорікнувши, що той не зважився сам про це попросити. Відтоді Цинна став його щирим приятелем і єдиним дідичем його маєтку. Після цієї пригоди, що приключилась Августові на сороковому році життя, більше не було жодної змови, ані замаху на нього: за свою поблажливість він дістав, сказати б, заслужену винагороду. Але зовсім не так усе обернулося для нашого князя: виявлена лагідність нічим йому не допомогла, і він попався у тенета зради. Ось яка підступна і ненадійна ця річ – людська обачність! Усупереч усім нашим замірам, постановам та остоорогам доля завжди порядкує по-своєму.

Ми кажемо, що лікар має легку руку, якщо доб'ється одужання. Так наче тільки його штука безсила утвердитися сама собою і має надто хисткі підвалини, щоб спиратися на власну силу! Так наче тільки вона потребує того, щоб їй давала підсобки фортуна! Моя думка про лікарську штуку щонайупередженіша, а може, щонайсправедливіша – це вже як на чий смак; дяка Богові, ми не можемо з собою нічого вдіяти. Тут я не такий, як інші; я гордую цією штукою завжди; але коли я хворий, то замість іти з нею на мирову, починаю ще більше її ненавидіти і боятися. Тим, хто напихає мене ліками, я відповідаю: хай вони бодай зачекають, поки до мене повернуться сили та здоров'я і я буду опірніший до гвалту та небезпеки, пов'язаних із їхньою мікстурою. Я даю цілковиту волю природі: чи ж вона сама не має зубів та пазурів, аби принагідно захищатися від напасті й зберегти будову, розпад якої вона хоче відвести? Я побоююся, що замість підсобити їй (коли вона зітнеться у нещадимому двобої з недугою), ми, навпаки, спомагаємо не її саму, а її ворога і обтяжуємо її новим клопотом.

Так от, я кажу, що не лише в медицині, а й у решті куди надійніших штук фортуна задніх не пасе. Скажімо, поетичне натхнення, що пориває і заносить за хмари піїта, – хіба не можна приписати його щастю? Адже він і сам визнає, що перевищує його хист і снагу, адже він і сам відчуває, що воно на нього сходить і не залежить від нього. Промовці також зізнаються, що вони не владні над несподі-

ваними поривами та злестами, які заводять їх набагато далі від первісного задуму. Так само і в малярстві: іноді з-під пензля у маляра виходять творіння, що перевершують його задум, ба навіть хист, йому самому на подив. Надто ж видно, скільки у цих творах належить удачі, з гоюості й краси, що виникли без усякого наміру і навіть без відома митця. Тямовитий читальник частенько відкриває у творах досконалість зовсім іншу, ніж та, що бачив і вклав у них сам автор, і наділяє їх багатшим змістом та образами.

Щодо військових дій, то тут ролю фортуни видно кожному. До наших розрахунків та ухвал домішується чимала дешиця щастя і талану. І це саме так! Наша мудрість тут мало чого варта. Що гостріший і пронозуватіший наш розум, то більше знаходить у собі немочі і сам собі віри не йме. Тут я Суллиної думки: коли розбираю глибше найблискучіші військові подвиги, то бачу (так мені здається), що ті, хто верховодить, вдаються до міркувань та розважань лише про людське око, покладаючись у найголовнішому на випадок, і часто-густо у своїх діях вирішують йти напропале, всупереч здоровому глуздові. Їхні постанови, не раз ухвалені під впливом раптового піднесення, отухи чи дикого шалу, штовхали їх на вчинки, здавалося б, зовсім невиправдані й запалювали якоюсь відчайдушною відвагою. Недарма багато хто зі старожитніх верховод, намагаючись виправдати свої безрозумні накази, заявляли підлеглим, що їх до цього схиляє наслання звиш або якийсь знак чи провістя.

Ось чому коли нас гнітить і змушує вагатися наша незмога пізнати й обрати найліпшу ухвалу (кожну справу вскладнюють усілякі випадки та обставини), найпевніша річ (хай навіть інші міркування нас на це не підбивають) – піти на такі дії, які здаються найчеснішими і найсправедливішими. А якщо ми завше сумніваємося, який шлях найкоротший, то треба ступити на той, що найпряміший. Скажімо, в отих двох прикладах, що я навів, не підлягає сумніву, що гарніше і шляхетніше для того, хто зазнав зневаги, було пробачити, ніж учинити інакше. І якщо першому з них це вилізло боком, не слід винуватити в цьому його добрий рішенець; якби він пішов супротивним шляхом, то ще не знати, чи уник би загину,

судженого йому долю; але ми знаємо напевно, що тоді б він не з'єднав собі слави за такий людський учинок.

Ув історії ми бачимо чимало людей, що стикалися з такими клопотами; здебільшого вони намагалися вбезпечити себе від замахів та змов, удаючись до помсти і тортур; але серед них я бачу небагатьох, кому цей ярміс прислужився; згадати бодай долю цілої низки цезарів римських. Той, хто наражається на таку небезпеку, не повинен надто покладатися ні на свою силу, ні на обачність, адже так важко вберегтися від ворога, прикритого машкарою найщирішого приятеля, або звідати таємні бажання людей зі свого оточення! Тут не врятують ані наймана гвардія, ані мур особистих охоронців: той, хто нехтує власне життя, завжди може позбавити життя іншого. А безнастанна недовіра, що змушує державця підозрювати всіх і кожного, не може його не гнітити своїм страшним тягарем.

Ось чому Діон, попереджений, що Калліп шукає способу його вбити, відмовився повірити і сказав, що воліє радше померти, ніж животіти, остерігаючись не лише ворогів, а й приятелів. Олександр і собі довів таку готовність іще яскравішим і рішучішим чином. Сповіданий Парменіоновим листом, що Філіпп, його улюблений лікар, підкуплений Дарієвими грішми, заміряється його отруїти, він передав цього листа Філіппові й водночас випив зілля, що той йому подав. Чи не показав він тим самим, що, як друзі хочуть згладити його зі світу, то він попускає їм так і вчинити? Ніхто не уславився такою звагою, як цей монарх. Але я не знаю в його житті іншого випадку, коли б він показав більшу притомність та звияжнішу душевну красу.

Ті, хто радить княжатам кмітувати і гріхувати на кожного під приводом, що вони дбають про їхню безпеку, тільки наближують їхню ганьбу та загин, без ризику нічого путнього не зробити. Я знаю одного сподаря, на вдачу сміливця й одчайдуха, якого щодня з плігу збивають такими-от порадами: хай він тримається якнайближче до своїх, ні у вік не сходиться зі своїми колишніми ворогами, не водиться ні з ким і ні в якому разі не довіряється дужчому, хоч би які обітниці від нього чув і хоч би як це вигідно було. Я знаю ще й

іншого володаря. якому понад усякі сподівання усміхнулася доля завдяки тому, що він поклав зробити все навпаки.

Відвага, якою люди аж ргнуть добути собі слави, об'явиться при нагоді однаково блискуче як у халаті, так і в риштунку, як у кабінеті, так і в полі, як з опущеною, так і з піднятою правицею. Ляклива та оглядна обережність є ворогом усіх високих замірів. Сципіон, прагнучи з'єднати собі Сифакса, покинув своє військо у Гишпанії, після підбиття ще остаточно не придушений, і пустився до Африки на двох благеньких суденцях, щоб у ворожій країні віддатися до рук варварського царка, без гарантій, без заручників, здавшись лише на велич власного серця, на щасливу долю та на зорі своїх великих надій. *Виявлена довіра зобов'язує до відповідної честі. Тит Лівій, XXII, 22.*

У житті, сповненому амбіцій та подвигів, підозріливість треба тримати в шорах і не попускати їй: страх та недовіра будить і накликає злу волю. Найнедовірливіший із наших королів залагодив свої справи тим, що доброхітно вручив своє життя і волю до рук ворогів, виявивши їм цілковиту довіру, щоб і вони відповіли йому тим самим. Повсталим проти нього бунтівним легіонам Цезар протиставив лише владність свого обличчя та гордість мови; він так вірив у себе та в свою долю, що не побоявся віддатися до рук вороголюбному і свавільному війську:

*На дерновник він став непохитно,
Страх викликаючи, сам же
Безстрашний.*

Лукан, V, 316

Звичайно, таку певність здатні проявити у всій щирості й простоті лише ті, хто зневажає як смерть, так і те найгірше, що може статися на смертній дорозі: якби у вирішальну хвилю вони подалися, завагалися, затреміли, усе б димом догори пішло. Здатися на чийсь ласку, довіритись комусь – чудовий спосіб завоювати серце та волю інших, якщо це робиться цілком не з-під батога і під умовою, що ви довіряєте щиро й до кінця, принаймні, ваше чоло не захмарене тривогою. За мого дитинства один шляхтич, голова великого міста,

став жертвою збунтованого і роз'ярілого люду. Аби придушити бучу в зародку, він постановив покинути цілком безпечне місце, де перебував, і піти до бунтівної юрби; це вийшло йому на зле, він наклав головою. Але помилка його полягала не так у тім, що він вийшов до юрби (як це звикле закидають його пам'яті), як в іншому: шляхтич обрав шлях поступливості та м'якості й хотів приборкати бурю, радше піддаючись їй, аніж підкоряючи її собі, радше просячи, аніж усовіщаючи. Я гадаю, що помірна суворість у поєднанні з твердою військовою владністю, належною його становищу та посаді, прислужилися б йому більше, принаймні допомогли б вибратися з халепи пристойніше й гідніше. Щоб юрба, це збурене страховисько, виявила людяність і лагідність, сподіватися годі. Куди легше їй можна нав'язати шану та страх. Я дорікнув би йому й за те, що повзявши ухвалу (як на мене, радше сміливу, аніж зухвалу), кинутись отак, беззбройному, в хатній одежі, в бурхливе море ошалілих людей, він мав би до кінця лишатися рішучим і не виходити зі своєї ролі: натомість він, зустрівшись віч-на-віч із небезпекою, підупав духом і почав лабузитися, листом стелитися перед заколотниками. У голосі та в очах його з'явилися страх і благання. Крутячи та запобігаючи, він тільки роз'юшив тлум і нацькував його на себе.

На одній нараді ішлося про те, як найкраще підготуватися до загального огляду всіх родів військ (чим не зручна нагода для зведення поррахунків – таємного і цілком безпечного). Було вже відомо, що від цього не здобріють деякі верховоди, яким випало в силу їхнього обов'язку виконувати свою роль. Давалося розмаїті поради, як завжди у всіх складних справах немалої ваги, здатних мати серйозні наслідки. Я порадив насамперед не виказувати свого страху; хай командири сміливо, з піднесеною головою і ясным обличчям, займають свої місця серед солдатських шерэг і замість домагатися, щоб вояки стояли наввипинки (до чого схилялася думка більшості), навпаки, через капітанів заохочують стріляти, віддаючи ясу начальству, і при цьому не щадити пороку. Цього вистачило для поблажливого ставлення до ненадійних корпусів, і відтоді між обома сторонами запанувала спасенна взаємна довіра.

На мій суд, шлях, на який ступив Юлій Цезар, найліпший. По-перше, своєю лагідністю і доброзичливістю він спробував здобути любов навіть серед ворогів. Коли йому вносили у вуха вість про змову, він удовольнявся простою заявою, що для нього це не таємниця. Відповівши так, він зі шляхетною звагою, безбоязно і безтурботно, очікував, як повернуться події, здаючись у всьому на ласку богів та долі. Так само він поводився і тоді, як його вбили.

Один чужинець базікав привселюдно, що міг би навчити Діонісія, сиракузького тирана, непомильно розпізнавати всі кови проти нього його підданців, якби той йому відсипав грошей. Діонісій, оповіщений про це, закликав його до себе і попросив просвітити його у штуці, конче потрібній для його безпеки. Чужинець відповів, що жодної штуки тут немає: хай тиран лише заплатить йому талант золота, а потім похваляється перед усіма, в який великий секрет його втаємничили. Цей фігель припав Діонісієві до вподоби, і він звелів відрахувати прибульцеві шістсот талярів. Усі охоче вірили тирановим брехням: хіба дав би він незнайомцеві таку суму, не діставши від нього якоїсь дуже цінної науки. Завдяки такій заобов'язаній вірі Діонісій тримав своїх ворогів у страху. Тим-то мудро чинять державці, коли оприлюднюють внесені у їхні вуха застереження щодо замахів на їхнє життя; так вони утверджують віру, що все доводиться до його відома і що годі затіяти щось таке, про що зараз же не пронюхали б. Дук атенський, зробившись тираном у Флоренції, накоїв силу дурниць, але найбільша з них полягала в тім, що, отримавши перші застереження про змову проти нього люду від самого її учасника Маттео ді Моро, він одразу велів його вбити, аби поховати цю вістку і не вийшло на яв, наче хтось у місті обурюється його справедливим владництвом.

Пам'ятається, я читав колись історію про одного славного римлянина: рятуючись від тиранії тріумвірату, той безліч разів тікав від гонителів завдяки своєму неймовірному спритові. Одного разу кінний загін, якому доручено зловити його, мало не виявив його криївки в заростях, куди він зашився, проїхавши зовсім близько від неї; і тут, подумавши, як довго терпить він злигодні та лиха, рятую-

чись від цих безнастанних і заподливих пошуків, збагнувши, як мало втіх обіцяє йому життя і наскільки краще було б раз і назавше покінчити з ним, ніж повсякчас ловити дрижаки, втікач сам погукав верхівців і відкрив їм свою схованку, охотою здавшись на їхню люту муку, аби звільнити їх і самого себе від подальших злигоднів. Стромляти шию у ворожий зашморг – лік, мабуть, занадто сильної дії, проте ліпше його зажити, ніж чекати у постійній тривозі лиха, на яке немає ради. Заходи безпеки, якими можна захищатися, дуже клопітні й непевні, тож-бо ліпше набратися шляхетної відваги і приготуватися до всього, що може статися, черпаючи певну втіху в тім, що, може, не все ще втрачено.

Розділ XXV

ПРО БАКАЛЯРСТВО

У дитинстві мене часто гнівило, що в італійських комедіях я завше бачив бакаляра як комічну постать і що прикладка магістра тішилася не більшою, ніж він, славою вченого: відданий під їхній нагляд і опіку, чи міг я байдуже ставитися до осмішування їхнього доброго імени? Я шукав цьому виправдання у природному розбраті, звичному між невігласами та людьми винятковими, обранцями, людьми розумними й освіченими, тим паче, що і ті, і ті живуть зовсім по-різному. Але мене пантеличило те, що найтямковитіші люди найбільше і гордують бакалярами. Наведу зацного Дю Белле:

Ненавидний мені учений мудь.

І так велося з давнини; адже ще Плутарх підкреслював, що слова *грек* і *спудей* вважалися у римлян за лайливі та зневажливі. Пізніше, з віком, я збагнув, що таке ставлення до бакалярів обґрунтоване і *що великі ерудити не бувають великими вченими*. Але як це так, що душа, премудра у стількох речах, не стає від того живіша і крилатіша, що грубий і посполитий глузд удатний вміщати в собі без жодного для себе пожитку міркування та думки найбільших, які тільки були на світі, мудреців, мені невтямки ще й нині.

Аби ввібрати в себе стільки чужих мозків, таких напрочуд потужних і великих (як відгукнулася про когось одна панна, найперша серед наших принцес), треба, либонь, щоб їхній власний мозок скрутився, скорчився і змалів, нібито даючи їм місце. От як рослини задихаються від надміру соків, а лампи від надміру оливи, так само діє на розум і надмір науки. Розум, натоптаний і засмічений стількома найрозмаїтішими предметами, втрачає здатність розплутати цей клубок: тягар гнітить його і давить. Але буває й інакше: душа

поширюється в міру її наповнення, і серед тих, хто жив у давнину, трапляється, навпаки, чимало людей, уславлених на громадському полі, великих ватагів чи державних радників і водночас великих учених.

Що ж до філософів, що цураються всякої громадської діяльності, то їх, ніде правди діти, також іноді висміювали в сучасних їм сатиричних комедіях, позаяк їхні думки та нориви робили їх трохи кумедними. Ви бажаєте призначити їх суддями якогось процесу чи людських учинків? Вони ж цураються громадянської діяльності! А ще вони загадуються над тим, чи існує життя, чи існує рух і чи людина – щось інше, ніж віл? І що воно таке – діяти і відчувати? Що воно за чудо-юдо – закон і справедливість? Хай вони говорять про якогось достойника чи з самим достойником – прислухайтесь, які нечемні й безчільні їхні висловлювання. Хай вони чують хвалу якомусь принцові чи королю – для них він щонайбільше пастух, нероба, у якого, як у всіх пастухів, тільки й діла, що стригти і доїти свою отару, лишень робить він це куди нездарніше. Ви називаєте когось заможним, бо, мовляв, він має дві тисячі моргів землі, а вони регочуть, бо звикли вважати весь світ за своє майно. Ви пишаєтеся своїм шляхетством, позаяк можете налічити в себе сімох значних предків, а вони мають вас за барана з калаталом, бо ви не зглибили, на їхній суд, загальної картини природи, того, скільки кожен із нас нараховує у своєму роду багатіїв і голодриг, царів і джур, учених і дикунів. Якби навіть у вас у п'ятдесятому коліні виявився предком Геркулес, вони й тут стенули б плечима: яка це, моляв, марнота – дорожитися таким даром долі. Не дивниця, що і чернь зневажала їх також – як несвідомих найпростіших речей, та ще й зарозумільців і гордіїв.

Але цей платонівський образ дуже далекий від постатей тих, кого я маю тут на увазі. Цим людям заздрили, бо вони перевищували загал, гордували суспільним життям, усамітнювалися, жили відрубно, за певними надто високими і неприступними для решти правилами. Тих же, кого я маю на увазі, зневажають за те, що вони нижче від встановленої норми, що вони нездатні співняти громадські

обов'язки і дотримуються способу життя і звичаїв ще грубіших і підліших, ніж у низької низоти:

Тих не люблю, хто діє немудро, а мислить учено.

Пакувій у цитаті Авла Геллія, XIII, 8

Що ж до згаданих давніх філософів, то я кажу так: великі в науці, вони були ще величніші у всіляких справах. Ось що розказують про великого сиракузького геомстра: відірвавшись від своїх роздумів, коли його попросили зробити щось практичне в обороні рідного краю, він з маху створив дивовижні машини, дія яких перевищувала все, що тільки можна собі уявити. Сам же він мав свої винаходи за ніщо, вважаючи, що принизив свою науку, для якої вони були не більше, ніж забавка, ніж учнівська робота. Так само оті дивні любомудри щоразу, коли їм доводилося показувати себе на ділі, злинали вгору так високо, що кожному було розумно, що їхні серця та душі вирости і збагатилися чудовним чином завдяки пізнанню сутності речей. Але деякі, бачучи, що урядові посади опиняються в руках людей нездарних, відмовилися від мирських справ. Скажімо, той, хто спитав Кратеса, скільки ще він збирається філософувати, дістав відповідь: «Поки не перестануть верховодити нашим військом ослятники». Геракліт відмовився від царської корони, відступивши її братові, а на докори ефесців, що він марнує час на гру з дітьми перед святиною, відрік: «Хіба це не ліпше, ніж справувати вкупі з вами?». Інші, заносячись мислями над буднями та людськими долями, мали за щось нище і негідне не лише суддівські крісла, а й царські престоли. Так Емпедокл відмовився від трону, який йому пропонували агригентці. Коли Талес раз крізь раз ганив скнарість і срібллюбство, йому закидали, що він буцімто той лис у байці, гудить те, що йому самому запопасти зась. І схотілося йому, так собі, для забави, провести дослід; поставивши свою тям на службу зискові та наживі, він пустився у гендель і за рік збив таке багатство, яке насилу давалося нажити за весь свій вік людям, найдосвідченішим у таких оборудках.

Ці приклади Аристотель наводить на науку тим, хто називає Талеса, Анаксагора і таких, як вони, хоча й мудраками, проте людьми

не вельми промітними, оскільки вони не досить турбувалися про корисні речі. Поминаючи те, що мені важко дошукатися глузду в цій словесно-понятійній грі, подібні закиди, як на мене, не можуть робити люди, про яких ідеться. Бачучи, як вони все своє життя творять ниці та злі діла, ми могли б до них самих прикласти і те, і те: і те, що вони не мудрі, і те, що вони неспромітні.

Але я йду ще далі і волю гадати, що все зло тут у неправильному ставленні до науки. З огляду на те, як викладають нам науку, не дивина, що ні учні, ні вчителі не набираються ума, хоча й набираються відомостей. Справді-бо, турботи і видатки наших батьків спрямовані лише на те, щоб натоптати нам голову знаннями, що ж до тями та вдачі, то про них анічирк. Крикніть у юрбі про якогось переходня: «О, що за вчена голова!», а про іншого: «О, що за славна людина!», і всі одразу скерують свої погляди і шану на першого. Отут би гукнути комусь третьому: «О дурна ви дурното!». Ми охоче запитуємо: «Чи знає він греку, латину? А як він пише, віршами чи прозою?». А чи став він кращим чи розумнішим, тобто найголовніше, зостається нез'ясованим. Ба! Куди доречніше було б спитати, хто кращий, а не хто вченіший.

Ми працюємо тільки над тим, аби набгати свою пам'ять, а розум і сумління залишаємо вакувати. Як, буває, птахи біжать схопити зерно і понести у дзьобі, не куштуючи, щоб нагодувати ним пущеврінків, так і наші бакаляри дзьобають науку по книгах, хапаючи її самим краєчком губів, аби знову виплюнути її і пустити з вітром.

Дивовижно, що і я сам, власним прикладом, виявляю таку глупоту. Хіба здебільшого не те саме чиню я в цьому творі? Кручуся сюди-туди, то тут, то там дзьобаю з книжок уподобані сентенції не на те, щоб зберегти для себе (у мене такої комірчини нема), а щоб перенести їх до цих писань, де, сказати по щирості, вони належать мені не більше, ніж на своєму попередньому місці. Наша мудрість (так я вважаю) ґрунтується на нинішніх знаннях, ні минулі, ні майбутні знання нас не обходять.

Але що ще гірше: учні та годованці бакалярів теж не годуються тими знаннями, ані мають із неї поживу. Вони мандрують із рук до

рук лиш на те, аби ними величалися, розважали інших і орудували, нсмов жстонами, тільки й придатними, що для рахунку чи гри:

Вони навчились говорити з іншими, але не з самими собою. Цицерон, Тускуланські розмови, V,36. – Не пора на слова, як у чині потреба. Сенека, Листи, 108.

Природа, показуючи нам, що нсма нічого нездалого в її творіннях, породжує іноді серед найтемніших племен перла духу, які не поступаються найбільшим мистецьким шедеврам. Якою дотепною у світлі сказаного видається бодай гасконська пословка: *Дмухати не біда, гірше пальцями перебирати*. Це так про гру на пастушу сопілку.

Ми мастаки казати: «Так у Цицерона», або: «Це мораль за Платоном», або: «Ось точне Аристотелеве висловлювання!». Але ми, що речемо ми самі? Що думаємо? Що робимо? Бо яка тоді різниця між нами і папугами?

Така поведенція нагадує мені багатого римлянина, який не шкодував зусиль і коштів, аби відшукати і тримати біля себе людей, обізнаних у різних науках; коли йому траплялася нагода трактувати з приятелями про всяку всячину, згадані доки виступали за нього, той, щоб виголошувати якусь розправу, той – прочитати гомерівського вірша, словом, кожен за своїм фахом. Він вважав ці знання за свої власні, позаяк вони містилися в головах його людей. Так само думають і ті, чия вченість лежить на полицях їхніх багатих книгозбірень.

Я знаю одного такого добродія: коли я запитую його про щось, навіть добре йому відоме, він негайно вимагає подати книгу, аби звіритися з нею; бігме, він зроду не одважився б сказати, що йому свербить у гузні, не з'ясувавши в своєму словнику, що, власне, означає свербіж і що означає гузно.

Ми беремо на схов чужі думки і знання, та й по всьому. А треба б зробити їх власними. Ми скидаємося на людину, яка, потребуючи вогню, пішла б по нього до сусіди і, знайшовши там веселий, яскравий вогонь, засіла б грітися, геть забувши, що слід принести його додому. На кий біс напихати собі кишку їдлом, якщо ми його не перетравимо,

якщо воно не засвоїться, не житиме і не покріплюватиме нас? Чи, може, ми гадаємо, ніби Лукулл, якого наука без практики зробила і створила великим верховодю, опановував її по-нашому?

Ми тримаємося на чужих плечах так чітко, аж самі знесилюємося. Я хочу побороти страх смерті? Будь ласка, я роблю це коштом Сенска. Я хочу розрадити себе чи свого приятеля? Будь ласка, я звертаюся до Цицерона. А тим часом розраду я міг би знайти в самому собі, якби мене до цього привчили. Не люблю я цієї позиченої, цієї вижсбраної мудрості. Якби нам навіть удалося стати вченими чужою вченістю, мудрим ми можемо бути виключно власною мудрістю.

Не терплю мудреця, який не мудрий для себе.

Еврипід у цитаті Цицерона, Листи до друзів, XIII, 15

А Енніс мовить:

Навіщо розум мудрецю, як сам він порадити собі не вміє.

Цицерон, Про обов'язки, III, 15

А що як він хтивий,

Та це як пихатий і хирлявий, мов ягнятко.

Ювенал, Сатири, VIII, 14

Премудрість не досить опанувати, треба й використовувати її з розумом.

Цицерон, Про вище добро і вище зло, I, 1.

Діонісій збиткувався із граматиків, які запопадливо вивчають злигодні Одисея, а своїх не знають; з музик, які ретельно лаштують свої флейти, але не зугарні влаштувати власне життя; із промовців, які обстоюють справедливість, але не дотримуються її самі. Якщо наука не скеровує душу на кращу путь, якщо вона не вивчить нас судити про речі мудріше, то хай бурсак бавить час за грою в опуку; принаймні його тіло щось на цьому виграє. Погляньте-но, чим це обернеться для нього через п'ятнадцять чи шістнадцять років; важко буде знайти більшого нездару в будь-якому ділі! Всі його здобутки – латина і грека, які його зробили пихатішим і зарозумілішим, ніж він був, виїжджаючи з дому. Йому подобало б повернутися з душею наповненою, а він являється зі здутою, замість запліднитися, вона в нього лишень розбухла.

Наші наставники (як мовить Платон про їхніх кривняків-софістів) підносяться над усіма людьми й обіцяють прислужитися їм найбільше; і вони ж таки єдині між усіх не тільки не поліпшують того, що їм довіряється, як це чинить тесля чи муляр, та ще й псують, ба за своє капарство правлять плату!

Якби ми запровадили правило, що запропонував Протагор своїм учням: або йому платять, хоч би скільки він зажадав, або в храмі оголошують під присягою, у скільки поцінують користь, винесену з його науки, і згідно з нею винагороджують його працю, то мої педагоги не жирували б після такої моєї оцінки під присягою.

Мої країни перігорці дотепно називають цих учених «мідними лобами», тобто тими, кому науку втокмачували, ніби б'ючи по лобі молотком. Справді-бо, найчастіше вони здаються нам прибитими, позбавленими здорового глузду. Візьміть хлопа чи шевця, ви бачите, що вони живуть просто, як жили їхні діти й прадіди, і ніколи не лізуть у те, в чому ніякого біса не тямлять. А ці, прагнучи піднятися над іншими і похвалитися своєю наукою, досить поверховою, вічно втелюються у болото і сідають маком. Вони всі медоусти, а до роботи хай беруться інші. Вони добре знають Галена, але хворий для них – темний ліс: вони заб'ють вам памороки збіркою законів, а суті вашого позову не схоплять. Їм відома теорія будь-якої речі під сонцем, зостається лише знайти, хто застосує її на практиці.

Я бачив у власнім домі, як одного разу, для забави, мій приятель, зійшовшись з одним із таких мужів, почав передражнювати їхній закрутий жаргон, виводи без складу і ладу, позшивані з чужих фраз, тулячи лише вряди-годи слівця, немовби пов'язані з предметом обговорення. Цілий день він морочив того дурня, змушуючи його гарячково метатися, у пошуках усе нових аргументів проти висунутих закидів. А той же був світило, вчений муж, прибраний у тогу!

*Дивись, патріцію, ти, що живеш, необзир,
Бійся, щоб позаду в тебе не сміялись.*

Персій, Кн. I, 61

Хто придивиться ближче до цієї породи людей, породи навдивовижу поширеної, той визнає, як оце я, що найчастіше вони не

розуміють ані себе, ані інших, і хоча їхня пам'ять начинена різними різнощами, у голові в них пустка; либонь, сама природа зліпила їх якось інакше. Так Адріан Турнеб, кохаючись лише в письменстві, де він був, на мій суд, найбільшим велетнем за останнє тисячоліття, нічого не мав у собі від педанта, окрім тоги та певного браку зовнішнього лиску. Але то вже дрібнички. Терпіти не можу чепурнів, які кривляться від одіння з ганжею більше, ніж од такої самої душі, а людину оцінюють по тому, як вона віддає чолом, як тримається і які в неї черевики. Бо Турнеб мав найтоншу душу під сонцем, нерідко я умисне підбивав його висловитися на теми, далекі від його ремесла: він мав таке гостре око, дотепний розум, таку здорову думку, аж здавалося, ніби його зроду не цікавило ніщо інше, окрім війн та державних справ. Натури гарні й сильні,

яких із ласки своєї

Титан із кращої глини злітив,

Ювенал, Сатири, XIV, 35

уміють заціліти без урази, хоч би як їх нівечило виховання. Проте не досить, щоб виховання лише не псувало нас: треба, щоб воно змінювало нас на краще.

Деякі трибунали, приймаючи на службу урядовця, перевіряють лише його обізнаність; але інші екзаменують ще й тямущість, пропонуючи йому висловити думку з того чи того питання. Ці останні, як на мене, мають кращу методу: хоч є потреба у тому і в тому і вимагається, щоб були наявні обидві якості, а проте, поза всяким сумнівом, знання мається тут ставити не так високо, як тяму. Тямати ще може обійтися без знань, тоді як знання без тямати не обійдуться. Бо, як говориться у грецькому вірші:

Пощо наука, як нема ума?

Стобій, Антологія, III, 25

Дай Боже, аби для добра нашого судочинства суди славилися розумом і сумлінністю не менше, як вони славляться вченістю! *Не для життя вчимося ми, а для школи. Сенека, Листи, 105.* Мало обчеплювати душі відомостями, треба їх у неї втілювати; мало її ними скроплювати, треба її ними напоювати; і якщо вона після цього

не зміниться і не поліпшить своєї недосконалої природи, то, певна річ, куди краще все облишити. Цей дволезий меч тільки обтяжуватиме і може покалічити свого пана, якщо потрапить до правиці кволої і нездатної ним орудувати, *отож було б ліпше зовсім не вчитися. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 4.*

Може, з цієї причини ми самі, як і богослови, не вимагаємо від жінок особливих знань. Франциск, дук бретонський, син Івана П'ятого, попереджений при сватанні до Ізабелли Шкотської, що княжна вихована по-простому і в грамоті не бита, відповів, що якраз це йому й до мислі і що біла челядь досить освічена, якщо потрапить відрізнити мужеву сорочку від жупана.

Отож не така велика дивина, як про це дзвонять, що наші предки не вельми цінували науки і що й нині серед найближчих королівських радників освічених людей не гурт. Ба, якби авторитету науки не підтримувало сподівання людей якнайшвидше забагатіти, спираючись на правництво, медицину, бакалярство та богослів'я, вона, звичайно, була б нині у такій зневазі, як ніколи. Яка шкода, що вона не навчає нас ні добре думати, ні добре діяти! *Потому, як учені люди з'явилися, добрі люди перевелися. Сенека, Листи, 95.*

Наука шкодить тому, хто не пізнав науки добра. Хто знає, чи не криється причина, якої я шукав вище, у тім, що наука у Франції не має іншої мети, окрім зиску; адже менше присвячують себе науці ті, яких природа створила для занять радше шляхетних, ніж зискових, або присвячують себе ненадовго (декотрі з них, не відчувши до неї смаку, переходять до діяльності з книжками не пов'язаної). Отож по-справжньому беруться до науки всілякі бездоляники, аби заробити собі на хліб. А що душі цих людей з природи, з виховання і в силу наслідування прикладу – найнижчого штибу, то наука дає найчастіше погані плоди. Бо вона не в змозі осяяти світлом душу, в якій його нема, чи відкрити очі сліпцеві; її завдання не в тім, щоб дати людині прозріти, а в тім, щоб навчити її бачити, коли вона йде, якщо ноги та стопи її здорові й здатні ступати. Наука – чудова присмака, але жодна присмака не настільки сильна, аби зберігатися, не псуючись і не змінюючись, якщо її тримати у поганому начинні.

Не один з нас має ясний зір, але, на жаль, зизом дивиться; тим-то він бачить добро, але не йде до нього; бачить мудрість, але нею не послуговується. Перший постулат у платонівській республіці – це розподіляти громадянам посади за їхніми здібностями. Природа все може і все робить. Кульгаві мало пристосовані до всього, що вимагає фізичної праці; а хто кульгає душею, мало пристосований до всього, що вимагає праці духовної. Душам плюгавим і нищим не підвестися до філософії. Спіткавши когось у шкарбанах, ми кажемо собі: певне, швець. Так само знаємо з досвіду, що найгірше дбає лікар про своє здоров'я, богослов – про самовдосконалення, а вчений – про правдиві знання.

Аристон із Хіуса мав колись рацію, кажучи, що філософи шкодять своїм учням, бо більшість душ людських не зугарна добути користі з такої науки; якщо вона не сіє користі, то сіє зло: з *Аристиппової школи виходять бабії*, з *Зенонової школи – бурмила*. Цицерон, *Про природу богів*, III, 31.

У гарному звичаї, який Ксенофонт наводить, говорячи про персів, ми бачимо, що вони навчали дітей чесноті, як інші народи навчають їх ремеслам. Платон розповідає, як виховувався найстарший королівський син, наступник трону. Після народження його віддавали не жінкам, а придворним євнухам: кому ж і мати цноту, як не їм! Вони дбали про те, щоб тіло в дитини було гарне та здорове, а після семи років привчали його до верхової їзди та полювання. Коли хлопцеві минало чотирнадцять, його віддавали до рук чотирьом напутникам: наймудрішому, найсправедливішому, найпоміркованішому і найхоробрішому в країні. Перший прищеплював йому віру, другий навчав бути завжди правдомовним, третій – панувати над собою, четвертий – нічого не боятися.

Найцікавіше, що славетна конституція Лікурга, просто неймовірна своєю досконалістю, присвячена вихованню дітей як найважливішому своєму завданню і призначена для країни, проголошеної селитьбою Муз, майже не містить згадок про навчання. Можна думати, що для шляхетної молоді, яка гордувала всяким іншим ярмом, окрім ярма чесноти, вважалося за потрібне давати, замість бакалярів, лише

вчителів доблесті, розважливості й справедливості, – приклад, що його і Платон наслідував. Навчали дітей так: запитували, якої вони думки про тих чи тих людей та їхні вчинки; якщо вони ганили або хвалили якусь особу або її поведження, треба було обґрунтувати свій суд; у такий спосіб вони вигострювали свій розум і водночас вивчали право. Астіаг у Кссофонта вимагає від Кіра звіту про останню лекцію. «У нас у школі, – оповідає той, – рослявий хлопчина, мавши на собі короткий плащ, віддав його меншому товаришеві, а натомість забрав у нього плаща. Напутник настановив мене суддею цієї суперечки, і я ухвалив, що треба все залишити так, як є, бо цілковито влаштовує обидвох сутяжців. Проте напутник сказав, що я неправильно розсудив, обмежившись міркуваннями зручності, тоді як головне тут справедливність, яка вимагає, щоб нікого не кривдили, позбавляючи його особистої власності. І велів, щоб хлопцеві дали лозини, як дають її дітям у бурсах, коли ті забувають аорист від *τίπτο* (б'ю). Мій ректор мусив би виголосити цілу рацію у *зразковому стилі*, поки він переконав би мене, що його бурса ліпша від тамтої». Старожитні намагалися спростити шлях; оскільки науки, хоч би їх хапали просто з рожна, не годні нас навчити чогось інше, окрім розсудливості, чесності й гарту, вони прагнули з самого початку прищеплювати теє своїм дітям, наставляючи їх так, щоб вони все сприймали не на слух, а на практиці, плскаючи їхні душі не так напучуваннями і словами, як прикладами і ділами: аби те все не осіло в їхніх душах знанням, а стало навичкою і натурою; аби не залишалося загальним набутком, а увійшло в плоть і кров. Коли з цього приводу питали Агесилая, чого, на його думку, діти мають навчитися, він відповів: «Того, що їм доведеться робити, коли вони стануть мужами». Не дивина, що таке виховання давало гарні плоди.

По риторів, малярів та музик їздили (кажуть) і до інших грецьких міст; а праводавців, магістрів і верховод шукали тільки в Лакедемоні. Ув Атенах навчали добре промовляти, а тут добре діяти; там – спростовувати софістичні аргументи і розбивати брехню словесних викрутнів, тут – визволятися з полону насолод і мужньо ставити чоло недолі та смерті. Одні клопочуться словами, інші – ділами.

Там вправи для язика, тут – для душі. Нема нічого дивного, що як Антипатер зажадав узяти в заручники п'ятсот дітей, йому відповіли зовсім не так, як це зробили б ми; а саме, що вони воліють дати вдвічі більше дорослих чоловіків: спартанці не могли допустити, аби щось завдало шкоди вихованню! Агесилай персконував Ксенофонта послати дітей до Спарти не на те, аби вони там учили риторику чи діалектику, а на те, аби опановували, як він сказав, найчудовішу науку, науку слухатися і наказувати.

Прецікаво бачити, як Сократ своїм богом глумитися з Гіппія, який розповідає йому, як він заробив, особливо у деяких сицилійських містечках, чимало грошей за свою науку, а в Спарті, навпаки, не добув ані шеляга, такий дурний (за його висловом) тамтешній люд, не навчений міряти і рахувати, темний у граматиці та просодії і цікавий лишень знати наступництво царів, виникнення і занепад держав та інші такі дурниці. Сократ повів розмову так, що крок по кроку змусив Гіппія визнати, який гарний їхній спосіб правління, яке щасливе і добродісне у них життя, а також дійти до висновку про марність для спартанців його науки.

Як це видно із прикладів, навіть у такій військовій країні, як Спарта, та в інших подібних до неї, наукові студії радше розпещують і послаблюють характер, ніж його гартують і зміцнюють. Найсильнішим нині панством на світі є наддержави турків, люду вихованого в пошані до зброї та в зневазі до наук. Я вважаю, що і Рим був куди більшою потугою, поки не став ученим. Найвойовничіші народи в нашу добу є водночас найтемнішими і найдикішими. Це доводять скити, партяни, Тамерлан з ордою. Коли готи пустошили Грецію, її бібліотеки врятувалися від вогню лише завдяки одному з ватажків: йому стрілило залишити ворогові це все причандалля цілим, хай воно відвертає його від ратної справи і схиляє до марних та нікчемних витребеньок. Коли наш король Карло Восьмий, не добуваючи меча з піхов, побачив себе паном Неаполя і значної частини Тоскани, його двораки приписали несподівану легкість цього підбою тому, що княжата й італійська шляхта куди завзятіше розвивали в собі дотеп та вченість, аніж силу та войовничість.

Розділ XXVI

ПРО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Пані Діані де Фуа, графині де Гюрсон

Я ніколи не бачив батька, який, хоч би його син був горбатий чи там шолудивий, не визнав би його через це за свого; не тому (якщо тільки він не засліплений батьківською любов'ю), щоб він не помічав цієї ганджі, а тому, що це ж таки його кровинка! Так само я ліпше, ніж хтось інший, бачу, що ця моя базгранина – лише химери людини, яка надгризла колись у дитинстві лишень шкуринку науки і зберегла в пам'яті найзагальніше і вельми невиразне уявлення про її середину: трохи того, трохи того, а разом майже нічого, одне слово, з-французька. Загалом беручи, я знаю, що таке медицина, правознавство, математичні дії, і так само приблизно знаю предмети кожної з цих наук. Зрештою також знаю, що науки загалом мають служити людям. Але залазити в їхні хащі, кусати собі нігті, гибіючи за Аристотелем, монархом новочасної науки, або заглиблюватися в якусь окрему царину, я ніколи не намагався; і нема такої дисципліни, ази якої я міг би накреслити. Кожен учень середнього класу зуміє міркувати вченіше від мене; знань би моїх не стало, аби екзаменувати його бодай з першого завданого йому уроку. А якби мене все-таки до цього змусили, я б, не маючи іншої ради, вибрав би з такого уроку, та ще й зовсім нездарно, якісь загальники, щоб на них перевірити, як він міркує, керуючись природженим здоровим глуздом: метода, незгірш чужа для наших школярів, ніж знов їхня – для мене.

Я не прочитав як слід жодної путньої книжки, окрім Плутарха та Сенеки, з яких черпаю, як данаїди, невпинно наповнюючись і

виливаючи з себе всотане. Дещо потрапило звідти на цей папір, а так – майже нічого в мені не осіло.

Історія дає мені більший попас, так само й поезія, в якій я особливо кохаюся. Бо, за Клеантовими словами, достоту, як голос, загнаний у тісний канал сурми, вихоплюється дужчим і пронизливішим, так, на мій суд, і думка, пробиваючись крізь численні постичні ритми, вилітає з більшим імпетом і стрясає мене куди глибше. Що ж до моїх природжених здібностей (витвором яких є ці проби), то я відчуваю, що вони знемагають під тягарем цього задуму. Моя тьма і суд пробираються лише помацки, заточуючись, кульгаючи і шкопиртаючи; зайшовши навіть далі, ніж сподівався, я все-таки не радію; я не перестаю бачити перед собою обрій, але якийсь млистий і невиразний, невловимий для мого ока. І хоч я збирався говорити вільно про все, що тільки спаде в голову, і використовувати при цьому лише власні природні дані, то, якщо мені трапляється, а це буває часто, знайти випадком у добрих авторів ті самі ідеї, які я намірявся викласти (так, власне, було із Плутарховими міркуваннями про силу уяви), то до мене починає доходити, який я сірий і кволий, неоковирний і тупий проти цих людей, і тоді мене огортає жаль до самого себе. Але водночас я і втішаюся, що мої думки мають честь збігатися з їхніми помислами і що я, хоч і десь іззаду, а все ж тюпаю за ними, притакуючи їм. А ще я пишаюся, до чого вдатний не кожен, що бачу, яка прірва лежить між ними і мною. Тож-бо попри все я гоню і далі свої химери, хоч би які хирляві та нікчемні вони були, у такій подобі, як вони законилися в моїй голові, не латаючи і не церуючи прогалин, які відслонило мені порівняння себе з вищезгаданими авторами. Треба мати міцні голінки, якщо хочеш іти пліч-о-пліч з ними. Дурноверхі сьогочасні писарчуки розцяцьковують сторінки своїх творів-одноденків цілими уривками з античних авторів у надії добути цим собі слави, а допевняються протилежного. Кричуща різниця у блисків розуму робить їхню писанину такою тьмяною, млявою і незугарною, що вони більше на цьому втрачають, ніж виграють.

Тут є два протилежні підходи. Філософ Хриссип тулив у свої книжки не лише уривки, а й цілі твори інших авторів, а до одної втелюючи навіть Еврипідову *Медею*. Аполлодор сказав, що як одвіяти з його книг усе, що чуже, то зостанеться чистий папір. Натомість ув Епікура у трьохсот залишених ним томах не знайдеш жодної цитати.

Якось мені довелося натрапити на один такий запозичений уривок. Я з позіхами гортав французький текст, безкровний, немічний, геть пустопорожній і безглуздий, словом, істинно французький. Аж це по довгім і нуднім порпанні напав на щось прегарне, мальовниче, пишне, знесене аж до хмар. Якби я брався туди узвозом положистим, довго і марудно, усе було б гаразд. Але контраст виявився таким різким і раптовим, що з перших слів я відчув, що злинаю до зовсім іншого світу. І безодня, з якої я вибрався, здалася мені такою глибокою і далекою, аж мені пропала охота знову спускатися туди. Якби якусь зі своїх розправ я приоздобив такою перлиною зі скарбів минувшини, це лишень вияскривило б нікчемність решти тексту.

Ганити в інших власні хиби, здається мені, так само не гріх, як ганити (що я теж роблю часто) чужі хиби в собі. Викривати їх треба всюди, викурюючи з усякого притулку. Отож я знаю, яке зухвальство з мого боку приміряти власне убожество до крадених красот, намагатися зрівнятися з ними, не без кволого сподівання замазати очі своїм суддям. Моя ретельність винагородить брак натхнення та сили. При цьому я не фехтую з тими досвідченими герцівниками по-справжньому, а тільки роблю принагідні випадки, не сходжуся з ними сам на сам, а тільки злегка їх черкаю, не так карбую з ними крок, як пробую його поставити.

Якби я потрапив устигати за ними, то напевняка був би на висоті; бо я загаюся з ними завше в тім, у чому вони здаються найдужчими.

Натомість чинити так, як я бачу в інших, убиратися в чужу лицарію аж до самих пучок, мережити щось своє (а це легко в таких учених загальниках), уплітаючи тут і там мудрість старожитніх і привласнюючи її собі потаймиру: це мені здається чимось нищим і

несчесним – передусім тому, що не маючи нічого за душею, коштом чого можна б творити, вони пнуться видати чужий товар за свій; аби потім (яке глупство!) вдовольнитися тим, що таким ошуканством добилися хвали черні, ганьблячи себе в очах розумних людей, які тільки крутять носом на таку складену з лупу мозаїку; тимчасом як тільки їхня похвала чогось справді варта.

Щодо мене, то мені від такого просто з душі верне. Якщо я наводжу чужі слова, то лиш на те, щоб переконливіше висловити власну думку. Це не стосується центон, які наводяться саме як центони, а не щось інше. Замолоду я бачив між ними кілька скомпонованих вельми премудро, як-от одна, оприлюднена під іменем такого собі Капілупа, не кажучи вже про центони старожитні. Справжні таланти здатні виявити себе однаковою мірою в такого роду творах, і в інших творах, як, скажімо, Ліпсій у вченій і старанно укладеній збірці *Політика*.

Хай би там як, я хочу сказати: хоч би які були мої дурниці, я не збираюся їх приховувати, як не приховував би портрету самого себе, лисого і шпакуватого, бо маляр намалював не якесь там вродливе обличчя, а моє власне. Такі мої настрої і мої підходи; я подаю все так, як думаю, а не як думати належить. Моя мета – показати самого себе; може, завтра я буду інший, якщо якесь нове враження змінить мене. Тож я не вбачаю в собі такого поважного автора, щоб мені конче мали вірити, та й не прагну цього, відчуваючи, що надто погано освічений, аби навчати інших.

Одна читачка, яка ознайомилася з попереднім розділом, свого часу сказала мені, що треба було б трохи ширше зупинитися на вихованні дітей. Отож, пані, якби я мав більше знань у цій дисципліні, я не міг би їх краще застосувати, як зробити подарунок тому дрібняткові, яке наміряється незабаром живосилом видобутися на світ із вас (у вас надто гарна душа, щоб починати інакше, як із хлопчика). Адже спричинившись до вашого, пані, щасливого одруження, я маю якесь право прагнути величі та добробуту всього, що з нього постане. Я не кажу вже про те, що моє давнє бажання прислужитися вам, пані, зобов'язує мене зичити вам честі, добра й

успіхів у всьому, що вас стосується. Але, сказати по щирості, я в тих матеріях мало що тямлю, знаю тільки одне: в царині людських знань ніщо не має такої ваги і не пов'язане з такими труднощами, як предмет виховання і навчання дітей. Узяти, приміром, рільництво: заходи для підготовки сівби, добре відомі й легкі для проведення, як і сама сівба; але щойно посіяне зійде, виникає потреба в безлічі заходів та в подоланні багатьох труднощів, щоб його зростити. Так само і з людьми: невеликий клопіт їх посіяти, але скоро вони вродяться, настає час невсипущої праці, сповнений клопотів та тривог, як їх виростити і довести до розуму.

Нахили об'являються в дитячому віці так несміливо і невиразно, провісті такі непевні й оманливі, що важко скласти про них якусь тверду думку. Погляньте на Кимона, погляньте на Темістокла та на тисячі інших! Як вони міняються у дитинстві! У ведмежаток або цуциків виявляються їхні природні нахили; проте люди, улягаючи своїм звичкам, переконанням та законам, легко стають невпізнаними або маскуються. Тим часом вельми важко переробити те, що вкладено в людину самою природою. Ось чому, не знайшовши правильного шляху, люди тільки труд і час марнують, муштруючи дітей у тім, до чого в них нема кебети. Опинившись у такій скруті, треба завжди скеровувати їх до найкращого і найкориснішого і не дуже довіряти отим легковажним провістям та ознакам, які ми запримітили у поведженні дітей. Мені здається, що навіть Платон у своїй *Республіці* надавав їм занадто великої ваги.

Пані, наука – пишна ozdoba і напрочуд корисне знаряддя, надто ж для осіб так високо піднесених на шаблях фортуни, як оце ви. Справді-бо, свого достеменного застосування вона не знаходить у руках людей нищих та підлих. Вона більше пишається, коли може надати свої засоби для ведення війни чи правування людом, з'єднання приязні чужого володаря чи його підданців, ніж тоді, коли хто шукає діалектичної аргументації чи хоче виграти позов у суді або прописати пігулки. Отож, пані, оскільки я гадаю, що, виховуючи дітей, ви не забудете і цих можливостей науки, бо ви самі скуштували її солодощів і походите з роду, славного нею (адже ще збереглися твори давніх графів де Фуа,

ваших, пані, і вашого мужа предків, а ваш вуйко Франсуа де Кандаль працює вже в наші дні над створенням нових, які продовжать учену славу вашої родини на довгі віки), то я хочу висловити на порушену тему свою одним одну думку, суперечну повсюдному звичаєві; це й усе, чим я можу прислужитися вам у цій справі.

Роля педагога, якого ви призначите, і від вибору якого залежать плоди виховання, передбачає багато інших завдань, але їх я не торкаюся, бо не зумію тут сказати нічого путнього. Що ж до питання, з якого я дозволю собі дати йому раду, то тут він також хай дослухається до мене лише тою мірою, якою вона здається йому слушною.

Хлопця високого коліна навчають наукам не ради зиску (бо така мета нікчемна і не гідна ласки та фавору Муз, до того ж стосується інших і від інших залежить), а також не про людське око, а для того, щоб він почувався певніше, аби збагатив і прикрасив себе зсередини, радше прагнучи зробити з нього розвинену людину, ніж учену. Ось чому я волів би, щоб йому якнайстаранніше вибрали вихователя, який був би головатий з природи, а не просто мав туго натоптану голову, який би відзначався і тим, і тим, але зацністю та розумом ще більше, ніж голою вченістю і хай, виконуючи свої обов'язки, він застосовує новий спосіб навчання.

Зазвичай нам лиш невпинно кричать у вуха, дослівно вливають у нас знання, мов крізь лійку, а наше завдання тільки повторювати те, що почуємо. Тож-бо я хотів би, щоб вихователь поправив цю методу і щоб від самого початку згідно з нахилами душі, яку йому припоручено, заходився прищеплювати самостійність, давати йому куштувати речі на смак, вибирати і розрізняти їх, коли показуючи йому шлях, а коли даючи змогу шукати шлях самому.

Я не бажаю, щоб вихователь говорив усе сам і сам усім орудував; хай він також вислухає свого учня. Сократ, а після нього Аркесилай спершу давали висловлюватися учням, а вже потім говорили самі. *Часто авторитет наставників стримує і позбавляє сміливості учнів. Цицерон, Про природу богів, I, 5.*

Хай він пускає учня трюхикати перед собою, аби могли оцінити його крок і вирішити, наскільки йому самому треба стримуватися,

аби пристосуватися до його сили. Не дбаючи про таку домірність, ми можемо все зіпсувати; вміти її визначити і розумно витримувати, це, як на мене, одне з найважчих завдань. Уміння опуститися до дитячих понять і керувати ними – прикмета великої і дуже сильної душі. Сам я певніше і твердіше крокую під гору, ніж з гори.

Якщо наставники, як у нас заведено, навчають, всудучи той самий урок і дотримуючись того самого плану, цілу купу умів, таких відмінних своїми здібностями та підготовкою, то чи ж дивина, що в усьому тлумі трапляються заледве двоє чи троє дітей, здатних щось узяти для себе з їхньої науки.

Хай вихователь вимагає від учня не лише слів вивченого матеріалу, а також і його сенсу та змісту його і судить про принесену користь за свідченням не його пам'яті, а його життя. Те, чого він навчає, хай він покаже йому в сотні підходів, застосованих до сотні rozmaїтих предметів, аби переконатися, чи добре учень сприйняв і засвоїв матеріал, і оцінити його успіхи за Платонівською педагогічною методою. Якщо хто вертає їжу в такому вигляді, як спожив, це свідчить про її нестравність і грубість. Шлунок не впорався, якщо ґрунтовно не переробив як маси, так і форми того, що він мусив перетравити.

Наша душа керується лише чужим авторитетом, спутана і заповнена чужими настановами, зневолена й уярмлена прикладом інших. Нас так засупонено в шлейки, аж нам уже не хист ходити вільно; сила наша і свобода пропали: *Їм зроду не позбутися опіки. Сенека, Листи, 33.* Я близько знав у Пізі одного достойного мужа, який так шанував Аристотеля, що головним догматом його віри було: «Пробою і мірою слушності всіх понять і будь-якої істини є згода з Аристотелевою наукою; поза нею все лише химера та бридня, бо він усе зглибив і все передбачив». Це його твердження, зіткнувшись зі своїм аж надто вже узвичаєним антидотом, стало причиною великого непорозуміння з римською інквізицією, і втекло багато води, поки він викрутився з цієї халепи.

Хай учитель радить вихованцеві усе в голові просіювати крізь сито; хай нічого не втокмачує йому, спираючись на свій авторитет і

знання. Хай не перетворюються на догмат Аристотелеві засади чи там максими стоїків або спікурсейців; краще йому викласти різні погляди; а учень, як зможе, зробить свій вибір; а ні, то хай залишається із сумнівами. Тільки дурні впевнені й рішучі.

Не менше, ніж знання, мене втішає сумнів.

Данте, Пекло, XI, 93

Якщо учень осягне думки Ксенофонта і Платона власним розумом, вони вже будуть не їхньою власністю, а його. Хто сліпо йде за іншим, той іде за нічим; він нічого не знайде, бо нічого й не шукає. *А ми не під царем; хай кожен сам собою управляє. Сенека, Листи, 33.* Хай принаймні знає, що він знає. Він повинен проїнятися духом цих любомудрів, а не повторювати їхні сентенції. А потім при бажанні хай сміливо забуває, звідки їх узяв, але хай уміє міцно їх засвоїть. Істина та умовивід – то спільне добро всіх і не більше належить тому, хто їх висловив раніше, ніж тому, хто – пізніше, потім. Те-то й те-то сказане так само у Платоновому дусі, як і в моєму, оскільки він і я розуміємо і бачимо його однаково. Бджоли перелітають із квітку на квітку, аби робити з них мед, що належить їм; це вже не тим'ян ані материнка. Так само й учень нехай переробить і стопить водно запозичене в інших, перетворивши його на власний твір, тобто на свій суд. Виховання, праця та наука має на меті сформувати його. Хай він приховує, чим собі підсобив, і появляє лише те, що сам з усього зробив. Дерії та позичальники виставляють напоказ свої палаци і здобутки, а не те, що вони злупили з інших. Так само ви не бачите базаринок і почесток, піднесених радці трибуналу; ви бачите лишень, як шанують і віншують його самого та його родину. Ніхто не оприлюднює своїх прибутків, але всяк хвалиться своєю маєтністю.

Який зиск із нашої науки? Ми повинні стати кращими й розумнішими.

То розум, твердить Епіхарм, усе бачить і чує, то він з усього користує, він діє і панує; решта все сліпе, глухе й бездушне. Звісно, ми робимо його послужливим і похлилим через те, що не даємо йому чинити, як мовиться, своїм богом.

Хто коли-небудь спитав учня, якої він думки про риторику чи граматику або про якусь Цицеронову сентенцію? Їх утовкмачують нам у голову вже готовенькими, уподібнюючись до якихось оракулів, в яких літери та склади і становлять саму сутність. Знати напам'ять ще не означає знати; це означає – лише дсржати в голові те, що в неї покладено на схов. Якщо хто знає що наравду, то розпоряджається ним, не озираючись на задні колеса, не звертаючи погляду на книжку. Жалюгідна вченість – ученість чисто книжна! Гадаю, вона має правити – як радить Платон: за оздобу, а не за підмурок; незламність духу, вірність даному слову, щирість – ось правдива філософія; а науки, спрямовані на щось інше, тільки шарило.

Хотів би я знати, чи Палюель або Помпей, оті пречудові танцюри сьогодення, навчили б нас своїм скокам, лише проробляючи їх перед нами і не змушуючи нас рухатися? А тим часом оті недолугі вчителі збираються розвивати наш розум, не розбуркуючи його. Хто може навчити правувати конем, владати списом, лютнею або голосом без усякого вишколу, або навчити добре міркувати і добре мовити, не вправляючись ні в красномовстві, ні в розправах? Бігме, у добрій науці все, що впадає нам до віч, може правити за вчену книжку: витівка пахолка, глупота джури, балачки бенкетарів – усе це пожива для розуму.

Особливо тут корисне спілкування з людьми та відвідання чужинецьких земель: не на те, аби звичаєм нашої шляхти привозити з них лишень відомості, скільки кроків завдовжки Санта Ротонда або в яких пишних підштанках ходить їмосць Лівія, чи, подібно до інших, наскільки на якійсь старій руїні лик Нерона довший чи ширший від його подоби на тій чи тій медалі; а на те, щоб перебрати в них дух народів і їхні звичаї та щоб немовби вигострювати і шліфувати власний мозок об чужий. Я хотів би, щоб нашого вихованця починали отак возити з малого малку і насамперед, – аби одним пострілом двох зайців убити, – до країв, чия мова найдальша від нашої, бо ж як не наламати язика заздалегodi, пізніше йому важко до неї призвичаїтися.

Недарма кажуть, що негаразд плекати дитятко під опікою отця-неньки. Вроджена любов робить їх м'якими і слабкими, навіть

найрозважливіших. Вони не годні ані картати за переступи, ані допускати, аби дитя виховувалося по-спартанському, як годилося б, і наражалося на певні небезпеки. Вони не можуть попустити, щоб син вертався спітнілий та закурений з якихось управ, пив гаряче чи холодне, або бачити його на норовистому коні, чи зі шпадою у герці з досвідченим фехтувальником, чи уперше взятою до рук аркебузою. Іншої ради нема: хто хоче виховати сина людиною в цілковитому розумінні, не може панькати його в замолоду; часто, хоч-не-хоч, треба діяти за приписом медицини:

*Під голим небом хай у тривогах він
Життя проводить.*

*Горацій, Оди, III, 2, 5
Пер. Андрія Содомори*

Замало гартувати душу, треба ще загартувати й м'язи. Душа була б надто обтяжена клопатами, якби не знайшла підсобки; на неї тоді лягає надсильний тягар, бо вона несе його за двох. Я знаю, як неспреливки моїй душі в товаристві занадто ніжного та вразливого тіла, яке так дається їй узнаки, і, читаючи книжку, я часто помічаю, як те, що в них виставляється за велич душі та вольовий гарт, куди більше залежить від товстої шкіри та широкої кості.

Я бачив людей, чоловіків, жінок та дітей, змалечку вихованих так, що для них удар кийком означав менше, як для мене щиголь; діставши в шкіру, вони навіть не поморщались. Коли атлети у витривалості змагаються з філософами, то тут дається взнаки більше гарт м'язів, ніж гарт душі. Навичка перстерплювати працю в поті чола це навичка перетерплювати біль: *праця гартує чутливість до болю. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 15.* Виховання треба піддати мозольним трудам суворих управ, аби привчити до викручування членів, штрикань, припікань залізом, словом, до ув'язнення і тортур. А що ж? На таке він також може наразитися, адже бувають часи, коли воно загрожує як злому, так і доброму, прикладів не бракує! Хто зневажає закони, той найпоряднішим людям загрожує хлостою і мотузом.

Ба більше, приявність батьків підриває і вчительський авторитет, який має бути незаперечний. До цього треба додати, що пошана,

якою молодик тішиться у домівників, усвідомлення багатства та потуги свого роду – це все, на мою думку, неабиякі перешкоди в юному віці.

У життєвій школі спілкування з людьми я не раз примічав одну ваду: замість намагатися пізнати іншого, ми все влаштовуємо так, щоб самим похизуватися, і більше дбаємо про те, аби виставити на продаж власний товар, аніж купити для себе новий. Мовчанка та скромність це прикмети вельми позитивні у громаді. Треба вимуштрувати хлопця так, щоб він був ощадний і стриманий, користаючи зі своєї науки, як її вже набуде; щоб не переймався дурницями та нісенітницями, висловленими при ньому: адже негrecно і нечемно відпихати все, що нам не до мислі. Хай він спокійно ставиться до того, що його хтось поправляє і не ганить іншого за те, чого сам воліє не чинити; так само хай не стає цапки проти того, що в нас – річ світова. *Мудрим можна бути без чвані і пихи. Сенека, Листи, 113.* Хай уникає повчальних і непристойних манер, дитинної амбіції виокремитися і здатися розумнішим за інших, а також пошуків слави у лайці та претензії на нове слово. Тільки великі поети можуть дозволяти собі вільнощі у своїй штуці – так само єдино великі й високі душі можуть ставити себе вище за те, що заведено. *Якщо Сократ чи Аристипп учинили щось проти звичаїв та усталених засад, не думай, що й тобі це вільно. Такі вільнощі вони заслужили своїми великими і боговиритими прикметами. Цицерон, Про обов'язки, I, 41.* Хай вихованця навчать заходити в суперечку чи розмову лише, коли йому зустрінеться гідний суперник; у такому разі хай він не вдається до всіх аргументів, які можуть йому прислужитися, а лише до найсильнішого з них. Треба його навчити добирати і відсіювати доводи, а також не забувати у диспуті про його мету, а отже, й стрункість. Особливо хай привчать його, щоб умів програвати і складати зброю перед істиною, щойно він її постереже, байдуже, об'явилася вона його супротивникові чи сяйнула йому самому. Адже він не сходить на катедру, щоб виголошувати завчену лекцію; так само не зобов'язаний він обстоювати те, що йому здається неслухним. Він також і не з тих, хто за готівку продає право признатися до

своїї вини і спокутувати її. *Не змушує його жодна конечність обстоювати і боронити все, що йому велено і приписано. Цицерон, Академічні питання, I, 41.*

Якщо його вихователь сповідуватиме такі лихі погляди, він виховає свого учня вірним, прихильним і мужнім служником свого володаря; але й остудить у ньому бажання бути прихильним до нього інакше, ніж з уваги на суспільну повинність. Окрім інших болячок, які допікають нашій свободі з узяттям на себе інших особливих зобов'язань, думка найнятої і купленої людини або не така щира і вільна, або може стягнути на неї закиди в зухвальстві і невдячності. Щирий дворак не може мати ані права, ані бажання говорити про свого пана інакше, як тільки прихильно; адже той серед тисяч підданців вибрав його, аби тримати при собі і годувати власною рукою. Ця ласка і ця вигода, природно, витравляють із нього щирість і засліплюють його. Тим-то ми бачимо, що мова цих людей зазвичай різниться від того, що говорять люди іншого стану, і не будить великої довіри, коли перекидаються на цю тему.

Хай сумління та цнота променіють у словах нашого молодика і хай лише розум буде йому за провідника.

Хай йому прищеплюють те, що визнати огріх, помічений у своїх висловлюваннях, навіть як його не зауважив ніхто, окрім нього, свідчить про його розум та щирість, а це головне, до чого він повинен прагнути; що вpirатися у своїх заблудах і чіплятися за них – примітивні бзики, притаманні всім нищим душам; зате схаменутися і поправитися, облишити боронити неправе діло в розпал суперечки – прикмети рідкісні, цінні й гідні філософа.

А ще його слід навчити, аби в товаристві він спостерігав за всіма; адже я помічаю, що на найвищих стільцях зазвичай сидять люди найнедолугіші і що доля ущедряє своєю ласкою, не за розумом. Не раз я був свідком: коли на покуті балакали про красу гобелену чи смак мальвазії, пробчували багато дотепного з того, що лунало на сірому кінці. Хай він усвідомить, чого вартий усяк: воляр, муляр, мандрівець; треба скористатися з усього і взяти від кожного те, чим він може похвалитися, – у господарстві придасться все; навіть

глупота і чужі хиби можуть бути за науку. Зважаючи манери і поведіння кожного, він розбуркає в собі охоту наслідувати добряг і зневажати нікчем.

Хай наставник прищепить його уму шляхетну цікавість; хай вихованець розпитується про все, що тільки спіткає незвичного довкола себе, хай придивляється до всього; будинок, водограй, людина, давнє бойовище, місце, де ступала нога Цезаря чи Карла Великого;

*Де земля льодом кріпне, де аж репає з жару
І де вітер жене твій парус додому.*

Проперцій, IV, 3, 39

Хай він довідується про звичаї, можуть та укладені спілки того чи того князя: це все речі прецікаві й страх корисні.

Зрозуміло, у те спілкування з людьми треба включити, і то насамперед, тих, хто живе лише у пам'яті книжок. Хай молодик за посередництвом історії заглибиться у великі душі найблискупіших віків. Хтось скаже, що це марна трата часу, зате інший побачить у цьому неабияку користь. За Платоном, тільки цю науку й шанували лакедемоняни. Яким позиточним стане для нього читання *Життєписів* нашого Плутарха! Але хай мій наставник не спускає з очей кінцевої мети своєї місії: нехай він утовкмачує учневі в помку не так дату руйнування Картагени, як звичаї Ганнібала та Сципіона; не так те, де упокоївся Марцелл, як те, чому саме на такий кінець він зовсім не заслуговував! Хай він знайомить його не так із подіями, як із думками про них. Це, як на мене, з усіх предметів саме той, який наші уми міряють найрозмаїтішими мірками. Скажімо, у Тита Лівія я вичитав сотні речей, яких хтось інший не вичитав; Плутарх вичитав ще сто, окрім тих, що вичитав я, і, може, окрім тих, що вклав у свої твори. Для одних це суто граматична вправа, для інших анатомія філософії, з допомогою якої ми засягаємо в найтемніші закомарки нашої істоти. У Плутарха є чимало вичерпних розправ, гідних того, щоб їх собі запозичити; адже, як на мене, це достеменний майстер у своєму ремеслі; але є в нього й тисячі інших місць, яких він лише ледь торкається: ось, показує він пальцем, куди нам

слід іти, якщо матимемо охоту; іноді, в чомусь найживотрепетнішому, він обмежується лише натяком. Треба ті місця вихоплювати звідтам і повиставляти напоказ. Так, скажімо, репліка про те, що азійці служили одному панові тому, бо не вміли вимовити одного-однісінького складу *ні*, – ці слова, можливо, дали Ла Боссі тему та привід для написання *Рабства зі своєї волі*. Так само іноді він вилушує з життя якоїсь людини один дрібний учинок чи слово, варті цілої розправи. Шкода, що люди такого великого розуму так люблять стислість: звісно, їхня слава на цьому виграє, але ми втрачаємо. Плутарх воліє, щоб ми величали його за розум, а не за знання; він воліє залишати нас у голоді, аніж у переситі. Він знає, що навіть у добрих речах можна набалакати чимало зайвого і що Олександрит цілком слушно закинув тому, хто виголошував перед ефорами дотепну, але задовгу промову: «О чужоземцю, ти говориш те, що треба, але не так, як треба». Хто худий тілом, затушковується по саме нікуди; хто вбогий думкою, дметься словами.

Обертаючись у світі, людський розум набуває благословенної ясності. Всі ми схильні замикатися та поринати в себе і бачимо не далі свого носа. У Сократа якось запитали, звідки він, і почули у відповідь не «З Атен», а «Зі світу». Він, чий ум був ширший і гостріший від нашого, увесь світ сприймав як рідне місто й обдаровував своїми знаннями, спілкуванням та прихильністю весь рід людський: не так, як ми, бачучи лиш те, що тичеться до нас самих. Коли в моєму селі вимерзає винна лоза, панотчик пояснює це гнівом Господнім проти роду людського і гадає, ніби на людожерів на тому кінці світу напала фолікулярна ангіна. Хто, дивлячись на наші горожанські війни, не гукне: все пішло шкереберть, не за горами день Страшного суду! – забуваючи, що бували ще страшніші лихоліття і що десять тисяч країн світу сієї хвилі гараздують? Я ж, споглядаючи нашу сваволю та безкарність, дивуюся, що вони ще м'яко і лагідно виявляються. Кого по голові тне град, тому здається буцімто по всій півкулі лютують хвища та буря. Один савоєць вирік: якби отой дурило, король французький, умів розпоряджатися, то, може, став би маршалком у мого дука. Савоєць не міг собі уявити чогось

величнішого за власного пана! Самі про це не здогадуючись, у такій самій омані перебуваємо і ми. а вона, ця омана, вельми шкідлива і таїть у собі цілу купу наслідків. Але хто собі уявить, як на мальовидлі, великий образ матінки-природи, у всьому її маєстаті, хто вичитає в її ликові безконечно мінливі й розмаїті риси, хто узріє у ній себе, ба, не тільки себе, а й ціле королівство, нібито цяточку, прищиплену тонесеньким гострячком, той здатний бачити речі в їхніх справжніх розмірах.

Цей великий світ, на думку багатьох мудреців, ще й множинний, бо вони мають його лише за одну з відмін усього роду, – ось верцадло, в яке треба вдивлятися, аби добре пізнати самих себе. Отож я прагну, аби це була книжка для мого учня. Сила-силенна розмаїтих характерів, сект, міркувань, переконань, законів та звичаїв – усе навчає нас розумно судити про власні й наламує наш розум розуміти свою недосконалість і природну неміч, а це наука аж ніяк не благоденська. Численні страхи та круті зміни у громадському житті навчають нас не вельми пишатися собою. Стільки імен, стільки звичаїв та підбоїв, похованих у забутті, у смішному світі виставляють наші сподівання увічнити своє ймення захопленням у полон десяти комонників чи здобуттям курника, покликаного бути знаним опісля тільки своїм падінням! Розкіш та пишнота стількох урочистостей в інших державах, гордовитість і пиша стількох монархів та дворів гартують наш зір, аби його не засліпив блиск наших. Стільки мільйонів людей, похованих перед нами, додає нам духу не боятися віднайти таке добірне товариство на тому світі. Так і з усім іншим.

Наше життя, сказав Пітагор, скидається на велике і людне зібрання на олімпійських іграх. Змагуни, аби добути собі слави, тренують тіло, баришники виносять на продаж товари. Але є і такі, вірю, не найгірші, які не шукають тут жодної користі, хіба що хочуть подивитися, як і чому робиться те-то й те-то, вони хочуть бути глядачами того, як живуть інші, аби судити про їхнє життя і відповідно керувати своїм.

До життєвих прикладів дуже зручно можна долучити найспасенніші філософські приписи, цей випробний камінь людських учинків. Треба сказати хлопцеві

*Чого прагнуть вільно, що треба купити
На цей кутий гріш, чим жертвувать рідним
Або батьківщині, ким нам велів бути
Господь, яке місце відвів між людей,
І хто ми такі, й пощо Бог нас явив?*

Персій, III, 69

що таке знання і незнання, яка мета науки, що таке мужність, поміркованість і справедливість, чим різняться між собою славолюбство і грошолубство, неволя і послух, воля і сваволя, по яких ознаках пізнається достеменна і тривала втіха, якою мірою слід боятися смерті, болю та ганьби,

*... яку небезпеку як можна
Витримать чи оминуть,*

Вергілій, Енеїда, Кн. III, 459

Пер. Михайла Білика

які пружини рухають нами і викликають стільки розмаїтих струсів. Мені здається, що перші знання, якими треба напоїти його розум, мають бути з тих, які формують звичаї та судження, які його навчать пізнати себе, а також жити і вмерти гідно. Згадуючи вільні мистецтва, почнімо з того, яке робить вільними нас самих.

Усі вони так чи інакше слугують науці життя та користі від нього, а втім, і решта речей загалом підпорядковані тій самій меті. Але ми оберемо те мистецтво, яке служить цій меті і безпосередньо, і з натури своєї.

Якби ми зуміли звести потреби нашого життя до їхніх справжніх і природних меж, то побачили б, що більшість чинних наук нам непотрібні і що навіть у тих, які нам на щось додаються, безліч марних нагромаджень і подробиць, які ліпше б нам знехтувати, обмежившись, за Сократовою порадою, вивченням істинно корисного.

Тож візьмися за розум!

*Зважся почати розумне життя! Хто й тут зволікає –
Буде, як той селянин, що вичікував, поки забракне
В річці води, а та річка пливе й плестиме довіку!*

Горацій, Послання I, 2, 40

Пер. Андрія Содомори

Велике це глупство викладати дітям

Який вплив мають Риби чи Лева знак сердитий,

Чи Козерог, що мис лоб у хвилях гесперійських,

Проперцій, IV, 1, 85

оберти зірок та рухи восьмої сфери, перш ніж вони пізнають свої власні:

Чи мене обходять Плеяди і Волопасова зірка?

Анакреонт, Оди, XVII, 10

Анаксімен писав до Пітагора: «З якої б то нетечі захоплюватися мені таємницями зірок, коли в мене вічно перед очима смерть або неволя?». Нічого дивного: якраз тоді перські царі готувалися до війни проти його країни. Кожен має сказати так: «Коли мене змагають амбіції, хтивість, шал, забобони і сидить у мені стільки ворогів мого життя, на кий біс мені морочитися тим, як рухаються світила небесні?».

Після викладу учневі, що йому потрібно, щоб порозумнішати і стати кращим, слід ознайомити його з азами логіки, фізики, геометрії та риторики. Хоч би яку він обрав тоді науку, маючи вже розвинений розум, він скоро дасть собі з нею раду. Напучувати його треба, вдаючись почасти до розмов, почасти до книжки. Учителю іноді просто порадить йому потрібного автора, а іноді докладно розтлумачить йому зміст і суть книжки. Якщо учитель не досить обізнаний із книжками, аби знайти всі гарні місця, то можна підпрягти до нього якогось прочитаного письменника, який достарчить їх, скільки вимагається, щоб вихованець мав належну поживу. Чи може хтось сумніватися, що така наука легша і природніша, ніж граматики Гази? Там знайдеш лише тернисті й нудні приписи, марні й засушені слова; нема чим зацікавитися, за що захопитися. А тут наша душа дістає чимало поживи, тут знайдеться, де скубнути паші, де й попастися вволю. Тут овоч куди соковитіший і дозріває помітно швидше.

Дивно, але в наш вік філософія, навіть для людей розумних, лише порожній звук, щось фантастичне, без пожитку й без вартості як у теорії, так і на практиці. На мою думку, причина цього – словесні хащі, які ускладнюють доступ до неї. Зле чинять ті, хто малює її

дітям неприступною панією з похмурим, сердитим і грізним обличчям. Хто ж нап'яв на неї цю фальшиву, збляклу і шпетну личину? Насправді нема нічого веселішого, жвавішого, радіснішого, коли б не сказати, пустотливішого, ніж вона. Філософія звістує самі веселощі та святки. Якщо перед вами щось смутне і заклопотане, то філософія тут і не ночувала. Деметрій Граматик, спіткавши у дельфійському храмі громадку філософів, що сиділи разом, вирік: «Або я помиляюсь, або, судячи з ваших таких спокійних і веселих облич, ви провадите не знать що». На що один із них, мегарієць Гераклеон, відповів: «Нехай ті, хто з'ясовує, чи футурум у слові *валло* має подвійну лямбду, або хто шукає походження компаративів *херіон* і *велтіон* суперлятивів *хеїростон* і *велтістон*, морщать чоло, розмовляючи про свою науку. Що ж до філософських диспутів, то вони мають здатність тішити і звеселяти тих, хто ними бавиться, а не захмарювати їм чоло та журити».

Біль душі задави і сховай у хворому тілі.

*Задави і сховай свою радість! Лице й так їх зрадить,
Як от багаття дим.*

Ювенал, Сатири, IX, 18

Душа, в якій домує філософія, передає своє здоров'я і тілу. Вона аж пишає спокоєм і добротою. Вона ліпить на свій образ і подобу нашу зовнішність, надаючи їй якоїсь думної гідності, статечної жвавості й веселості, вдоволеної і доброзичливої постави. Найвиразніша ознака мудрості – це неодмінна життєрадісність. Усе в ній погідне, як у понадмісячному світі. То *бароко* і *бараліптон*, модуси силогізмів, замурують і закіптюжують своїх шанувальників, а не вона: вони знають її хіба що з чуток! Авжеж! Її ремесло – гамувати душевні бурі, навчати голод і гарячку всміхатися, і то не через якісь уявні епіцикли, а з допомогою природних і відчутних на дотик доводів розуму. Її мета – чеснота, що мешкає зовсім не десь там, як навчають нас у школі, аж на вершку крутої, кам'янистої і неприступної гори: ті, хто наближався до чесноти, навпаки, знають, що вона мешкає на гарній, родючій і квітучій полонині, звідки вниз добре видно кожну річ. Хто відає справжню дорогу, може дійти до

неї тінявими плаями, встеленими дерниною і замаяними лучними квітами, весело ступаючи схилом, що здіймається рівненько та гладенько, на кшталт небесних сфер. Позаяк вони не спізнали тамтої найвищої чесноти, гарної, звияжної, любої, розкішної і водночас мужньої, тамтої відданої і неспримиренної ворогині злості, хмурості, страху та примусу, що має за провідницю природу, а за товаришів щастя і втіху; не пізнавши її, ті, кажу, в немоці своїй вимислили її дурною, сварливою, примхливою, ущипливою, в'їдливою і при- тулили на крутій скелі серед терня: страшило на пострах людям.

Мій наставник, знаючи, що він зобов'язаний прищепити своєму учневі ще більшою мірою, ніж пошану до чесноти, нахил до неї, з'ясує йому, що поети здебільша йдуть за узвичаєною опінією, а також розтлумачить йому, що навіть боги своїм трудом і потом вимостили дорогу радше до алькова Венери, ніж до святині Паллади. Коли ж молодик почне відчувати волю Божу, він відрекомендує йому в ролі коханки Браманту або Анжеліку; першу в усій її безпосередній, не свідомій себе вроді, діяльну, шляхетну, не дівчачурку, але мужню, і другу, повну жіночої знади, ніжну, делікатну, гожу, занозувату; одну – перебрану в хлопця, накриту осяйним шоломом, другу – в дівочому строї з перловою оздобою на голові; і вчитель випробує його мужність у самій любові, якщо юнак зробить вибір, зовсім інший, ніж отой жінкуватий фригійський пастух.

Він уб'є йому в тямку нову науку: вартність і досконалість правдивої цноти криється в легкості, користі і розкоші її практикування, тягар його такий зникомий, що воно приступне як дорослим, так і дітям, як простакам, так і мудрецам. Знаряддя її – поміркованість, а не сила. Сократ, її перший улюбленець, навмисне зрікся своєї сили, щоб наслідувати її природність і лагідність. Вона – мати-годувальниця всіх людських утіх. Надаючи їм гідності, вона робить їх чистими і безпечними; гамуючи їх, вона оберігає їхню свіжість і охоту до них; виключаючи й осуджуючи деякі з них, вона загострює наш потяг до дозволених нею; а залишає вона їх нам чимало, всі ті, що до любові природі, залишає по-материнському донесхочу, а все ж не до переситу, все те, що не є проти природи.

Адже ми не станемо правити, що звичайність, яка уберегає п'яного від оргії, нснажеру від нестравності, а розпусника від лисої як коліно гирі, є ворогом наших утіх. Якщо звичайне людське щастя розминається з нею, вона не прагне його або обходиться без нього і кує зовсім іншу, власну, не таку хибку та мінливу долю. Цнота вміє бути багатою, потужною, ученою і спати на м'якому, пахучому ложі. Вона кохає життя, кохає красу, славу та здоров'я. Але її головний і особливий обов'язок – навчати користуватися тими благами, а також уміти витратити їх, зберігаючи погідність духу – вміння хоч і не легке, але незмірно шляхетне, без якого весь плин життя спотворюється, каламутніє, нівечиться; і тоді вже аж ніяк нам не минути рифів, хланей та потвор.

Якщо ж вихованець виявляє несподівані для нас нахили, якщо він воліє радше почути побрехеньку, ніж повість про цікаву подорож або, принагідно, яке інше корисне слівце; якщо, почувши дріб бубна, що розпалює молодечий запал товаришів, одверне від нього вухо і поверне його до іншого бубна, який кличе на виставу линкоскоків; якщо йому не здасться солодшим і знадливішим повертатися закуреним і звитяжним із бойовища, ніж повертатися з пальмою першенства із гри у м'яча або з танців, тоді я не бачу іншої ради, окрім такої: хай учитель скрутить йому, коли ніхто не бачитиме, в'язи або віддасть у якомусь торговому містечку в учні до пекаря, хоч би він був і дуковим сином. Бо, за Платановим приписом, дітей треба притаковляти у житті не за цнотами батьків, а за цнотами їхньої власної душі.

Оскільки філософія навчає жити і оскільки вік дитячий черпає з неї користь не гірше за інші вікові категорії, то чому б не прилучати до неї дітей?

*Поки глина м'яка і волога на крузі гончарнім
Поспіши, не втрачаючи миті, її обробить!*

Персій, III, 23

Учать нас жити тому, як життя вже минуло. Сотні бурсаків наживуть собі пранці, перш ніж доберуться, студіюючи Аристотеля, до розділу *Про поміркованість*. Цицерон сказав, що, якби йому

випало прожити й два життя, він не знайшов би часу на вивчення ліричних постів. А оті «мідяні лоби» мені здаються ще неспотрібнішими. Нашому хлопцеві треба поспішати: адже для навчання йому відведено заледве перші п'ятнадцять-шістнадцять років життя, а решта належить діяльності. Віддаймо ж цей короткий час на потрібні науки. Решта все дурниці! Відкиньте оті всі глєвтякуваті мудрації діалектики, від яких наше життя анітрохи не поправиться; вдайтеся до простих філософських розважань, зумійте відповідно їх добрати і прикласти; адже збагнути їх ще легше, ніж боккаччівську оповідку; дитятко, що ледве злізло з мамчиних рук, уже наставлене сприймати їх куди охочіше, ніж науку письма та читання. Філософія має що сказати нам як на світанку життя, так і на його схилку.

Я згоден із Плутархом, що Аристотель забавляв свого великого учня не так складанням силогізмів чи засадами геометрії, як чудовими приписами щодо доблесті, відваги, великодушності, поміркованості і безстрашної певності в собі; і озброєного ними послав ще хлопцем підбивати світ, мавши тридцять тисяч піших пішаниць, чотири тисячі комонників і заледве сорок дві тисячі талярів. Решту мистецтв і наук (зауважує Плутарх) Олександр щиро шанував та хвалив за корисність і приємність, але хоч як у них кохався, сам не вельми охоче піддався спокусі заходитися коло них.

*Звідси й черпай, юначе, підтримки для духу
І направи на шлях далекий до старощів.*

Персії, V, 64

Про те саме говорить Епікур на початку листа до Менікея: «Ані наймолодший не кривиться від філософії, ані найстарший не нудиться нею». Хто чинить інакше, той немовби натякає, що не пора ще жити щасливо або що пора та вже минула.

Ось чому я не хочу, щоб мого хлопця тримали в неволі, не хочу давати його на поталу якомусь намаханому бакалярові в лихомому гуморі, не хочу нівечити його душу, створюючи йому пекло і змушуючи, як це заведено в інших, пріти, немов якому носієві, чотирнадцять-п'ятнадцять годин денно. Так само я не бачу нічого гарного і в тому, щоб він через свій нахил до усамітнення та

меланхолії сліпав над книжками з тією запопадливістю, яку йому прищепили, а я його ще й хвалив: це зробило б його нездатним до спілкування з людьми і відвернуло від цікавіших занять. Скільки-бо у своєму житті здивав я людсьї збаранілих через непогамовану жадобу знання! Карнесадові вона так забила памороки, що він не знаходив часу стригти бороду й обтинати нігті. Не рвався б я також псувати шляхетні звичаї молодика сусідством чужого нехлюйства та брутальності. Про французьку розважність здавна ходить прислів'я, що хоч вона й рано виявляється, але недовго держиться. Справді-бо, що можна у Франції знайти милішого, ніж малі діточки; але звичайно вони ошукують наші надії і в дохожалому віці не тішать нічим видатним. Я чув від людей розумних, що колегіуми, куди їх віддають у науку (від цих закладів у нас аж роїться), і обертають їх таким робом у бевзів.

Для нашого учня, байдуже, яку пору дня він зустрічає, ранок чи вечір, і де він опинився, в кабінеті, у саду, за столом, у ліжку, на самоті чи в товаристві, усі години хай будуть однакі, а кожне місце придатне для навчання: адже філософія, покликана як творець наших суджень і звичаїв бути головною його дисципліною, наділена привілеєм бути причетною геть до всього. Коли Ісократ-голосника попросили якось на учті розказати про своє мистецтво, він відповів, на думку всіх, дуже слушно: «На те, що я вмію, зараз не час; зараз час на те, чого я не вмію». Справді-бо, частувати мудрими тирадами або диспутами компанію, зібрану веселитись і гуляти, було б бігосом дуже несмачним. Те саме можна сказати про решту наук. Що ж до філософії, надто тієї її частини, де трактується про людину, її завдання та обов'язки, то філософувати, на суд усіх мудреців, приємно і любо так само на фестинах та забавах. Платон запросив її на свою учту, і ми бачимо, в який утішний спосіб розважає вона зібрання, хоча й заходить у найвищі й найспасенніші речі.

Знати повинен заможний і вбогий, чого, певно,

Ні молодий, ні старий зацурати безкарно не може.

Горацій, Послання, I, 25

Пер. Андрія Содомори

Отак наш учень напевняка марнуватиме менше часу за інших. Але подібно до того, як кроки, пройдені під час прогулянки в галереї, хоч би їх було утричі більше, нудять нас менше, ніж ті, що відміряні на дорогу в якесь потрібне нам місце, так і урок, нагода для якого випала ніби ненароком, коли над нами не тяжіє ані час, ані місце, урок, проведений у поєднанні з іншими нашими діями, спливе зовсім неспомітно. Навіть ігри та вправи становитимуть значну частину навчання: біг, боротьба, музика, танці, полювання, верхогони, шермицерія. Я хочу, щоб доброзвичайність, вихованість, фізична кондиція вдосконалювалися вкупі з душею. Адже ми маємо виховувати не саму душу і не саме тіло, а всю людину; не треба її розполовинювати. І, як наполягає Платон, не можна плекати їх одне без одного, а, навпаки, слід провадити їх рівно, як пару коненят, запряжених в одне дишло. І, виходячи з науки цього мудреця, чи не здається нам, що він вимагає більше відводити часу для тілесних вправ і більше дбати про них, гадаючи, що вкупі з тілом гартується і дух, а не навпаки?

Окрім того, виховання має здійснюватися з м'якою наполегливістю, а не так, як це робиться зазвичай: замість заохочувати дітей до наук, їм підносять їх як щось таке, що будить тільки відразу і пов'язується з жорстокістю. Відкиньте геть мус і принуку! Гадаю, ніщо так не занапащає і не нівечить шляхетну змалку натуру. Якщо ви хочете, щоб вихованець боявся ганьби та кари, то не гартуйте його для перетерплювання їх: гартуйте його для перетерплювання спеки і холоду, вітру, сонця та всякого лиха. Відівчіть його від усього, що свідчило б про його розпещеність та зманіженість; хай він буде невибагливий до того, в чому він ходить, у якому ліжку спить, що їсть і що п'є, привчайте його до всього. Хай він росте не мазуном і мамієм, а міцним і дужим хлопаком. І дитиною, і дорослим, і старцем я завше міркував і судив так само. Але, крім усього іншого, мені зроду не подобалася притаманна нашим колегіумам суворість. Менша шкода була б, якби наставники ставилися до своїх підопічних трохи поблажливіше. Бо колегіум – справжня в'язниця і катівня для молоді. Там її підштовхують до гріха, караючи, перш ніж вона

згрішити. Зайдіть туди під час занять: ви почуєте самі крики -- крики катованих дітей, і крики вихователів, оскаженілих від гніву. Чи можна у такий спосіб пробудити любов до наук у цих ніжних і лякливих душах, чи можна з роз'юшеною мордякою та канчуком у руці чогось їх навчити? Що за дикий і згубний звичай! До цього додаймо (про що дуже влучно висловився Квінтіліан): такий скажений деспотизм тягне за собою щонайжалісніші наслідки, а надто коли карати, як ми. Наскільки пристойніше було б усипати зали та класи квітками і листям, ніж цурпалками закривавленого пруття! Я звелів би там намалювати Радість, Утіху, Флору та Грацію, як розпорядився у своїй школі філософ Спесвипп. Де для вихованців користь, там має бути для них і втіха: треба підсолоджувати potravu, корисні для дитини, і заправляти жовчю ті, що шкідливі.

Вражає, яку велику турботу виявляє у своїх *Законах* Платон про втіхи та забави молоді у своїй державі; як докладно він розводиться про перегони, ігри, пісні, стрибки і танці, відзначаючи, що в старожитності вони були під опікою та патронатом самих богів, Аполлона, Муз і Мінерви. Він розводиться про це у тисячах приписів для своїх гімнасій; книжні знання його мало обходять, а поезію він рекомендує, либонь, тільки з уваги на музику.

Усіляких особливостей і дивацтв у звичаях та способі життя належить уникати як чогось ворожого суспільству. Хто не подивлятиме поведенцію Демофона, маршалка Олександрового двору, який пітнів у затінку і тремтів із холоду на сонці? Бачив я й таких, хто запаху яблук боявся більше, ніж гуркоту гаківниць, і таких, хто верещав, уздрівши мишей, і таких, хто блював від самого вигляду сметани; і таких, хто не міг бачити, як розпушують перину. Германік, так той не зносив появи півня ані його кукурікання. Можливо, тут криється якась тасмниця, але, як на мене, її можна подолати, якщо вчасно взятися до діла. Я виховав себе так (щоправда, не без труднощів), що смак мій, виймаючи пиво, дає собі раду з кожною поживою.

Замолоду тіло ще піддатливе; його треба хилити до всіх форм та звичаїв. Якщо тільки тримати в певних карбах хіть і волю

молодика, можна сміливо привчати його до життя всіх народів і людей, навіть, при потребі, до їхніх вибриків та ексцесів. Хай він принатурюється до всіх звичаїв свого часу. Тоді він буде здатний робити геть усе, але нехай він робить лише добре.

Філософи навіть не схвалюють Каллістена, який утратив ласку свого пана, великого Олександра, через те, що відмовився бути йому за почарківця. Хай хлопець бавиться, жартує, хай гуляє зі своїм владарем. Я хочу, щоб навіть у розпусті він заломлював міццю та витривалістю товаришів. І хай нікого не кривдить не за браком сили і вміння, а лише за браком злосердя. *Є чимала різниця між тим, що не хочеш робити зла, і тим, що не вмієш. Сенека, Листи, 90.*

Гадаю, я звеличив одного магната, з усіх у Франції найменш, може, охочого до таких вибриків, запитавши якимсь його у веселій компанії, скільки разів у житті він напивався, перебуваючи на королівській службі у Німеччині. Він зрозумів мене правильно і відповів, що тричі, й одразу ж розказав, як це було. Я знаю таких, хто не мавши таких здібностей, попав у халепу, ведучи справу з цим народом. Часто я з подивом думаю про вдачу Алківіада, який так легко вмів принатурюватися без усякої шкоди для свого здоров'я, щоразу перевершуючи інших: пишнотою і ліпотою – персів, суворістю і стриманістю – лакедемонян, чеснотливістю – спартанців, гультайством – іонійців.

Будь-який стан Арістипові личив, будь-яке місце.

Горацій, Послання, I, 17, 23

Пер. Андрія Содомори

Таким я хотів би виховати і свого учня.

Хто ж окриває подвійним плащем свою хвалену скромність –

Хтозна, чи зміг би піти він так легко по іншій стежині.

Роль багача, як і роль бідака, залюбки він зіграє.

Горацій, Послання, I, 17, 25–25, 29

Пер. Андрія Содомори

Ось мої поради: краще скористає з них той, хто їх виконає, а не той, хто завчить. Як ви щось бачите, то й чуєте; як ви щось чуєте, то й бачите.

Крий Боже, каже хтось у Платона, аби філософувати означало лише опановувати всяку всячину і трактувати про ремесла!

Оте найвище мистецтво, мистецтво правильно жити, досягали вони не через учені студії, а радше своїм способом життя. Цицерон, Тускуланські розмови, IV, 3.

Лсон, принц фліунтців, спитав якось у Геракліда Понтійського, яку науку, яку штуку вважає він за своє ремесло. «Я не знаю, – відповів той, – жодної штуки чи науки, я лише філософ».

Діогена ганили – як сміє він, такий неук, лізти у філософію. «Тим більше підстав я маю лізти в неї», – відгукнувся він. Гегесій попросив його щось йому почитати. «Ну й дивак! – відповів тамтой. – Ти ж бо їси фіги справжні й природні, а не мальовані. То чому ж волієш не правдивих діянь, а їхніх описів?»

Хай учень вчиться не так відповідати уроки, як утілювати їх у життя. Хай він повторює їх у своїх діяннях. І тоді ми побачимо, чи він тямущий у своїх ділах, добрий і справедливий у вчинках, чи виказує розум і гожість у відгуках, витривалість у хворобах, скромність у розвагах, поміркованість у втіхах, бережливість у господарстві, невибагливість у питві та їжі, хоч би що то було: м'ясо чи риба, вино чи вода:

Хто знання має не на показ, а вважає їх за правило життя, хто тримає себе в руках і підкоряється своїм засадам. Цицерон, Тескуланські розмови, II, 4.

Правдивим зерцалом нашого напряму думок є плин нашого життя.

Зевскідам на запитання, чому лакедемоняни не викладають на письмі своїх засад мужності і не дають їх читати молоді, відповів: «Вони хочуть привчити їх до справ, а не до слів». Порівняйте спартанця п'ятнадцяти чи шістнадцяти років з котримось нашим латиністом-бурсаком, який згаяв стільки само часу лиш на те, аби навчитися язиком молоти! Світ просто базіка язикатий; я ще не здибав когось радше маломовного, ніж багатослівного. Напевно, півжиття у нас іде на балачки. Чотири чи п'ять років нас навчають правильно розуміти слова і будувати речення, ще стільки само – komponувати невеличкі розправи в чотирьох чи п'яти частинах і щонайменше останні п'ять – вмінню швидко зв'язувати і сплітати

ці розправи в одне ціле. Ет, до дідька, лишімо це тим, хто з цих фіглів робить своє ремесло!

Їдучи якомсь до Орлеану, спіткав я на рівнині біля Клері двох регентів, які мандрували до Бордо на відстані десь п'ятдесят ступнів один від одного. Ще далі, за ними, я побачив загін війська на чолі з ротмістром, нині вже нсбіжчиком, графом де Ларошфуко. Один із моїх людей спитав у першого регента, хто той шляхтич. Регент, не зауваживши ззаду загону і гадаючи, ніби цікавляться його колегою, відповів кумедно: «Він ніякий не шляхтич, то граматик, а от я логік». Отож ми, оскільки намагаємося виховати не логіка чи граматика, а шляхтича, дамо їм розважатися скільки заманеться, на нас чекають інші справи.

Хай лиш наш вихованець гаразд наповнить свої думки змістом, а слова прийдуть самі, а не захочуть прийти, то він виб'є силоміць. Я знаю таких, які виправдуються, що не уміють висловитися, і показують на мигах, нібито голова у них повна всяких чудових думок: та ба, не медоусти вони! Але це все блазенство! Знаєте, в чому тут річ? У їхній головах снують лишень якісь тіні безладних думок і безформних образів, яких вони не зугарні впорядкувати і з'ясувати; вони самі себе ще не розуміють. І хоч вони белькочуть щось, наче вже готове родитися, ви бачите, що це більше схоже на зачаття, ніж на породи, і що вони тільки вхопили шилом патоки. Сам я вважаю, та й Сократ це підтверджує, що, хто має на думці живий і ясний образ, той зуміє його передати хоч з-бергамська, а як німтур, то й на кивах і моргах:

Ну, а коли вже збагнеш, то й слова мимоволі надлинуть.

Горацій, Про поетичне мистецтво, 311

Пер. Андрія Содомори

Або, як не менш поетично висловився ще один автор у своїй прозі: *Коли якийсь предмет зацікавить і запалить душу, слова біжать навзаводи. Сенека Старший, Контроверзи, III.* Або ще один: *Слова злітаються на суть. Цицерон, Про найвище благо і найвище зло, III, 5.* То байдуже, що ваш вихованець знається на аблативах, кон'юктивах, субстантивах і взагалі на граматичі не більше, ніж його

льокай або вулична торговка оследцями. Адже цей льокай і ця торговка, лишень дай їм волю, розіб'ють вам цілий глск брехеньки і розминуться при цьому з правилами рідної мови не більше, ніж найкращий магістер і бакаляр у Франції. Якщо ваш вихованець не знає риторики і не вміє у вступі запобігти ласки у ласкавого читальника – менше з тим! Яким-бо вбогим виявляється весь той риторичний куншт перед силою переконання, яка б'є від простої і щирої правди: оті кучерявості можуть захоплювати тільки невігласів, неспроможних стравити важчих і смачніших потрав, як про це виразно говорить Афер у Тацита. Посли з Самоса прибули до Клеомена, спартанського царя, приготувавши гарну і довгу промову, аби підбити його на війну з тираном Полікратом. Терпляче вислухавши їх до кінця, Клеомен відрік: «Щодо вашого зачину і вступу, то я їх забув, так само, як і середину; а щодо висновку, то я проти». Ото, на мій смак, гарна відповідь і добрий щиголь по носі панам ораторам!

А що ви скажете про ще один вислів? Атенці мали вибирати між двома архітектами для зведення великої будови. Перший, премудрий, виступив із пишною, добре продуманою орацією про те, яка має бути ця споруда і майже схилив люд на свою руч. Другий відбувся лише одним реченням: «Панове атенці, що він сказав, те я зроблю».

Багато хто захоплювався красномовством Цицерона в пору його злету, а Катон лише сміявся і казав: «Потішного ми маємо консула!». Влучний вираз чи дотеп завжди к строці, байдуже, де його втулено – спереду чи ззаду. Як він не ліпиться ні до того, що йому передує, ні до того, що йде за ним, то він гарний сам собою. Я не належу до тих, хто гадає, ніби для доброго вірша досить доброго розміру: хай поет подовжить собі короткий склад, якщо це йому до вподоби, менше з тим; якщо задум гарний, якщо він багатий на зміст і сенс, то я скажу: поет він таки путній, хоч і поганий віршовник.

Гостре, живе мав чуття, лише віри уклав якось грубо.

Горацій, Сатири, I, 4, 8

Пер. Андрія Содомори

Можна, зауважує Горацій, згубити у творі всяке чергування і розміри –

і місцями

*Наші слова поміняй: початкове хай стане кінцевим –
В кожному слові, хоч як не розкидуй, поета впізнаєш.*

Горацій, Сатири, I, 4, 57

Пер. Андрія Содомори

дарма, він через це не програє; частини самі собою залишаться гарні. Ось що відповів Менандер, як його лаяли, що він ще пальцем не кивнув, хоча вже наближається термін подачі його комедії: «Вона цілком створена і готова, треба лише доробити вірші». Виносивши зміст і композицію комедії у себе в голову, він уважав решту за дрібничку. Відтоді як Ронсар і Дю Белле прославили поезію французьку, я не знаю наймізернішого віршомаза, який би не дув баньок слів і не низав складів, взоруючись на них: *Більше дзвону, ніж сенсу. Сенека, Листи, 40*. Зроду не мали ми стільки поетів, як нині їх розплодилось. І хоча вони легко опанували ритми згаданих поетів, їм ще треба багато каші з'їсти, щоб наслідувати мальовничі описи одного і витончені вимисли другого.

Ба, а що утворить наш вихованець, якщо хтось почне забивати йому баки софістичними витребеньками якогось силогізму: шинка схиляє до пиття, пиття вгамовує спрагу, отже, шинка вгамовує спрагу? Хай він із того посміється. Куди дотепніше смішки строїти, ніж відповідати на такі дурниці. Хай він скористається із влучної Аристипової репліки: «На кий біс мені його ще й розв'язувати, якщо й зі зв'язаним не оберуся клопоту?». Хтось напосівся на Клеанта, озброївшись діалектичними викрутами. На це Хрисипп сказав: «Грайся в ці цяцьки з дітьми, замість задурювати ними голову дорослої людини!».

Якщо це закарлюєцтво, ці заплутані і каверзні софізми (Цицерон, *Академічні питання, II, 24*) заохотять учня видавати брехню за правду, то це й справді небезпечно; але якщо вони не дають нічого і викликають у нього лише сміх, я не бачу, чому б йому відступати перед ними. Бувають такі дурні, що збочують з дороги і накидають

гака завдовжки чверть милі, ганяючись за дотепом, або ті, хто не добирає потрібного слова для передавання суті справи, а, навпаки, пристосовує суть справи до готових слів. Квінтіліан, VIII, 3. Якуди охвітніш перекручу якусь добру сентенцію, щоб вона пасувала до мого твору, ніж, погнавшись за нею, перскручу нитку своїх розумувань. Навпаки, то слова мають служити думці і йти за нею, і там, де французька мова недолуга, хай допоможе гасконська. Я хочу, щоб перед вела сама суть справи, заповнюючи уяву слухача так, щоб він не зважав на слова. Мова, як на мій смак, це мова природна і проста, як на папері, так і на устах; сочиста і гостра, стисла і коротка, не так причепурена і пригладжена, як ядерна і могутня:

Вреши́ті до смаку лиш такі слова, що вражають,

Вірш з епітафії на могилі Лукана

радше кострубата, ніж нудна; вільна від штучності, невимушена, стихійна, смілива; щоб кожен клаптик її жив своїм життям; не педантична, не чернеча, не сутяжницька, а радше солдатська, як називає Светоній Цезарєву мову, хоча мені невтямки, чому він її так називає.

Я залюбки наслідував ту навмисну недбалість, яку ми бачимо у нашої молоді в убранні: плащ, звислий на зав'язках, пелерина на одному плечі, брижати панчохи, – це все вияв презирливої погорди до чужинецьких строїв та витребеньок. Але ще доречніше було б таке ставлення до мови. Всяка силуваність, надто за нашої французької жвавості й веселості, не личить дворакові, а в монархії кожен шляхтич має поводитися як дворак. Отож ми робимо правильно, трохи випинаючи простоту і недбальство.

Я не люблю тканини, де видно шви та вузлики, – подібно до того, як хтось не захоплювався б тілом, де можна перерахувати всі кості та жили. *Мова, яка дбає про правду, має бути проста і нехитра. Сенека, Листи, 75.*

Проречистість шкодить самій суті справи, привертаючи до себе нашу увагу.

Як у вбранні бажання відзначитися якимсь особливим і незвичним кроєм, видається чимось дитинним, так і в мові: гонитва за

новими зворотами і мало знаними словами походить із якогось школярського марнославства. Чому б мені не послуговуватися мовою паризького базару? Аристофан Граматик попав пальцем у небо, ганячи Епікура за простоту його мови і намагання говорити ясно – якраз у цьому й полягало його ораторське мистецтво. Наслідувати мову зовсім не важко – і цим одразу заражається весь загаль, зате наслідувати судження, думки – річ забарніша. Більшість читачів, бачучи однакові строї, дуже помиляється, гадаючи, ніби під ними ховаються однакові тіла.

Сили та м'язи не позичити; можна позичити лише плащі та вбори. Більшість тих, з ким я спілкуюся, говорять тією самою мовою, якою написано ці *Проби*, але я не знаю, чи й мислять вони однаково.

Атенці, зазначає Платон, привчені дбати про багатство та гостість своєї мови, спартанці – про її лаконічність, а критяни – більше про щедрість думок, ніж про слова: ці найтямкіші. Зенон хвалився, що в нього два різновиди учнів: одні, він називає їх *філологи*, цікаві пізнати самі речі, і вони його улюбленці; другі – *логофіли*, яких обходять самі слова. Це не означає, що красномовство не файна і не корисна річ, а все ж вона не така файна, як її розмальовують, і мені досадно, що на те, щоб його навчитися, йде все наше життя. Я волів би насамперед добре знати рідну мову, а також мову сусідів, з якими найчастіше маю до діла.

Знання греки та латини – штука, безперечно, гарна й важлива, та вона дається надто дорогою ціною. Я розповім, як можна їх здобути куди легшим коштом, ніж звичайно – цей спосіб випробовано на мені самому. Його може застосувати всякий, хто забажає.

Мій покійний батько, розпитавши якнайретельніше знавців та науковців, як найліпше вивчати мови, почув від них попередження про звичайні тут перепони; його застерегли, що єдина причина, чому нам несила осягти величі і мудрості давніх греків та римлян, це тривалість вивчення їхніх мов, тоді як їм самим вони не коштували анінайменших зусиль. Сам я не вірю, щоб то була справді єдина причина. Хай би там що, а батько зарадив собі тим, що просто з рук мамки, ще перш ніж мій язик почав щось лепетати, віддав мене під

опіку німцеві (цей німець потім помер у Франції славетним лікарем). Мій учитель зовсім не знав нашої мови, зате чудово орудував латиною. Приїхавши на запрошення мого батька, який створив йому всі умови для мого навчання, він не відходив від мене ні на крок. Німець мав при собі двох підмагачів, не таких учених, як він, їх було приставлено до мене дядьками, і всі троє не озивалися до мене інакше, ніж латиною. Що ж до решти домівників, то тут діяло непохитне правило: батько, матір, служник повинні були спілкуватися зі мною за допомогою дещиці завчених латинських слів. Аж дивно, як їм у цьому повелосся. Батько і мати так опанували латину, що цілком її розуміли, а при потребі могли й порозумітися нею; те саме можна сказати і про челядь, якій доводилося мати справу зі мною. Коротко кажучи, ми так полатинились, аж наша тарабарщина поширилася на окільні села, де й досі зберігаються завдяки частому вжитку латинські назви деяких ремесел та відповідного знаряддя. Особисто я навіть на сьомому році тямив французчину чи перигорську говірку не більше, ніж, скільки, скажімо, арабчину. І завиграшки, без книжки, граматики, будь-яких правил, лозини та сліз я опанував латину, і в моїх вустах вона звучала не менш щиро, ніж у вустах мого напутника, бо я не знав нічого іншого, щоб її псувати та нівечити. Для контрольних робіт із письмового перекладу латиною доводилося давати мені текст не французькою мовою, як у школах, а кепською латиною, яку я мав довести до божеського вигляду. Нікола Груші, автор *De comitiis Romanorum*, Гійом Герант, коментатор Аристотеля, Джордж Б'юкенен, великий поет шотландський, Марк-Антуан Мюрс, котрого Франція та Італія вважають за найкращого промовця нашої доби, мої колишні наставники – всі вони казали мені не раз, що в дитинстві я так легко і вільно джеркотів латиною, аж їм бувало лячно до мене підступитися. Б'юкенен, котрого я згодом зустрів у почті покійного кардинала де Бріссака, признався мені, що лаштується писати твір про виховання дітей і хоче мій вишкіл узяти за взірець; він тоді виховував молодого графа де Бріссака, згодом уславленого своєю мужністю та відвагою.

Щодо греки, якої я майже зовсім не знаю, то батько збирався навчати мене цієї мови, застосовуючи геть-то новий метод: з допомогою гри та вправ. Ми вивчали відмінки, граючись у них, як дехто вивчає математику та геометрію, гуляючи, скажімо, в дамки. Адже моєму батькові, окрім усього іншого, радили приохочувати мене до науки і до виконання обов'язку, не гвалтуючи моєї волі й спираючись лише на моє палке бажання. Йому радили виховувати мою душу в лагоді, даючи їй цілковиту волю, без примусу та суворості. І він дбав про це так неухильно, що з огляду на думку декотрих авторитетів, ніби для ніжного мозку дитини шкідливо, якщо її раптово будити вранці, гвалтом і похапливо вириваючи з чіпких обіймів сну (в який вони поринають куди глибше, ніж ми, дорослі), з огляду на їхню думку звелів, щоб мене будили звуками музичного інструменту і щоб у цей час біля мене неодмінно був хтось із челядників.

Цього прикладу досить, аби судити про всю картину, а також аби скласти уявлення про турботливість і любов мого взірцевого батька, котрому годі поставити на карб, що йому не пощастило споживати справедливих плодів такої пильної своєї дбалості. Дві обставини спричинилися до цього. По-перше, яловий і невдячний ґрунт. Хоч я і тішився здоров'ям нівроку і мав лагідну та слухняну вдачу, а проте був таким м'ялом, відзначався такою сонливістю і млявістю, що не могли мене вирвати з моєї ліни, навіть аби змусити трішечки погуляти. Те, що я бачив, я бачив ясно, і під отою обважнілою оболонкою віддавався зухвалим мріям та зрілим як на свої роки думкам. Розум у мене був повільний і посувався в розвитку лише остільки, оскільки його вели, схоплював я теж не з лету; дотепністю похвалитися я не міг, до того ж я хибував на цілковитий – просто фантастичний – брак пам'яті. По-друге, як усі ті, кому нетерпеливись чимшвидше одужати і хто хапається за першу-ліпшу пораду, мій добряга-батько, потерпаючи, як би не зазнати краху в такому любовому для його серця починанні, пішов зрештою на повіді в узвичаєної думки, яка завжди відстає від тих, хто веде перед, робом журавлів, що тягнуться за вожаєм, і скорився звичаю, уже не оточуваний тими, хто підказав йому в Італії перші виховавчі наста-

нови, звідки він їх і вивіз. Отож батько послав мене, шестирічного, до гіспської школи, на той час закладу в повному розквіті, закладу найкращого у Франції. Навряд чи можна було додати ще щось до тих турбот, якими він мене там оточив, обравши найдостойніших вихователів, що опікувалися мною окремо, і допевнившись для мене низки інших, не передбачених у школах, пільг. Але так чи інакше, це була школа. Моя латина недовзі підупала і, відвикнувши користуватися нею в розмові, я швидко дискваліфікувався. Тож-бо всі мої знання, набуті завдяки новій навчальній методі, прислужилися мені лише на те, щоб я зразу перескочив у старші класи. Але вийшовши зі школи тринадцятирічним хлопцем з повним курсом наук (як у них це звється), я, щиро кажучи, не виніс звідти нічого такого, чим міг би пишатися.

Поривати до книг мене почало завдяки втісі від оповідок Овідієвих *Метаморфоз*. Уже в сім-вісім років я зрікався усіх забавок, аби тішитися їхнім читанням; окрім того, що латина була для мене рідною мовою, *Метаморфози* виявилися найлегшою з усіх відомих мені книжок, найдоступнішою своїм змістом моєму ще незрілому розумові. Що ж до всіляких там *Ланселотів Озерних*, *Амадісів*, *Гоонів Бордоських* та інших плюгавих книжчин, якими захоплюються замолоду, то я про них тоді й не чув (та й нині гаразд не знаю, об чім вони) – так суворо мене вишколили. Натомість до інших обов'язкових дисциплін я ставився аж надто недбало. Але тут мене врятувало те, що мій напутник був розумний і дивився крізь пальці на ці та інші мої грішки. Завдяки цьому я проковтнув усю Вергілієву *Енеїду*, потім Теренція, Плавта, нарешті, італійські комедії, страх цікаві для мене своїм змістом. Якби вихователь виказав тупу упертість і не давав мені читати, я б виніс зі школи лише люту ненависть до книжок, – подібно до майже всіх наших паничів. Та він поведився вельми мудро. Вдаючи, ніби нічого не бачить, він ще дужче розпалював мій читацький апетит, дозволяючи ласувати книжками лише потаємці й лагідно змушуючи мене виконувати обов'язкові уроки. Адже в тих, кому батько доручав моє виховання, він волів шукати насамперед добродушність і

м'якість вдачі. Я ж, зі свого боку, не мав інших вад, окрім оспалості та ліні. Боятися треба було не того, що я вчиню щось погане, а того, що я битиму байдики. Ніщо не показувало, що я буду лихий, натомість про те, що стану пустоцвітом, промовляло все. Мені загрожувало не лиходійство, а неробство. І так воно, бачу, й сталося. Ось якими закидами найчастіше натуркують мені вуха: ледачий, байдужий до родинних і товариських обов'язків, а також до громадських; надто поглинутий собою. Навіть ті, хто найменше до мене прихильний, не скажуть: яким правом він собі оте присвоїв? Яким правом нічого не заплатив? Вони кажуть: чому він нічим не поступається? Чому нічого не дарує?

Буду радий, якщо й надалі мені робитимуть лише такі, породжені особливою вимогливістю, закиди. Та дехто несправедливо вимагає від мене, щоб особисто я робив те, що вони зобов'язані робити самі. Гудячи мене, вони заздалегідь відмовляються належно оцінити будь-який мій добрий вчинок і висловити мені подяку, яка була б лише справедливою даниною. Крім того, я прошу врахувати, що всяке моє добре діло має цінуватися тим більше, що сам я менше за аби кого користувався чужим добродійництвом. Я можу тим вільніше розпоряджатися своїм майном, чим більше воно моє. І якби я любив розписувати все, що роблю, то міг би легко віднести адресовані мені докори. А декому з цих панів я ще й зумів би завиграшки довести, що вони роздратовані не так тим, що я роблю не досить багато, як тим, що я міг би зробити куди більше.

Водночас моя душа сама по собі зовсім не була позбавлена сильних імпульсів, а також чіткого і ясного погляду на доколишній світ, який вона зовсім непогано розуміла і якому в самотності, ні з ким не спілкуючись, дала оцінку. І між іншим, я справді думаю, що вона нездатна була б схилитися перед силою та примусом.

Чи слід мені згадати про ще одну свою здібність, виявлену в дитинстві? Мені притаманне вміння вживатися у виконуваних ролі. Бо ще в ранньому віці

Мені дванадцятий пішов в ту пору рік

Вергілій, Еклоги, VIII

мені доручали ролі героїв у латинських трагедіях Б'юкенена, Геранта і Мюре, які вельми успішно ставилися в нашій гієнській школі. У цій справі наш ректор Андреа де Гувеа, як і в усьому, що стосувалося його обов'язків, не мав собі рівні у всій Франції. Так ось, на цих виставах мене вважали за найкращого актора. Таких аматорських постанов я нізащо не гудив би, якби вони набули поширення серед дітей вельможних домів. Згодом мені доводилося бачити і наших принців, які віддавалися грі на сцені, нагадуючи цим дского зі старожитніх, грі, що робила їм честь і приносила успіх.

У Давній Греції вважалося цілком пристойним, коли муж високого коліна робив акторство своїм ремеслом: Він поділився своїм задумом з актором-трагіком Арістоном: цей останній був родовитий, ще й багатий пан, проте лицедійство, яке у греків не вважається ганебним, анітрохи його не принижувало.

Тит Лівій, XXII.

Я завжди картав гонителів таких розваг, а також несправедливості тих, хто не допускав хороших лицедіїв до наших славетних міст, позбавляючи народ цієї громадської втіхи. Мудрі державці докладають усіх зусиль, аби збирати й об'єднувати городян як для спільного виконання обов'язків, накладених на нас святобливостю, так і для інших поважних справ та всіляких забавок: громадський дух та згуртованість від цього тільки міцнішають. Та й чи можна було б запропонувати їм невинніші розваги, ніж ті, що відбуваються прилюдно і перед очима влади? По-моєму, було б навіть правильно, якби влада і державець вряди-годи трусили капшуком і частували міську комуна театральними видовищами, виявляючи тим самим свою ласку і батьківське піклування, і якби в містах із численною людністю було відведено відповідні місця для вистав, які відвертали б городян від таємного зла.

Повертаючись до нашої теми, наголошу: найголовніше – прищепити охоту і любов до науки, інакше ми виховаємо просто віслюків, нав'ючених книжками з їхньою премудрістю. Підстьобуючи їх ударами різок, їх обвішують повними саквами усіляких знань, але щоб тамті стали істнім добром, не досить їх носити на собі, треба ними проиятися.

Розділ XXVII

ШАЛЕНСТВО ВИВОДИТИ, ДЕ ПРАВДА, А ДЕ БРЕХНЯ, ПОКЛАДАЮЧИСЬ НА СУД НАШОГО РОЗУМУ

Мабуть, ми не без рації приписуємо простацтву та несвідомості легкість вірувань і піддатливість чужим впливам. Я десь читав, ачи чув, що віра – це наче печать, відтиснута в нашій душі; що м'якша і менш відпорна душа, то легше в ній відтиснути що завгодно. *Як гак у безміні йде вниз за повішеним тягарем, так і дух улягає перед очевидністю.* Цицерон, Академічні питання, II, 12.

І справді, що порожніша і що меншою противагою наділена душа, то легше вона схиляється під тягарем сұпротивної думки. Ось чому діти, чупруни, жінки та хворі легше надаються до того, щоб їх водили за вуха. Але, з другого боку, дурна зарозумілість – легко-важити геть чисто все і гордувати як фальшем усім, що нам здається неймовірним, – повсюдна вада тих, хто гадає, ніби вони мудрістю перевищують інших. Колись і я так чинив, як чув про духів із того світу, про передбачення будучини, про чари, ворожбу чи ще про щось таке, що було мені невтямки,

*З духів нічних, сновидінь, ворожби, заклинань тессалійських
Чарів, страхів і відьом – ти на правду готов посміятись?*

Горацій, Послання, II, 2, 208

Пер. Андрія Содомори

я чув у душі жаль до безталанного люду, замороченого такими вигадками. Та нині вважаю, що я сам заслуговував на такий самий, коли не більший, жаль; не те щоб набутий відтоді досвід переконав мене у чомусь іще, опріч того, в що я вірив (хоча цікавості мені не бракувало), – просто розум повчав мене, що безоглядно відкидати

якусь річ як фальшиву і неймовірну означає приписувати самому собі, що тобі дано знати креси і межі Божої волі і потуги матері природи, хоч нема на світі більшого безуму, ніж міряти тамту волю та потугу мірою нашої тямки і нашого розуму. Якщо ми звсемо чудасією та химерією те все, що нам невямки, то скільки ж бо таких дивовиж снується без кінця перед нашими очима? Подумаймо, крізь яку млу і як навіпомацки доходимо ми до пізнання переважної більшості речей, що їх можемо мало не торкатися рукою, і ми збагнемо, звичайно, що як вони перестали нас чудувати, то до цього спричинилася радше звичка, ніж наші знання:

*Нині ж усяк до тієї краси при звичасний змалку,
Навіть очей не підводить у ті осяйні верховини,*

Лукрецій, Про природу речей, II, 1037

Пер. Миколи Зерова

і що, якби ті речі явилися перед нами вперше, вони б здалися нам незгірш неймовірними, ніж інші.

*Все це коли б перед людським сприйняттям розкрилося вперше,
Вразивши очі смертельні своїм несподіваним дивом, –
Чи показала б людина щось краще від тих дивоглядів,
Що, не побачивши, тяжко їй повірить у їх існування?*

Лукрецій, Про природу речей, VI, 1033

Тому, хто ніколи не бачив річки, при першій із нею зустрічі, вона здається океаном. Речі, відомі нам як найбільші, ми вважаємо за межу того, що здатна створити в цьому дусі природа.

*Що ж... та звичайна ріка величезною буде для того,
Хто не стрічав її ще більшої; так і людина їй, скажімо,
Дерево, їй що не візьми – велетенськими видатись можуть.*

Лукрецій, Про природу речей, VI, 674

Пер. Андрія Содомори

Якщо очі дивляться на щось буденне, душа теж до того звикає, байдужіючи, і більше не дошукується причин того, що у нас перед очима, Цицерон, Про природу богів, II, 38.

Новинеча речі більше, ніж її велич, спонукає нас до пошуків її причини.

Треба з більшою шанобою судити про безмежну потугу природи і глибше усвідомлювати своє неусуцтво та неміч. Скільки ж бо є на світі речей малоймовірних, але підтверджених людьми, гідними довіри! Коли щось не досить переконливе для нас, то не слід принаймні поспішати з висновками; відкидати його як неможливе означає приписувати собі в нерозумній своїй гордині, ніби ти знаєш, доки сягає межа можливого. Якби ми вміли гаразд розуміти різницю між неможливим і незвичним, між тим, що суперечить природному ладові, і тим, що суперечить загальній людській opinio, тоді, не будучи надто великими легковірами, ані надто великими невірами, люди дотримувалися б приписаної від Хілона регули: «Нічого надміру».

Коли ми читаємо у Фруасара, що граф де Фуа дізнався у Берні про поразку короля Івана Кастильського під Альхубаротою другого дня після сумної події, а також про те, за яких обставин усе сталося, то з цього можна сміятися, як із нашої хроніки про папу Гонорія, який того самого дня, коли король Філіпп-Август помер у Манті, звелів урядити врочисту похоронну відправу в Римі та по цілій Італії; авторитет цих свідків не такий то вже й значний, щоб одразу порозвішували вуха. Але чи так буває завше? Коли Плутарх, поруч з іншими наведеними прикладами предківщини, твердить, що йому напевне відомо, як за цезаря Доміціана вість про битву, програну Антонієм у Германії на відстані кількох днів шляху від Рима, долетіла до столиці і стала відома всім громадянам того ж таки, як завдано поразки, дня, коли Цезар править, що поголос часто випереджає саму подію, – чи скажемо ми й тут, що ці простаки дали черні пошити себе в дурні, будучи не такі бистрі на розум, як ми? Чи може бути щось субтельнішого, яснішого і жвавішого, ніж суд Плінія, коли йому випадає ним блиснути, щось чужішого усякому марнословству? Полишаю остеронь неймовірне багатство його знань: вони менше мене обходять. То в якій же з двох якостей ми повинні немовби перевищувати його? А проте немає такого шмаркатого школяра, який би не завдав йому брехні й не спробував прочитати йому лекцію про закони природи.

Коли ми читаємо у Буше про чудодійні моці святого Іларія, менше з тим: довіра до нього не така вже й велика, аби нам забракло

духу сумніватися у правдивості його розповіді. Але відкинути одним махом усі подібні історії мені здається великим зухвальством. Найбільший з усіх святих Августин свідчить, що сам бачив, як реліквії святого Гервасія і Протасія в Мілані повернули зір сліпому дитяти; як одну жінку в Картагені зцілила від раку хрестом інша щойно охрещена жінка; як його домівник Гесперій вигнав із його дому демонів з допомогою грудки землі з гробу Господнього і як потім ця земля, перенесена до церкви, уздоровила нагло паралітика; як одна жінка під час процесії, торкнувшись раки святого Стефана букетом квітів і потерши собі тим букетом очі, відискала давно втрачений зір; і про багато інших див, які, за його словами, відбувалися при ньому. В чому ж нам звинувачувати його та двох святих біскупів Аврелія і Максиміліана, на чий свідчення він покликається? У неуцтві, простацтві, легковірності чи, мо', в дурисвітстві та ошуканстві? Чи ж знайдеться у наш вік така безчільна людина, яка посміла б змагатися з ними чи то в чесноті й святобливості, чи то в знаннях, розумі й ученості? *Які, коли б навіть не навели ніяких доказів, переконали б мене самим своїм авторитетом. Цицерон, Тускуланські розмови, I, 21.*

Небезпечна і багата на прикрі наслідки ота сміливість гордувати всім, чого ми не розуміємо, не кажучи вже про те, що це недоречно легковажність. Адже запровадивши, на свій премудрий розсуд, межі правдивого і фальшивого, вам доведеться зараз же зректися їх, бо побачите, що ви муситимете вірити речам ще химернішим, ніж ті, які ви спростовуєте. І в добу тих релігійних чвар, які ми переживаємо, найбільше неладу в наше сумління, як мені здається, вносить ота поступливість, що її виявляють католики у своїх віруваннях. Вони гадають, нібито демонструють толерантність і мудрість, коли дарують своїм ворогам якісь дискусійні пункти. Та опріч того, що вони не бачать, яку перевагу дають супротивникові їхні поступки та задкування і як це заохочує його тиснути нахрапистіше, є тут важливий момент: пункти, які вони обрали як наймалозначущі, іноді виявляються дуже важливі. Треба або цілком улягти авторитетові святих отців, або геть відкинути його. Не нам зазначувати межі нашого

слухнянства щодо нього. Ба більше, я можу твердити, спираючись на власний досвід: колись я самохіть визначив на око незначні чи туманні церковні приписи, щоб їх легковажити, але після розмови з ученими людьми до мене дійшло, що ці обряди мають глибоку і тривку підставу і лише темнота й глупота схиляють нас ставитися до них із меншою пошаною, ніж до решти. Чи ж гоже забувати, скільки суперечностей у самих наших судженнях! Скільки речей ще вчора здавалися нам непохитними догматами, а нині ми вважаємо їх за вигадки! Пиха та цікавість – ось два бичі нашої душі. Один спонукає нас ускрізь пхати свого носа, а другий боронить нам залишати щось нерозв'язаним і непевним.

Розділ XXVIII

ПРО ДРУЖБУ

Спостерігаючи, як працює маляр, який живе у моєму домі, я відчув бажання піти за його прикладом. Він вибирає найкраще місце посеред стіни і чіпляє там полотно, намальоване з найбільшим хистом, а порожній простір довкола заповнює гротесками, тобто фантастичними мальовидлами, чарівними лише своїм розмаїттям та химерністю. І якщо бути щирим, то що таке ця книга, як не ті самі гротески, не ті самі кострубаті чудиська, складені з різних шматків, без певної форми, без доладності й пропорцій, окрім чисто випадкових?

Зверху обличчя

Гарної жінки, внизу ж – подоба лускатої риби.

Горацій, Про поетичне мистецтво, 4

Пер. Андрія Содомори

Тож-бо я сумлінно мавпую тамтого маляра у другому пункті, зате у першому, найкращій частині його праці, я пасу задніх, бо мій хист не сягає аж так далеко, аби я відважився створити полотно, пишне і виконане за всіма правилами мистецтва. От я й постановив запозичити його у Етьєна де Ла Боесі, хай воно прикрасить і оздобить усю мою працю. Я маю на увазі його розправу, якій він дав титул *Добровільне рабство*; проте люди, не знаючи про те, перехрестили її на *Проти єдиного*. Він написав її як пробу за першого молоду на честь свободи і проти тиранів. Твір цей ходить по руках людей одукованих і сподобився у них високої і заслуженої хвали, бо добре написаний і багатий на зміст. Слід, проте, сказати, що це не найліпше з того, що він міг би написати; якби у зрілому віці, коли я його знав, він повзяв собі намір на кшталт мого, тобто нотувати на папері свої

роздуми, ми побачили б чимало рідкісних творів, дуже наближених до невмирущих зразків старожитності, бо я не знав нікого спроможного змагатися з ним природними здібностями у цій царині. Але по ньому залишилася тільки згадана розправа, та й то випадком (гадаю, вона не попадалася йому на очі, відколи з'явилася з-під пера), та ще нотатки про січневий едикт, овіяний славою в історії наших горожанських воєн. Може, мені вдасться використати їх ще деінде. Ото й усе (окрім зошитів із його творами, недавно надрукованими моїми заходами), що мені пощастило зібрати з його реліквій, потому як він уже на Божій дорозі, у сповнених любові словах тестаменту, зробив мене спадкоємцем своєї книгозбірні та паперів. Щодо мене, то я маю особливо завдячувати цій розправі, тим паче, що вона спричинилася до нашої першої зустрічі. Мені показали її ще задовго перед тим, як ми зійшлися, і вона, ознайомивши мене з його йменням, підготувала в такий спосіб дружбу, яка нас пізніше поєднала. І тривала наша дружба скільки волів Господь, дружба така глибока і досконала, що про подібну і в книжках не прочитаєш, та й між нинішніми людьми і сліду чогось схожого не зустрінеш. Для її виникнення потрібен збіг стількох обставин, що і то багато, як випадок пошле її раз на три сторіччя.

Здається, ні до чого природа не схиляє нас більше, ніж до дружнього спілкування. Ось і Аристотель править, що добрі законники дбають більше про дружбу, ніж про справедливість. Що ж до дружби, про яку оце мова мовиться, то вона сягає абсолютної досконалості, її вершка. Бо, загалом беручи, всяка приязнь, яку цементує і підтримує насолода, вигода, громадська чи приватна потреба, тим менш прекрасна і шляхетна і тим менш є щирою приязню, чим більше до неї домішується сторонніх причин, міркувань та цілей. Так само й оті чотири стародавні її види: родинні, громадські, любовні почуття, почуття гостинності не відповідають нашій приязні ані кожен зосібна, ані разом узяті.

Щодо батьківських почуттів до дітей, то це радше пошана. Дружба живиться співжиттям, яке не може мати між ними місця через надто велику вікову нерівність і через те, що, либонь, ображало б закони

природи: батьки не можуть звіряти свої потаємні думки дітям, не породжуючи при цьому непристойного панібратства, а діти не можуть уділяти батькам пересторог і настанов, що є одним із найперших обов'язків між приятелями. У деяких племенах діти за звичаєм убивали батьків, а в інших, навпаки, батьки вбивали дітей, немовби і ті, і ті в чомусь заважали одні одним і життя одних залежало від загибелі інших. Бували філософи, які гордували голосом крові, як-от Аристипп: коли йому доводили, що він має любити своїх дітей, бо він сплотив їх, він сплюнув на землю зі словами, що плювки також його плід і що ми так само плодимо нужу та робацтво. А інший філософ, якого Плутарх хотів помирити з братом, сказав: «Мені начхати, що ми вилізли на світ тим самим отвором». А проте *брат* справді гарне і солодке слово, і ми з Ла Боесі залюбки вживали його, підкреслюючи нашу приязнь. Але горезвісне спільне майно, поділ його і те, що багатство одного має обернутися бідністю другого, це все геть послаблює і нівечить покровенство. Брати, доробляючись до багатства, мусять іти тим самим шляхом і вдаватися до тих самих засобів, через що вони неминуче стикаються і стають на заваді один одному. Та й чому їм конче має бути притаманна спорідненість душ, тільки й здатна породжувати щирі і досконалу приязнь? Батько і син своєю вдачею можуть бути цілком відмінні між собою, так само і брати. Хтось може доводитися мені сином чи родичем і zarazом бути дикуном, злосливцем чи пеньком головатим. І що більшою мірою дружба нам диктується силою законів та природних зобов'язань, то менше в ній знаходиться місця для вибору та вольної волі. А тим часом ні в чому вольна воля так не прагне заявити про себе, як у душевній прихильності та дружбі. Кажу це не тому, що був сам у цьому сенсі обділений, адже я мав батька найкращого у світі і найпоблажливішого аж до глибокої старості; та й родовід мій взірцевий із діда-прадіда, зосібна славний братерською згодою:

Той, що батьком став для братів у скруті.

Горацій, Оди, II, 6

Пер. Андрія Содомори

Годі порівняти з приязню чи ставити на одну дошку з нею наші почуття до жінки, хоча вони також плід вибору. Їхне полум'я, я це визнаю, –

*Зустрілась і мені в путі богиня,
Що в душу ллє солодкість з гіркотою,*

Катулл, LXVIII, 17

заборчіше, жагучіше і раптовіше. Але це полум'я нестале і летке, примхливе і мінливе, гарячковий пал, підвладний вибухам і спадам, палахкотючий тільки в однім куточку душі. Натомість у дружбі тепло повсюдне і всепроникне, хоча помірковане і рівне, самі солодощі та прихилля, геть позбавлені чогось різкого та гострого. Ба більше, у коханні маємо до діла тільки з нестямним потягом до того, що від нас тікає:

*От мов ловець за зайцем уганяє
У горах-долах, в спеку й холоди,
Й не так цінує спіймане нарешті,
Як цінував, ще поки гнавсь без стежки.*

Аріосто, Роланд Несамовитий, X, 7

Пер. Олександра Мокровольського

Щойно кохання переходить у дружбу, тобто у згоду обопільної волі, воно хиріє і гасне. Кохання гине від зужиття, як таке, що домагається тілесної мети і підлягає насиченню. У дружбі, навпаки, потяг іде в ногу з посіданням; приязнь постає, міцніє і росте лише у вжитку, бо походження її духовне, а вправляння роблять душу ще витонченішою. Поруч із нашою з Ла Боесі досконалою дружбою колись мали до мене доступ оті скороминущі захоплення (я не кажу вже про те, що в цьому зізнавався і мій друг у своїх віршах); і обидві ті пасії гніздилися в мені разом, цілком свідомі одна одної, але для мене ніколи не сумірні: перша пишно та гожо линула своїм шляхом, дивлячися з погордою, як тамта друга шамотається десь унизу, ген далеко від неї.

Що ж до шлюбу, то oprіч того, що це угода, вільна тільки під час укладання (бо тривалість її вимушена і від нашої волі не залежить), угода, укладена зазвичай для інших цілей, то до нього долучається ще безліч сторонніх вузликів, цілком достатніх, аби урвати нитку і заплутати розвиток живого почуття. Зате у приязні немає інших розрахунків та міркувань, oprіч неї самої. Додаймо до

цього, що, сказати по ширості, жінка зазвичай не здатна підтримувати спілкування та єднання, якого вимагає така свята спілка. Душа у неї видається не досить міцна, щоб зносити мультітуду таких тісних і тривалих пут. І певно, якби не це, якби могла з'явитися така вільна і самохітня спілка, коли не лише душі зазнавали б отії цілковитої втіхи, а й тіла теж брали участь у злитті, спілка поглинула б усю людину до речі, то така приязнь напевняка була б іще повніша і досконаліша. Проте біла челядь зроду не показала прикладу цього, і, на одностайну думку всіх старожитніх шкіл, жінку тут треба виключити.

А от узяти оту збочену грецьку розбещеність, таку відразливу – і цілком слушно – для наших звичаїв, то й та, вимагаючи, за практикою збоченців, неминучої вікової нерівності й різниці послуг між коханцями, теж не відповідала отому цілковитому єднанню та гармонії, яких ми тут жадаємо: *Що становить собою ця закоханість приятелів? Чому ніхто не кохав бридкого хлопця чи жорного старуха?* Цицерон, *Тускуланські розмови*, IV, 33. Навіть її, цієї збоченської любові, академічному взірцеві не суперечитиме, якщо я від її імені скажу так: отой перший шал, пробуджений сином Венери в серці коханця до предмета свого убожування в самім розквіті юності, шал, що дозволяє всі безсоромні і спорзні домагання – породження непогамованої хтивості, ґрунтувався лише на зовнішній вроді, на викривленому уявленні про тілесні зносини. Про дух тут не могло бути й мови, бо він ще не появив своїх чеснот, він перебував допіру в сповитку і ледве починав кільчитися. Якщо цим шалом палала ница душа, то засобами, якими ница собі запомагав, були багатство, подарунки, висування та інші нечестиві й гідні догани принади. Якщо він западав у шляхетнішу душу, то й ціна торгу, природно, була шляхетніша: філософські повчання, заклики шанувати віру, коритися законам, лягти кістьми, у потребі, за вітчизну, приклади геройства, розсудливості, справедливості. Отак показуючи добрі манери та красу своєї душі (бо його тілесна оболонка вже прив'яла), коханець намагався добитися взаємності коханого і сподівався з допомогою такого духовного спілкування створити міцніший і

триваліший зв'язок. Коли ці запобігання увінчувалися нарешті успіхом (бо якщо від закоханого зовсім не вимагалось обачності і стриманості у виявленні почуттів, то якраз цього й вимагалось від коханого, якому належало оцінити внутрішню красу, звичайно важку для розпізнання), тоді в коханому народжувалося прагнення якогось духового зачаття від духової краси закоханого. Вона була для нього головна, а тілесна – випадкова і другорядна, тоді як у закоханого все було навпаки. Ось чому Академія вище цінувала коханого, запевняючи, що й боги такої самої думки. І страх вона ганить поета Есхіла за те, що той у любовних взаєминах Ахілла і Патрокла роллю коханка відвів Ахіллові, хоча в того ще й вус не висипався і він був найвродливішим серед греків. А що у згаданому зв'язку переважає і веде перед найгідніша сторона, то він, за твердженням мудреців-академіків, дає дуже корисні плоди у приватному і громадському житті; мовляв, саме цей звичай становить силу тих країн, де він панує, і є в них головним оплотом справедливості і свободи: яскраве свідчення – благословенна любов Гармодія і Аристоклітона. Тож-бо вони називають цю любов святою і боговитою, і, як на них, хіба що тільки сваволя тиранів та нікчемність людей може їй противитися. Зрештою все, що можна сказати на користь Академії, зводиться до того, що така любов завершувалася приязню, а це не так-то вже й відбігає від визначення любові у стоїків: *Любов це спроба зав'язати дружбу з красою. Цицерон, Тускуланські розмови, IV, 34.*

Та я повертаюся до свого опису природнішої і статечнішої любові: *Про дружбу може судити тільки людина зрілого віку і зрілої душі. Цицерон, Про дружбу, 20.*

Зрештою те, що ми зазвичай називаємо дружбою та друзями, це лише знайомства та зв'язки, налагоджені, з якоїсь okazji чи нагоди, за допомогою яких душі наші підтримують одна одну. У тій дружбі, що про неї йдеться, вони зливаються і стоплюються між собою в таку ідеальну цілість, що затирається і безслідно губиться шво, яке їх лучить. Коли б у мене хтось допитувався, чому я полюбив свого приятеля, я відчуваю, що не міг би пояснити цього інакше, ніж словами: «Бо то був він; бо то був я».

Є, поза всіма моїми розумуваннями і поза всім, що я міг би тут сказати, якась невідома мені, незбагненна і невідворотна сила, яка нас звела. Ми шукали один одного ще перед тим, як зійшлися, і те, що кожен з нас чув про іншого, підготувало глибший ґрунт для нашої приязні, ніж зазвичай буває плодом таких посередницьких чуток: може, з якогось веління небес. Самі імена наші злилися в обіймах. І вже за нашої першої випадкової зустрічі під час якогось великого свята й урочистості, що їх уряджали в місті, ми відчули себе такими вдячними один одному, такими знайомими, такими пов'язаними між собою, що з тієї хвилини не мали нічого ближчого, ніж він мені, а я йому. У своїй пізнішій виданій друком виборній латинській сатирі він виправдовує і розтлумачує швидкість нашого зближення, яке так хутко досягло своєї досконалості. Приречена на дуже коротку тривалість і народжена дуже пізно (обидва ми були вже людьми дохожими, він на кілька років старший), наша дружба не могла гаяти часу і розвиватися розмірено та спокійно, взором тих приятельських стосунків, що у своїй обачності вимагають довгого попереднього спілкування. Наша приязнь не мала іншої гадки, окрім як про себе, і плекала лише саму себе. Тут не було жодної особливої спонуки, ані двох спонук, трьох, чотирьох, тисячі: тут була якась потаємна квінтесенція нашої істоти, що, полонивши всю мою волю, втопила її і розчинила в його волі, а його навзаєм у моїй, з тією самою захланністю, з тим самим палом: кажу, дослівно «розчинила», не залишаючи нам нічого, що було б нашою відрубною власністю, що було б тільки його або тільки моїм.

Коли Лелій у присутності римських консулів, які після осуду Тиберія Гракха переслідували всіх його сповійовників, спитав Гая Блосія (головного поплічника засудженого), на що він був би здатний задля Гракха, тамтой відповів: «На все». – «Як це на все? (допитувався Лелій далі). А якби він звелів підкласти вогонь під святиню?» – «Цього б він ніколи мені не звелів», – заперечив Блосій. «Ну, а якби він це вчинив?» – напоставав Лелій. «Я б послухався», – відрік Блосій. Якщо він був такий щирий приятель Гракхів, як запевняють історики, то, звісно, дарма дратував консулів цим зухвалим визнан-

ням і не повинен був відступатися від своєї певності щодо Гракхового повеління. А проте ті, хто дає йому пригану за бунтівничу відповідь, не розуміють гаразд таємниці щирої дружби, і їм невтямки, що Гракхова воля була і його волєю, що він її знав і міг нею розпоряджати. Вони були більшою мірою друзями, ніж громадянами, більшою мірою друзями один одного, ніж друзями чи ворогами краю, ніж друзями шанолюбства і бунту. Віддавшись цілком один одному, кожен із них цілковито тримав у своїх руках віжки нахилів другого. Зважте, що цим запрягом правує чеснота і розум (інакше його не було б), і тоді ви визнаєте, що Блосієва відповідь така, як і має бути. Якби їхні вчинки розбігалися, вони не були б, якщо міряти моєю міркою, ані приятелями навзаєм, ані приятелями самим собі. Зрештою Блосієва відповідь лунає не інакше, ніж лунала б моя на отаке, приміром, запитання: «Якби твоя воля наказала тобі забити доньку, чи забив би ти її?». Я міг би притакнути з чистим сумлінням: у цій-бо відповіді ще нема жодної згоди на сам учинок; я не маю жодного сумніву щодо своєї волі; так само я не маю його й щодо волі такого приятеля, жодним розумуванням на світі не підірвати у мені певності, що я знаю задуми та судження мого друга. У будь-якому його вчинку, хай би як він виглядав, я зараз же відгадав би його пружини. Наші душі були так тісно злютовані, зазирали одна в одну з таким палом і щирували між собою з таким замилюванням, відкриваючись аж до самого споду, що я не тільки знав його душу, як свою власну, а й звірився б йому в усьому ще охвітніш, ніж самому собі.

І хай ніхто не пнеться порівнювати нашу приязнь з іншими приязнями взаєминами. Я знаю їх так само, як і кожен, знаю і найдосконаліші у своєму роді серед них, але гріх їх змішувати із щирою дружбою, тут не штука й помилитися. У цих звичних приятелюваннях треба завжди матися на острозі, міцно тримати віжки, виявляти обачність і розвагу: вузол не зашморгнутий так міцно, аби можна було його попускати. «Кохай свого приятеля, – казав Хілон, – так, як би мав колись його зненавидіти, і нанавидь так, як би мав покохати». Ця пересторога, що здавалася б мерзосвітньою у високій і всевладній дружбі, цілком збавенна у практиці

звичного простого приятельства. До нього знаменито підійшов би улюблений вислів Аристотелів: «О мої приятелі! Нема більше на світі приятелів!».

Доброчинство і зобов'язання, звичні джерела інших дружніх стосунків, тут, у цім шляхетнім єднанні, навіть не заслуговують на те, щоб їх брати до уваги. Причина цього – цілковите злиття обопільної волі. Бо як та любов, яку я маю до себе, не посилюється тим, що в потребі я подам собі допомогу (хай би там що правила стоїки) і я не почуваю до себе жодної вдячності за послугу, зроблену собі самому, так і зв'язок між приятелями, коли він справді досконалий, затирає в них почуття таких обов'язків і змушує їх зневажати і гнати від себе геть слова на означення поділу та різниці, як-от: добродійство, повинність, вдячність, прохання, віддяка тощо. Оскільки в них усе ідеально спільне: воля, думки, судження, майно, дружини, діти, честь, життя, і оскільки їхнє єднання це лише, як влучно визначив Аристотель, одна душа у двох тілах, вони не можуть нічого собі ні дати, ні позичити. Ось чому законники, аби зробити шлюб якоюсь подобою цього бозького зв'язку, забороняють датки між чоловіком і жінкою, бажаючи тим самим показати, що все належить їм обом і що їм нічого ділити, нічого паювати між собою.

Якби в такій досконалій дружбі один міг щось подарувати іншому, тоді той, хто прийняв послугу, зобов'язав би тим самим друга, оскільки обидва над усе прагнуть чинити добро одне одному, і той, хто дає змогу й оказію для цього, робить добре діло, даючи приятелеві змогу здійснити своє найпалкіше бажання. Коли філософові Діогенові забракло грошей, він хвалився, що зажадає від приятелів вернути йому борг, а не що попросить у них грошей. І щоб показати, що це буває насправді, я наведу один чудовий приклад з античності.

Евдамід, коринтянин, мав двох приятелів, Хариксена, сикіонця, і Аретєя, коринтянина. Уже на Божій дорозі (він був убогий, а двоє його приятелів багаті), Евдамід склав таку духівницю: «Легую Аретєєві годувати мою матір і втримувати її на старощах, а Хариксенові видати заміж мою дочку і дати їй найбагатше віно; а в разі, якщо один із них зійде зі світу, нехай його дідицем буде той, хто залишиться жити». Свідки

тестаменту посміялися з нього; але виконавці прийняли його текст із особливою втіхою. І коли за п'ять днів один із них, Хариксен, помер, Аретей, перебравши на себе його повинності, став ревно піклуватися про Евдамідову матір, і з п'яти талантів, які становили його маєток, одну половину дав у посаг власній одиначці, а другу – Евдамідовій цурці й справив їм весілля одного й того самого дня.

Оце вам вимовний приклад, – але з однією сказою: Евменід мав двох приятелів, замість одного. Я веду мову про неподільну дружбу: кожен віддається приятелеві так сповна, що йому вже нічого пропонувати комусь іще; навпаки, кожен побивається, що не може подвоїтися, потроїтися, почетверитися і що не має кількох душ та кількох воель, аби всі присвятити другові. У звичному приятелюванні можна своє почуття ділити: у тому любити його вроду, а в тому сумирність, у тому щедрість, а в тому батьківські або братерські почуття і так далі. Що ж до приязні, яка посідає душу і панує над нею всевладно, то тут роздвоїтися годі. Якби обидва одночасно зажадали допомоги, до котрого б ви поспішили? Якби вони зажадали послуг прямо протилежних, як би ви дали собі раду? Якби хтось звів вас таємницю, яку непогано було б знати другому, як би ви вив'язалися?

Єдина і досконала приязнь звільняє від усіх інших зобов'язань. Таємниця, яку я присягався не зраджувати нікому, я можу без кривоприсяги звірити тому, хто є не ким іншим, як мною. Що й казати, подвоюватися – велике диво, і велич його невямки тому, хто править про потроєння. Найдосконаліше не може мати чогось рівного собі. Хто припускає, ніби я можу любити двох однаково сильно і ніби вони можуть любитися між собою і любити мене так, як я їх, той множить, обертаючи на якесь дивовижне братерство, щось єдине і цільне, щось таке, що саме з себе є чимось винятковим у світі.

Що ж до решти, то цей приклад чудово відповідає тому, що я розповів: адже Евдамід, доручаючи приятелям подбати про його потреби, вбачає в цьому свою ласку та добродетель щодо них. Він робить їх спадкоємцями своїх щедрот: дає їм до рук змогу вчинити для нього добро. І без сумніву, сила дружби виявляється тут яскравіше, ніж у вчинку Аретеевим. Ці всі речі – темний ліс для того, хто

сам їх не спізнав. Що ж до мене, то я даю щонайвищу оцінку відповіді молодого воїна на запитання Кіра, за скільки віддав би він коня, на якому виграв приз на верхогонах, і чи не хотів би проміняти його за царство: «Ба ні, пане: але я залюбки віддав би його, якби міг натомість знайти приятеля, гідного зв'язку, здобутого таким коштом».

Незле він висловився отим «якби міг знайти», бо легко знаходяться лише люди, гожі для поверхового приятелювання. Але для такої дружби, в яку вкладаєш до останку всі багатства душі, махнувши рукою на решту, треба, звичайно, аби всі твої мотиви були бездоганні й чисті.

Для підтримання стосунків, які заводяться з якоюсь певною метою, досить лише усувати ті гальма, що цій меті заважають. Мене не обходить, до якої віри признаються мій лікар чи адвокат. Ці речі не мають нічого спільного з дружніми послугами, яких я від них чекаю. Те саме і з челяддю. Мені байдуже, чи мій служник шанується, я вимагаю від нього лише старанності. Я більше стережуся візничого-дубака, ніж костирника, кухаря-недотепу, ніж матіршиника. Я не пхаюся напучувати, як треба робити, охотників повчати чимало, я лише кажу, як роблю сам.

Я беруся отак, а ти берись як знаєш.

Теренцій, Кат сам собі, I, 1, 28

За столом я волію радше цікавого співрозмовника, ніж добропорядного, у ліжку – вроду, ніж доброту, у статечній розмові – дотепність, хоч би їй і збувало на цноті. І так у всьому.

Один батько, – його застали, коли він гасав верхи на соняшничині, бавлячись зі своїми дітьми, – попросив того, хто його заскочив, утриматися від суду про цей випадок, поки сам не стане батьком: коли в його душі прокинеться батьківське почуття, він справедливо оцінить його вчинок. Так само і я: мені хотілося б говорити про приязнь лише з тими, хто зазнав того, об чім я розповідаю. Та оскільки я знаю, яка рідкісна і незвичайна річ – така дружба, я не сподіваюся спіткати суддю, здатного належно розібратися в цьому питанні. Навіть ті розправи про приязнь, які залишила нам предківщина, здаються мені вкрай блідими проти почуттів, які живуть у мені. Дійсність тут перевищує всі філософські приписи.

Хто над усе не любитиме милого друга? Хіба божевільний.

Горацій, Сатири, I, 5, 44

Пер. Андрія Содомори

Старожитній Менандер казав: щаслива та людина, яка здолала спіткати бодай тінь щирого приятеля. Резонні слова, надто якщо він сам спізнав смак такого щастя. Справді-бо, коли я порівнюю всю решту свого життя, яка, з ласки Божої, пролинула тихо і, поминаючи втрату такого приятеля, без особливих болешів, сповнена погідності духу, оскільки я вдовольняюся тим, що мені було відпущено, не домагаючись іншого, – отож, кажу, коли я порівнюю цей часовий відтинок із тими чотирма роками, які мені було дано тішитися в будь-якому товаристві та спілкуванні з цією людиною, я відчуваю, що все інше, попри згадані його плюси, – це тільки дим, темна й важка ніч. Від того дня, як я втратив його,

Саме сьогодні той день жалібний, що у мене навіки

Буде й святковим – боги так схотіли.

Вергілій, Енеїда, I, 49

Пер. Михайла Білика

я нуджу світом; навіть радощі, яких іноді зазнаю, замість утішати, розтроюджують жаль по його втраті. Все у нас було навпіл, і мені мариться, ніби я грабую його частку:

І за гріх я вже мав заживати розкошів,

Як не стало того, з ким я мав їх ділити.

Теренцій, Кат сам собі, I, 1, 97-98

Я так при звичаївся бути повсякчас подвійним я, аж мені здається, ніби я нині лише півлюдини.

Коли ж – о горе! – ти б відійшов таки

Раніше, взявши й частку мого єства –

Каліка, сам собі немилый,

Я залишився б ... та ні: в цю днину

Й мене б не стало...

Горацій, Оди, II, 17, 5

Пер. Андрія Содомори

Хоч би що я робив, хоч би про що думав, я незмінно відчуваю його брак, так само, зрештою, відчував би й він стосовно мене: він

безмежно мене перевищував не тільки в решті високих прикмет і чеснот, а й у дружніх обов'язках.

*Брате мій, так безжально забраний в мене!
Радість мою ти навіки згасив, відійшовши,
Дім мій сумний без тебе став як могила.
Разом з тобою пропали всі втіхи, їх оживляла
Ще за життя твого любого брата любов.
Бо по кончині твоїй я зрікся служити мистецтву,
Вигнав із серця свого всі колишні одради...*

*Слова тобі не скажу, й оповідок твоїх не почую.
І не побачу очей, що миліш мені за життя.
Брате мій любий! Тебе я любитиму вічно.*

Капулл, LXVIII, 20, LXV, 9

Та послухаймо, як звучить голос отого шістнадцятилітка.

Переконавшись, що його твір тим часом видобули на світло, і то з лихим наміром, люди, які силкуються підірвати і повалити наш державний лад, не дбаючи про те, чи цей переворот вийде на ліпше, та ще й утешували його між виробами свого власного штібру, я передумав наводити його на цих сторінках. А щоб авторова пам'ять не потерпіла в очах тих, хто не міг знати зблизька його думок та вчинків, я їх попереджаю: за цей предмет він узявся в роки хлоп'яцтва, просто щоб повправляти перо, як за поточну тему, тисячу разів яложено в різних книжках. Я нітрохи не сумніваюсь, що він вірив у те, що писав, бо був надто сумлінний, аби збрехати, навіть жартома. Зрештою я знаю, що якби він міг вибирати, то волів би народитись у Венеції, а не в Сарлаку, і сказав би, чому. Але в душі його невитравно закарбувалась інша максима – виявляти послух, свято коритися законам, під ослоною яких він народився. Зроду ще світ не знав ліпшого громадянина, прихильнішого до спокою вітчизни і ворожішого чварам та новаціям свого віку. Свій хист він радше віддав би на те, щоб загасити вогонь, ніж на те, щоб його роздмухувати. Дух його був відлтий на модло інших часів, ніж наші. Отож замість поважного твору, я приточу тут інший, зложений так само замолоду, але веселіший і грайливіший.

Розділ XXIX

ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТЬ СОНЕТІВ ЕТЬСНА ДЕ ЛА БОЕСІ

Пані де Грамон, графині де Гісен

Пані, я не підношу вам чогось свого, бо не маю нічого, що вже не було б ваше, або я не знаходжу нічого, гідного вас. Але я прагну, щоб вірші, хоч би де вони з'явилися, носили на чолі ваше, пані, ім'я як такі, що сподобляються честі мати за патронку славу Коризанду Андуанську. Мені здається, що цей дар тим доречніший, що мало вийметься у Франції пань, які ліпше могли б поцінувати поезію і вдаліше б з неї скористати. До того ж я не знаю нікого іншого, хто потрапив би влити в неї стільки життя і душі, як удається це, пані, вам завдяки вашим музичним талантам, якими серед мільйона інших красот природа наділила вас. Ці вірші, пані, заслуговують на те, щоб ви їх полюбили; ви ж бо пристанете на мою думку, що в усій Гасконі ще не з'являлося творів, які були б гожіші й натхненніші за ці і які засвідчили б, що вийшли з-під пера здібнішого поета. І не заздрить, пані, що вам дісталася тільки решта з того, що я вже видрукував із присвятою панові де Фуа, вашому зацному кривнякові. Бо в цих віршах більше жвавості й запалу, бо змережані вони за першого молоду і зігріті гарним і шляхетним жаром, про який я скажу колись вам на вушко. Інші твори я написав пізніше на честь своєї жони під час женихання і в них уже чути якусь подружню остуду. А я належу до тих, хто думає, що поезія сміється найщиріше там, де вона зачіпає предмети легковажні і пустівливі.

Ці вірші можна прочитати деінде.

Розділ XXX

ПРО ПОМІРКОВАНІСТЬ

Нсмовби наш доторк ніс із собою заразу, ми псуємо ним речі, самі з себе добрі й гарні. До цноти можна підійти так, що обернеться на гріх, – це, коли нам захочеться практикувати її надто жорстко й безоглядно. Ті, хто каже, що цнота не терпить надміру, бо надмір уже не цнота, лише граються словами:

*Чесного хай називають злочинцем, розумного – дурнем
Тільки за те, що в своїй доброчесності міри не знає.*

Горацій, Послання, I, 6, 15

Пер. Андрія Содомори

Філософія ці речі тонко розрізняє і знає, що з надмірної любові до цноти можна надто вже далеко зайти в домаганні справедливості. Як тут не згадати слова Божого: «Не будьте мудрішими, ніж треба, а будьте мудримися в міру». Я бачив когось (ба, з найбільших!), хто тільки зашкодив своїй святобливості, зробившись надто побожним для людей свого стану.

Я люблю натури помірковані й пересічні: надмірність навіть у тім, що добре, як не бридить мене, то, принаймні, заскочує, і я гублюся, як же її охрестити. Павсанієва мати, яка перша подала приклад і принесла перший камінь каменувати сина, а також диктатор Постумій, який віддав на смерть свого сина за те, що в юначому запалі той трохи відірвався від шеругу, переслідуючи ворога, здаються мені не так справедливими, як дивними. Я не став би радити, ані наслідувати таку нелюдську і так дорого оплачену цноту.

Лучник, чия стріла перелетіла ціль, хибить та само, як той, хто допустився недольоту. Очі сліпнуть так само, як тоді, коли глянути нагло на яскраве світло, так і тоді, коли встромити їх у пітьму. Калікл

у Платона каже, що надмірно філософувати небезпечно, і не радить виходити за ті межі, в яких філософія корисна; філософувати помірковано приємно і зручно, натомість у крайніх об'явах любови мудріє робить людину дикою і збоченою, ненавидником релігії і обов'язкових законів, самотником, ворогом людських утіх, нездатним вести громадські справи і помагати не лише ближньому, а й самому собі, готовим, як б'ють, здаватися на ласку переможця. Калікл має рацію, бо як занадто філософувати, філософія позбавляє нас природної волі і через свої недоречні побудови зводить нас із гарного і рівного шляху, накресленого природою.

Наша прихильність до своїх малженок, з усіх поглядів законна, а проте богословство вважає за потрібне накласти на неї пута й обмежити її. Я колись вичитав, ніби святий Тома осуджував шлюби між надто близькими родичами, і то через небезпеку, що любов до такої дружини може стати непоміркованою. Подружні почуття вважаються за досконалі й цілком достатні: якщо їх ще й обтяжує любов, якою ми переймаємося до кривих, то нема сумніву, що такий надмір легко заведе чоловіка поза межі розумного.

Науки, що регулюють людські звичаї, як-от богословство та філософія, втручаються в усе: нема серед наших приватних і таємних справ такої, що здолала уникнути їхнього нагляду і санкцій. Немудрі ті, хто хоче обмежити їхню, цих наук, свободу: вони уподібнюються до білої челяді, яка відслоняє свої принади бахурам, зате лікареві зась! Не дає, бачте, сором. Отож я хочу від імені цих наук довести до відома мужів (якщо є ще надто сласні жируни на шлюбному ложі), що навіть жирування з дружинами заслуговує на осуд, якщо тут не дбати про міру і що в шлюбі можна грішити і бахувувати незгірш, як у перелюбстві. Безсоромні пестоці, на які штовхає нас перший любовний племін, не тільки непристойні, а й шкідливі для наших жінок. Хай безчільності навчає їх хтось інший. Вони й так згодні нас угонобити. Я сам тут завжди послуговуюся лише природним і простим звичаєм.

Шлюб це святий і богобійний зв'язок. Ось чому розкоші, яких ми в ньому заживаємо, мають бути стриманими, статечними і

приправлені щіпкою суворості. Це має бути насолода якоюсь мірою розважлива і сором'язлива. А що головна її мета – плодіння, в деякого виникають поважні сумніви, чи в тих випадках, коли немає надії на плід (приміром, жінка переступила свій вік або вагітна), взагалі вільно кохатися. Платон це називає душогубством. Деякі народи, в тому числі магометани, гидують близькістю з вагітними кобитами, інші брідяться – коли у них краска. Знобія допускала свого малжонка лише для зачаття, а відтак, поки ходила важкою, гнала від себе пріч; і лиш тоді, як вона рихтувалася знов понести, він приходив до неї. Ото справді чудовий і зацний приклад подружжя!

Мабуть, від якогось жагучого і ласого до балощів поета запозичив Платон таку оповідку. Одного разу Юпітер так роз'ятрився любовним жаром, що не в змозі дочекатися, поки жона ввійде до опочивальні, повалив її на долівку і від гвалтовності розкошів геть забув про великі і важливі постанови, щойно ухвалені вкупі з богами на Раді Небесній. Опісля він хвалився, що раював з нею долі не менше, ніж тоді, коли вперше розвив їй вінок потаєнці від її та своїх батьків.

Перські царі допускали дружин на бенкети; але як бачили, що вино їх розпалювало і що пора було попускати їм цуглі, відсилали їх до покоїв, щоб не робити їх учасниками свого нестримного ярування, а натомість запрошували чужих, з якими не треба було панькатися.

Не всі утіхи і не всі насолоди личать кожному. Епамінонд наказав ув'язнити якогось хлопця за розпусту; Пелопід попросив зробити йому, Пелопідові, ласку і звільнити тамтого; Епамінонд відмовив, але згодом випустив хлопця на прохання його любаски. Заявивши, що це ласка, гідна коханки, але не вожая. Софокл, обіймаючи посаду претора водночас із Періклом, побачив, що повз них проходить голий хлопчина. «Чи ти ба, який гарний хлопчина!» – звернувся він до Перікла, і почув у відповідь: «Такі слова личили б комусь іншому, але не преторові: претор повинен мати чистими не тільки руки, а й очі».

Елій Вер, цезар, коли його дружина нарікала, що він розважається з іншими жінками, відповів їй, що, навпаки, він шанується,

бо шлюб це сама гідність, честь, а не хтивість і розпуста. Свято-отецькі автори схвально згадують жону, яка відтрутила мужа, відмовившись терпіти його надто стидкі та сласні обійми. Власне, немає жодних дозволених і природних розкошів, у яких би не заслуговували на догану надмірності та зайвини.

Хочеться, по добрій розвазі, поспитати: чи ж людина не жалюгідна тварина? Вже сама природа ледве навряд чи дозволяє їй заживати якоїсь повної і чистої втіхи, а вона ще й силкується псувати її своїми мудраціями. Немовби ще не досить нещасна, вона своїми вибриками далі поглиблює власне убозтво.

Множим буянням своїм долі тяжкої пугі.

Проперції, III, 7, 32

Наскільки мудрість людська чинить геть по-дурному, намагаючись вигадати, як би зменшити число та солодощі даних нам розкошів, настільки її заходи корисні й розважливі, коли вона намагається рядити й підфарбовувати зло і послаблювати в нас його відчуття. Аби я очолював якусь секту, то обрав би другу дорогу, природнішу, тобто насправду зручнішу і святішу, і, маю надію, здобувся б на те, щоб не переступити межі гідного.

Хай би там як, а наші духовні й тілесні лікарі, ніби змовившись між собою, не знаходять інших способів зцілення, ані інших ліків проти хвороб тіла та душі, окрім страждання, болю та гризоти. Чування, пости, волосяниці, вигнання в одлюдні й далекі місця, довічна неволя, канчуки та інші тортури запроваджено з цією метою, та ще й під умовою, аби вони були справжніми катушами і допікали нас гіркотою; щоб вийшло не так, як із таким собі Галліоном, сенатором римським. З тим, про кого по вигнанні на острів Лесбос дійшла вість до Риму, що він розкошує, а отже, те, що на нього накладено як кару, обернулося в розкоші. Тоді сенат передумав і відкликав його до власної жони та дому, звелівши перебувати там невідлучно, щоб огида стала знаряддям його кари.

Чим диктується така практика? Все дуже просто. Якби комусь говіння додавало здоров'я та бадьорості, й риба смакувала йому більше, ніж м'ясиво, то говіння вже не було спасенним лікарством:

так само як у правдивій медицині порошки перестають бути помічними для того, хто їх заживає залюбки і з охотою. Гіркота і обридження – ось околичності, сприятливі для їхньої цілющої дії. Коли б природа створила рєвінь як їжу, хворий не відчував би від нього полегкості. Ліки мусять ятрити шлунок, щоб його лікувати. Звідси і хибне загальне правило: все зцілюється своєю протилежністю, адже зло тут лік на зло.

Такий підхід пов'язується іноді з іншим, дуже давнім віруванням, що можна догодити Небові і природі, вдавшись до морду і душогубства, повсюдно визнаваним у всіх релігіях. Ще за життя наших отців Мурад по здобутті Істму склав офіру душі свого батька з шестисот грецьких молодиків, аби ця кров змила і спокутувала гріхи небіжчика. Так само і в нових землях, відкритих уже за нашої пам'яті, ще чистих і незайманих супроти наших, цей звичай поширений майже скрізь. Усі тамтешні божки напуваються кров'ю людською, не без численних прикладів неймовірної жорстокості. Людей палять там живцем і напівспечених витягують із жаровні, щоб вирвати серце та нутрощі. Інших, надто жінок, білують живцем і з іще закривавленої шкіри виготовляють собі убрання чи якусь подобу масок. Не менше бачимо там і прикладів твердості і гарту. Оті сердешні люди, відібрані в жертву, діди, жінки, діти, ходять, за кілька днів перед церемонією, збираючи милостиню – кошти на свою страту, – і являються до колоди, співаючи і танцюючи вкупі з глядачами.

Посли мексиканського царя, малюючи Фердинандові Кортесу велич свого пана, похвалилися, що в нього тридцять васалів і кожен з них може набрати сто тисяч вояків, що він мешкає в найпишнішому і найукріпленішому місті, яке тільки можна знайти на крузі земнім, а насамкінець додали, що він жертвує богам п'ятдесят тисяч душ щороку. Про нього небезпідставно кажуть, що він веде війни з деякими сусідніми племенами не лише, щоб гартувати лицарську молодь, а й з метою черпати з бранців офіри для релігійних обрядів. На честь того ж таки Кортеса в іншому місті мешканці принесли в жертву за один раз п'ятдесят душ. Приточу ще одну оповіданку:

десякі з племен, що він переміг, слали до нього послів, аби визнати себе його підданцями і просити його дружби; вони клали перед ним три види дарів, заявляючи: «Пане, ось тобі п`ятеро невільників. Як ти грізний бог і живишся кров'ю та м'ясом, з'їж їх, і ми тебе полюбимо ще більше; як ти лагідний бог, ось кадило та пера, а як людина, прийми оцих птахів та плоди».

Розділ XXXI

ПРО КАНІБАЛІВ

Цар Пірр, переїздивши до Італії і побачивши, які загони вислали супроти нього римляни, сказав: «Я не знаю, що це за варвари (так греки називали всіх чужинців), але шик війська переді мною аж ніяк не варварський». Те саме греки казали і про військо, що привів до них Флавій; так само висловився і Філіпп, оглядаючи з горба порядок і розпологу табору римського під орудою Публія Сульпіція Гальби. Ось як треба стерегтися, щоб не пійматися на узвичаєну думку, ось як треба судити, покладаючись на розум, а не на чийсь відгук.

У мене довгенько служив чоловік, який мешкав з десяток років ув отому новому світі, відкритому в наш час; а саме, в околиці, де висів на берез Вільганьон, назвавши її Францією Антарктичною. Це відкриття нового неосяжного краю, здається, дуже важливе. Я не можу ручитися, що в прийдешності знов не чекає на нас ще одна така несподіванка: стільки вченіших за нас людей помилялися в цих матеріях! Боюся, очі в нас більші, ніж шлунок, а захланність більша, ніж спромога: хапаємо руками все, а ловимо тільки вітер.

Салон (у Платона) розповідає, що він почув од жерців єгипетського міста Санс: у сиву давнину, перед потопом, був величезний острів, званий Атлантидою, просто навпроти входу до Гібралтарської тіснини, більший за Африку та Азію разом узяті. Царі того краю (вони панували і в Африці аж до Єгипту, а в Європі аж до Тоскани) постановили рушити походом на Азію і підбити всі народи, осілі над Середземним морем аж до затоки Чорного моря. З цією метою вони перейшли Гишпанію, Галлію, Італію і добралися аж до Греції, де атенці вчинили їм опір; але за якийсь час і атенців, і їх, і всю їхню виспу поглинув потоп.

Те страшне водянє спустошення, цілком імовірно, спричинило чимало химерних змін у заселенні землі; за чутками, море відірвало Сицилію від Італії,

*Кажуть, що в давні часи під сильним напором запалась
Глибоко саме в тім місці земля й розступилась...*

...раніше

Землі ті дві були вкупі.

Вергілій, Енеїда, II, 414

Пер. Михайла Білика

Кипр – від Сирії, острів Негрепонт – від материкової Беотії і, навпаки, з'єднало інші землі, які були розділені, виповнюючи мулом та піском челюсти між ними:

...багна безплідні, привиклі до весел,

Ті, які гострий леміш відчуваючи, нині годують

Людні міста...

Горацій, Про поетичне мистецтво, 65

Пер. Андрія Содомори

Але навряд щоб тамтой острів та був отим новим світом, який ми свіжо відкрили; адже він майже прилягав до Гишпанії, і важко повірити, щоб повинь могла розлитися на дванадцять сот миль, затоплюючи край; не кажучи вже про те, що останні морські подорожі вже майже підтвердили, що це не острів, а материк, з одного боку прилеглий до Ост-Індії, а з другого – до земель, розташованих під двома бігунами; бо як він од них і відокремлений, то таким вузьким перешийком і протокою, що назвати його островом аж ніяк не випадає.

Мабуть, у цих великих утвореннях заходять, так само як у наших, певні рухи, одні природні, інші хворобливі. Коли я дивлюся, як річка Дордонь, що тече неподалік мене, вже за моєї пам'яті, глибоко врізалася в берег по правий бік своєї течії і як за двадцять років перемістилася настільки, що підмила підмурки багатьох будинків, то добре розумію, що тут ідеться про хворобливий рух, бо, якби так навалювала вода пересувалася справіку чи мала відтепер пересуватися, весь лик світу був би нею змінений. Але норов річок мінливий: то

вони зміщуються в той бік, то в той, а то плинуть собі старим коритом. Я не кажу про ті раптові водопілля, причини яких нам добре відомі. У Медоку, що на узмор'ї, мій брат пан д'Арсак спостерігає за тим, як його землю помалу засипає пісок, викинутий з моря; нині на поверхні стримлять лише кілька димарів: його посілости і ґрунти перетворилися на нужденні пасовиська. Мешканці кажуть, що віднедавна море так навалює на них, що вони вже втратили чотири милі узбережжя. Ці піски ніби його, моря, форпости; на наших очах їхні великанські кучугури пруть на півмилі попереду лінії прибою і завойовують суходіл.

Друге свідчення старожитності, яке дехто відносить до згаданого відкриття, знаходимо в Аристотеля, якщо лише ота маленька книжечка *Про дива нечувані* справді належать його перу. У ній розповідається, як декілька картагенян, вирушивши Атлантичним морем по той бік Гібралтару і довго пливучи, відкрили врешті великий родючий острів, увесь порослий лісом і зрошуваний могутніми та глибокими ріками, далеско від будь-якого материка; і як вони, а за ними й інші, знаджені красою та плодючістю землі, подалися туди з жінками та дітьми і почали селитися. Проте державці Картагени, побачивши, що край потроху вилюднює, видали суворий наказ, аби ніхто під загрозою кари на горло не смів туди перебиратися, і проганяли звідти всіх нових переселенців – нібито з побоювання, як би переселенці надміру не розплодилися, не вигнали їх самих і не зруйнували їхнього панства. Але й ця Аристотелева оповідка теж не має жодного зв'язку з нашими новими світами.

Чоловік, який у мене служив, був чоловік простий і невчений, а це умова дуже бажана, як ідеться про правдиві свідчення. Люди з бистрим розумом спостережливіші й бачать більше, проте люблять усе одразу коментувати і, бажаючи накинути свій погляд і переконати слухачів, не втримуються, щоб чогось не перебрехати. Вони подають речі не так, як вони є, а все перевертають і перекроюють у світлі свого бачення; а щоб зробити своє судження вагомим і втокмачити його в голову іншим, вони залюбки щось додають від себе, надаючи події розвитку і прикрашаючи її. Тут потрібен або чоловік дуже

пунктуальний, або такий простодушний, що гнати химери і видавати щербату правду за нестемнену було б йому не до снаги: словом, чоловік без задніх думок. Мій служник був саме такий. Крім того, він не раз приводив до мене матросів та купчиків, з якими зазнайомився у цій подорожі. Отож, я цілком удовольнився його свідченнями, не питаючи, що сказали б на те космографи.

Тут треба топографів, які розповіли б нам докладно про місця, де вони побували. Однак маючи над нами ту перевагу, що навіть бачили, скажімо, Палестину, вони хапаються за цей привілей і роздебендюють досхочу про всі частини та закутки світу. Я хотів би, щоб кожен писав про те, що знає, з урахуванням того, що він знає не тільки у цій царині, а й у інших. Тим часом хтось може посідати якимись знаннями чи досвідом щодо природи певної річки чи джерела і водночас не знати інших матерій, знаних кожному. Отож замість пустити в обіг децицію своїх знань, він сідає мережити ціле природознавство. А ця вада породжує чимало серйозних помилок.

Та повернімося до теми. Я вважаю, що в цих людей, судячи з розповідей про них, немає нічого ані варварського, ані дикого, хіба що кожен захоче називати варварським просто незвичне. Адже, сказати по ширості, ми не маємо іншого мірила для всього правдивого і розумного, окрім прикладів та взірців вірувань і звичаїв нашої рідної землі: тут завжди найліпша релігія, найліпші закони, найліпші й найдосконаліші звичаї в кожній галузі. Ті люди дикі так само, як те, що ми називаємо дичками, сіянками; тоді як насправді слід би радше назвати дикими ті дерева, які ми вирощуємо штучно, позбавивши їх природного зросту. В дичниках криються в усій їхній життєвій силі правдиві, корисні і природжені чесноти та властивості, а в наших щеплених гатунках ми спотворили їх, пристосовуючи до нашого зіпсутого смаку. Однак навіть на наш смак наші овочі сочистістю і добірністю поступаються тамтешнім, вирослим без догляду. Дарма сподіватися, що штучкарство візьме гору над нашою великою і могутньою матінкою-природою! Ми так наладували красу та багатство її творінь своїми бзиками, що майже її задушили. Але всюди, де природа світиться у всій своїй чистості, вона завдає великого сорому нашим марним і свавільним потугам.

*Як не підв'язаний плющ пнеться охотою вгору!
Чи ж суничиння на голій скалі не краще буяс,
Птаха невченого пісня не пайсолодише луна?*

Проперцій, I, 2, 10

Усі наші зусилля не годні відтворити кубське найменшої пташки, його будову, красу та доцільність його облаштування; ба навіть павутиння нікчемного павука!

Усі речі, зазначає Платон, творіння або природи, або випадку, або штуки: найбільші й найпрекрасніші – першої, а найгірші й найнеоковирніші – останньої.

Отож-бо тамті народи здаються нам варварськими лиш тому, що їхній розум ще дуже мало мантачено людською тямом і що вони ще близькі до щирої простоти. Ними й досі верховодять природні закони, майже не спотворені нашими. Вони і досі перебувають у такій чистості, що не раз бере мене жаль, чому вісті про них не дійшли до нас раніше, в ту добу, коли жили люди, спроможні краще за нас про них судити. Жаль мені, що їх не знали Лікурґ і Платон, бо те, що ми відкриваємо у цих народів, переходить не тільки всі картини, якими поезія оздобила вік золотий, та всі її вимисли й уявлення про щасливий побут, а й самі поняття і орієнтири філософії. Філософи не могли собі уявити такої чистої і простої природності, як та, що ми бачимо на живому прикладі; не могли повірити, щоб якесь суспільство могло існувати без усіляких штучних заборон та виплодів ума. Ось народ, сказав би я Платонові, в якого нема торгівлі, жодної грамоти, жодного уявлення про цифри, жодної політичної влади, жодного плазування, жодного багатства чи убозтва, жодних контрактів, спадщини, жодного поділу майна, жодних занять, окрім байдкування, жодного пошанування покровенства, окрім племінної спільноти, жодної одежі, жодного рільництва, жодного ужитку металу, вина чи збіжжя. Навіть слів на означення брехні, зради, облуди, скупарства, заздрощів, наклепництва, прощення тут не знають. Якою ж далекою від досконалості він визнав би свою омріяну Республіку! *Люди допіру створені богами. Сенека, Листи, 90.*

Ці притиси й дала сама природа.

Вергілій, Георгіки, II, 20

Зрештою вони живуть у краю з дуже приємним і помірним підсонням, отож там, за словами свідків, рідко можна спіткати недужого; а ще вони запевняли мене, буцім ні разу не бачили там жодного діда з тремтячими руками, каправого, беззубого і зігнутого в дугу. Осілим на узмор'ї, затуленім з боку суходолу великими і високими горами, їм застається між морем та хребтами стяга десь у сто миль завширшки. Вони мають здобіль риби та диковинної звірини, і їдять без жодної приправи, засмажуючи м'ясо та й годі. Перший, хто в'їхав туди на коні (дарма що він уже не вперше навідувався до тубільців), викликав у них таке обридження, аж вони розтерзали його на-списа, перш ніж упізнали.

Домів'я їхні довжелезні, здатні вмістити двісті-триста душ і обкладені корою великих дерев: одним краєм вона упирається в землю, а другим прилягає вгорі до щита, як у деяких наших шпихлірах, чий дах спускається аж до землі й заразом править за бічну стіну.

З дерева твердої породи вони ріжуть і вистругують мечі та рожна. Ліжка у них із бавовняної матерії, підвішені до стелі так, як у нас на кораблях, і кожен має своє; жінки сплять осібно від чоловіків. Устають вони з сонцем і зразу снідають, наїдаючись на цілий день. Обіду і вечері у них не буває. За сніданням вони не п'ють, так само як ніколи не п'ють, за словами Свіди, під час трапези деякі східні народи; зате вони п'ють не раз протягом дня і п'ють донесхочу. Напій готують з якогось кореня, і кольору він нашого кларету. П'ють його лише теплим; напій зберігається не більше як два-три дні; смак має терпкуватий, анітрохи не п'янить і дуже корисний для шлунку; але на тих, хто до нього не призвичаєний, діє як проносне; а хто до нього призвичаєний, тому він неабияк смакує. Замість хліба вони вживають якусь білу масу, на зразок зацукрованого коріандру. Я покуштував тієї потрави: вона нудотно-солодкава. Цілісінський день вони витанцьовують. Наймолодші йдуть на лови, озбросні луком. Частина жінок клопочеться в цей час підігрівом їхнього напою: це найперший їхній клопіт. Один із дідів уранці, перш ніж візьмуться до їди, виголошує казань для всієї громади, ходячи

повіткою і проказуючи одне й те саме багато разів, аж поки зробить коло; адже ці будови мають завдовжки не менше як сто ступнів. Він утрущає їх лише щодо двох речей: мужності в бою з ворогами та чуйного ставлення до жінок, і ніколи не забуває додати, ніби приспів до своєї орації, що жінкам треба завжди бути вдячним за те, що вони утримують їхній напій теплим та смачним. Багато в кого і, зосібна, в мене можна побачити зразки їхніх ліжок, мотузів, мечів та дерев'яного наруччя, яке надівають на зап'ястки перед боєм, а також довгих, видовбаних з одного краю очеретин – звуком із цих жоломійок відбивають ритм танців. Стрижуться вони наголо і голяться чистіше, ніж ми, хоча бричі у них дерев'яні чи кам'яні. Вони вірять, що душа безсмертна; ті, хто вгодний богам, містяться в тій околиці неба, де сонце встає, а прокляті – там, де заходить.

Мають вони жерців та пророків, які лише вряди-годи показуються на людях, мешкаючи десь у горах. З нагоди їхньої з'яви вряджається бучне свято й урочисте зібрання багатьох сіл (кожна повітка, описана мною, становить собою одне село, і віддалені вони між собою десь на французьку милю). Цей пророк промовляє прилюдно, закликаючи людей до чеснотливого життя і спевнення обов'язку: але ця вся мораль охоплює лише два правила – бути хоробрим у битві і кохати своїх жінок. Такий пророк віщує їм прийдешність і підказує, чого вони можуть сподіватися у своїх починаннях; схиляє їх до війни, або відвертає від неї; але він має вгадати напевне: якщо вийде не так, як він передбачив, його посічуть на капусту, як запопадуть, і прокленуть як фальшивого пророка. З цієї причини, коли хтось із них дасть маху, то тікає світ за очі.

Віщуство – дар боський, тож надуживання ним неприпущення і карається як шахрайство. У скитів, коли ворожбитові траплялося помилятися, його кидали, прикутого за руки і ноги, на запряжений волами віз, повний хмизу, і підпалювали. Тим, хто веде справи, залежні від людської мудрості, можна пробачити, оскільки вони роблять, що можуть. Але ті, хто дурить нас позірністю надприродних здібностей, що лежать поза нашою тямною, – хіба не залуговують вони на кару за недотримання обітниці і за безчільне ошуканство?

Вони провадять війни з народами, які мешкають за горами, у глибині суходолу. На війну вони йдуть гольцем, не маючи іншої зброї, окрім луків або дерев'яних мечів, загострених, як клюги наших списів. Вражає їхня запеклість у цих сутичках, які завершуються завжди страшенною різаниною і кривавнечею, бо вони не знають, що таке втеча і перестрах. Кожен приносить яко трофей голову вбитого ворога і чіпляє її на воротах. Бранців відгодовують довгий час, трактують їх дуже добре і не шкодують їм різних вигод; потім власник полоненика скликає до себе цілий гурт знайомих; замотувавши бранцеві руку і взявшись за другий кінець мотуза, він відступає на кілька кроків, аби бранець не міг зробити йому нічого лихого, а своєму щирому приятелеві дає держати полоненика за другу замотувану так само руку; відтак обидва на очах усього гурту убивають його, орудуючи мечем. Добивши, підсмажують його і всі гуртом з'їдають, лишаючи шматки м'яса, щоб порозносити їх відсутнім. Вони це чинять не ради поживи, як колись, – хто так думає, той помиляється, – скити, а щоб доконати найвищої помсти. І що так воно і є, ось вам приклад: побачивши, що португальці, які зійшлися з їхніми ворогами, страчують захоплених у полон інакше, ніж вони, а саме закопують по пояс і стріляють у них із лука, а потім вішають, вони взяли собі в голову, що ці прибульці з іншого світу (які навчили околишній люд багатьом незнаним досі звірствам і здавалися їм більшими лиходіями, ніж вони) не без причини застосовують таку помсту і що цей вид її, мабуть, болісніший, ніж їхній, отож відцуралися від свого давнього обряду і перейшли до нового. Мене обурює не те, що ми відчуваємо всю огиду і варварство такого поводження, а те, що, справедливо оцінюючи гріхи цих людей, ми залишаємося сліпі до власних. Як на мене, куди більше варварство жерти людину живцем, ніж жерти її мертвою; роздирати на клапті в муках і катушках тіло, ще повне живих чуттів, пекти його на повільному вогні, кидати на жир псам і свиням (а ми не лише це читали, а й бачили ще вчора не між одвічними ворогами, а між сусідами та земляками і, що найгірше, під корогвою побожності та релігії), ніж пекти його і з'їдати тоді, коли він неживий.

Хрисип і Зенон, ватажки школи стоїків, не вбачали жодного зла в тім, аби скористатися нашим стервом у разі якоїсь потреби і навіть харчуватися ним, як наші предки, обложені Цезарем в Алесії, що постановили боротися з голодом, підживлюючись тілами дідів, жінок та всіх нездатних носити зброю.

Ось, як кажуть, васкони вижили тим, що конт такий мали.

Ювенал, Сатири, XI^а, 93

Та й лікарі не гребують добувати з умерлих різні лікувальні засоби, щоб нам здоров'я латати, приписуючи їх і як внутрішнє, і як зовнішнє; але ніхто ще не поділяв таких неморальних поглядів, що давали б змогу виправдувати зраду, невірність, тиранію, жорстокість, словом, наші звичайнісінькі прогріхи.

Отож ми можемо називати їх варварами з огляду на вимоги розуму, але не з огляду на нас самих, бо ми перевершуємо їх у будь-якому об'яві варварства. Їхні війни шляхетні й великодушні і в гожості своїй навіть прощенні, наскільки прощення ця людська хвороба взагалі: у них немає іншої спонуки, окрім змагання в мужності. Вони не прагнуть загарбувати нових земель; адже плодючість незайманої природи задовольняє без праці та мозолів усі потреби так здобіль, що їм нема чого розширювати свої границі. Вони ще й досі в тому щасливому стані, коли не прагнуть нічого, чого б не вимагала природна доконечність: усе, що поза нею, для них зайве. Своїх перевесників вони називають навзаєм братами, молодших – дітьми, а дідів – батьками. Ці останні залишають своє майно у спадок усій громаді, без поділу, без іншого титулу, окрім того, який дає своїм творінням природа, появляючи їх на світ. Якщо сусіди перехоплюються через гори, щоб на них напасти, і виграють січу, то вся здобич звияжцева лишень у славі та ще у свідомості своєї переваги в силі й відвазі; добро переможених їх не обходить. Вони вертаються до свого краю, де їм не бракує нічого, а головне – отої великої мудрості, потрібної для щасливого вміння тішитися і вдовольнятися своєю долею. Отож і ті, кому настане черга вийти переможцями, не вимагатимуть від полонеників іншого викупу, окрім визнання себе переможеними. Проте й за сто років не знайдеш серед них бодай одного,

який не волів би радше померти, ніж хоч на волос поступитися у словах та вчинках своєю думною і незламною відвагою; і не здибаєш серед них жодного, який зі страху бути забитим чи з'їденим зронив би хоч слово, благаючи милосердя. Вони обходяться з полоненими по-людському, щоб ті більше дорожилися життям, і все правлять їм про близьку смерть, про муку, яку доведеться витерпіти, про лаштування до цієї забави, про те, як їх четвертуватимуть і смакуватимуть кавалками їхнього тіла на бенкеті. Це все чиниться з однією метою – вирвати у них якесь легкодухе і жалібне слово або збудити хіть тікати і, налякавши їх і зламавши їхню відвагу, показати їм чиє зверху. Адже, власне, у цьому й полягає правдива звитяга:

то не звитяга,

Як не визна себе звитяженим ворог.

Клавдіан, Про шосте консульство Гонорія, 248

Угорці, люд дуже войовничий, ніколи не збиткувалися над ворогом, що здавався на їхню ласку. Щойно вирвавши у нього визнання поразки, вони відпускали переможених без шкоди та викупу; щонайбільше, брали з них слово, що ті більше не зведуть проти них зброї.

Часто свою перевагу над ворогом ми завдячуємо чомусь позиченому, а не своєму. Руки і ноги міцніші радше у носія, ніж у лицаря. Статура – це лишень бездушна і тілесна прикмета. Наш супротивник зашпортався або його засліпило сонце, це подарунок фортуни, та й край. Умілість робити випадати не що інше, як штука та знання, приступні також нікчемі та боягузові. Вартність і гідність людини криються в її серці та волі, саме в них предмет її гордощів. Мужність є міць не наших рук та ніг, а зваги та духу; вона залежить не від вправності коня чи зброї, а лише від нашої власної. Той, хто упав, не стративши своєї доблесті, *на землю повалений б'ється і далі, Сенека, Про провидіння, 2*, той, хто перед лицем близької смерті не змінює ні на йоту гордої постави, хто, віддаючи дух, дивиться на супротивника незламним і зневажливим зором, того побили не ми, а фортуна, той забитий, але не подоланий.

Найодважніші часами бувають найнещасливіші.

Трапляються поразки, тріумф яких чудовніший за звиягу. Чотири сестринські перемоги, найпрекрасніші з усіх, на які колись дивилося сонце: Саламанка, Платея, Микале, Сицилія зроду б не зважилися протиставити сукупну свою славу славі поразки царя Леоніда та його вояків у Термопільському міжгір'ї.

Чи ж рвався коли-небудь хтось коли із такою чудовою і думною звагою до звияги, як ротмістр Ісхолай – до своєї поразки? Хто так уміло і розважливо дбав про рятунок, як він про свою згубу? Йому доручили обороняти прохід до Пелопонессу від аркадян. Він бачив, що це річ безнадійна з огляду на рельєф місцевості й нерівність сил; добре розумів, що всяк, хто заступить шлях ворогові, неодмінно ляже кістками. Але попри це, вважаючи за негідне слави, честі та звання спартанця не спевнити свого завдання, вибрав між двома крайнощами щось середнє. Наймолодших і найміцніших із війська він одпустив, аби зберегти їх для охорони і підпори краю, а з рештою, чия втрата не так дошкулятиме, постановив боронити міжгір'я і полягти, якнайдорожче продавши ворогові своє життя. Так воно і сталося; оточені зуссбіч аркадянами, вчинивши велику різанину між ними, він і всі його побратими поклали горло під меч. Чи є якийсь трофей на честь звияжців, який би не личило присудити таким переможеним? Хто звияжець, показує не кінець битви, а перебіг її. Лицарська честь домагається бою, а не побиття.

Та вернімося до нашої історії. Хоч би як бранців залякували, вони не стають легкодухами: навпаки, ті кілька місяців, поки їх не чіпають, вони поводяться весело, гризуть своїх володарів, щоб ті приспішили день проби, лають їх, ображають, вибивають їм очі боягузством та давнішими поразками. Я маю пісню, що склав бранець, ось уривок: хай усі сміливо приходять і збираються, щоб пожитися ним; адже вони їстимуть власних батьків та предків, якими він ласував, справляючи учту для свого тіла. Ці м'язи (виспівує він), ця кров і жили – ваші, голови ви капустані! Ви ще не допетрали, що в них живе субстанція та члени ваших предків? Тоді розжуйте їх гарненько, ви дошукаєтесь у них смаку власного стерва.

Ось вам натхнення, від якого не відгонить варварством. Ті, хто бачив, як вони йдуть на муку, змальовуючи їхню страту, розповідають, що бранець плює мсжи очі своїм катам і шкилює з них. Авжеж, до останнього подиху вони тримаються козирем і виказують свою погорду словами та жестами. Що й казати, проти нас вони суті дикуні! Однє з двох: або вони безнадійні дикуні, або ми – таке велике провалля між їхнім життям і нашим.

Чоловіки живуть там у полігамії, і жінок у них тим більше, чим голоснішої слави вони злучають своєю хоробрістю. І ось яка гарна особливість цих шлюбів: наскільки наші дружини намагаються заважати нам смалити халявки до інших жінок, настільки їхні прагнуть поєднати тамтих зі своїм мужем. Дбаючи про честь своїх мужів більше, ніж про будь-що інше, вони силкуються затягти якнайбільше товаришок до мужевого ложа, бо це свідчитиме про його мужність.

Наші дами будуть неабияк чудуватися! Ба! Чуда в тім немає: це чисто подружня цнота, тільки вищого порядку. Розгорніть Святе Письмо: Лія, Рахиль, Сара і Яковові малжонки приводили чоловікам гарних невірниць; Лівія, собі на шкоду, потурала Августовій хтивості, а Дейотарова жона Стратоніка не лише віддала на втіху чоловікові свою прегарну челядку, а навіть дбайливо виховувала її дітей і допомогла їм одідичити батькове царство.

Аби комусь не стрілило, ніби вони так роблять із простої і невольничої покори звичаям, в силу освяченого авторитету, без обговорень і нарікань, бо їм бракує клепки у голові, щоб уявити щось інше, я можу приточити кілька доказів їхньої тямі. Окрім наведеного уривку войовничої пісні, наведу ще одну любовну, ось її початок: «Гашечко, гашечко, зупинись! Дай-но моїй сестрі помилуватися на узор твоєї суконьки і перенести його на пишну стьожку, що я хочу подарувати своїй коханій. І хай твоя краса та оздоба буде славлена з віку в вік понад вроду інших гадючок». Початкове звертання – zarazom і приспів пісні. Я досить обізнаний з поезією, щоб оцінити, що в ній не лише немає нічого варварського, а що це найщирісінький анакреонтичний витвір. До того ж мова їхня м'яка, милозвучна і нагадує грецькі каденції.

Троє людей з того краю, не відаючи, як дорого, ціною його власного спокою та щастя, колись обійдється їм знайомство з нашим зледащінням і як спілкування з нами спричинить їхню руїну, надто вже, гадаю, недалеко (о нещасники, які спокусилися жадобою нового і покинули свої погідні небеса, щоб споглядати наші!), прибули до Руана тоді, коли там перебував святої пам'яті король Карло Дев'ятий. Король довго розмовляв з ними. Їх ознайомили з нашими звичаями, з двірською пишнотою, поводили по чудовому місту. Потім хтось поцікавився їхньою думкою про побачене, про те, що найдужче їх вразило. Вони назвали три речі, з яких я забув, яка була третя, за чим вельми шкодую, але дві ще не стерлися з пам'яті. Насамперед їм здалося дивним, як це стільки рослявих, бородатих, дужих і озброєних людей, які оточували короля (очевидно, йшлося про швейцарську гвардію), так слухаються хлопчика і чому вони не виберуть когось із-поміж своїх, щоб він ними верховодив. По-друге (у них така манера висловлюватися – називати людей «половинками» одне одного), дивно їм було бачити, що між ними є люди ситі, які купуються в розкошах, тимчасом як «половинки» стоять жебраками біля воріт, вихудлі з голоду й убогства; і їм було невтямки, як це такі нужденні «половинки» можуть терпіти таку кривду, не схоплять тамтих за горло і не пустять їм червоного півня.

Я дуже довго гомонів з одним із них, але тлумач виявився на рідкість тупий і так недолуго перекладав мої думки, що нічого путнього я так з цієї розмови не виніс. На моє запитання, які переваги дає йому старшинування над своїми (адже то був ватаг і наші матроси величали його королем), він відповів: «Іти поперед усіх на війну». Коли я поцікавився, скільки людей він веде за собою, ватаг заточив рукою широке коло, мовляв, стільки, скільки вмістить оцей простір, десь чотири чи п'ять тисяч. «А чи втрачає чинність його влада по закінченні війни?» Він відповів, що зберігає її і в мирний час, ото ж під час відвідин підлеглих йому сіл йому прорубують стежки крізь хаші, аби він міг зручно пройти.

Це все звучало б дуже повчально, скаже хтось, та ба! вони не носять плюндрів!

Розділ XXXII

У СУДЖЕННЯХ ПРО ПУТІ ГОСПОДНІ ТРЕБА БУТИ ДУЖЕ ОГЛЯДНИМ

Найвдячнішим полем і предметом дурисвітства є незнані для нас речі. Уже сама дивовижність оповіді про них схиляє нас до віри, а окрім того, таку оповідь, непідвладну нашому повсякденному здоровому глузду, нам ніяк спростувати. З цієї причини, зазначає Платон, куди легше переконувати, говорячи про природу богів, ніж про природу людей; невігластво слухащих відкриває якнайширший простір і запевняє необмежену свободу для трактування таємничих матерій.

Ось чому ні в що люди не вірять так непохитно, як у те, про що знають найменше, і ніхто не просторікує так самовпевнено, як вигадники баєчок – скажімо, алхіміки, планетники, зіздарі, хіроманти, лікарі, словом, вуличний люд галасливий. *Горацій, Сатири, I, 2, 2. Пер. Андрія Содомори.* До них я охоче долучив би, якби смів, багато інших людей, тлумачів і професійних наглядачів Божих замірів, які вважають за свій обов'язок знаходити причини кожної події і дошукуватися в тайношах волі Господньої незбагнених спонук його творінь. Хоча безмежна розмаїтість і суперечливість випадків кидає їх із кутка в куток і з крайнощів у крайнощі, вони гонять далі свої химери і з того самого шаплика шмарують білим і чорним.

Ув одного індіанського племені є хвальний звичай: якщо їм не поведеться у якійсь-то потишці чи в битві, вони всією громадою просять вибачення у сонця, свого божества, буцімто за якийсь гріх, приписуючи свою лиху чи щасливу долю божистому розумові і віддаючи на його ласку свій розмисел та глузд.

Християнинові досить вірити, що все йде від Бога, приймати все вдячним серцем із рук його божистої і незглибимої мудрості і брати все

за благо, хоч би в якій подобі воно посилялося. Натомість я вважаю за зле (хоч бачу це часто) шукати зміцнення і покріплення віри в успіхові наших справ. Наша релігія має для себе досить інших підстав і не потребує посилення на події. Народ, при звичаєний до таких спокусливих і всьмилюбих своєму серцю аргументів, наражається на небезпеску, і якщо раптом станеться щось протилежне і прикре, може похитнутись у вірі. Взяти хоча б сьогоденні наші релігійні війни. Ті, хто взяв гору в битві під Ларош-Абейлі, раділи великою радістю з цієї удачі і послуговувалися нею як доказом свого правого діла. Коли ж їм довелося зазнати поразки під Монкотуром і Жарнаком, вони виправдовувалися господньою хлостою і карою. І якби люд не був у їхніх руках, він зразу б відчув, що це все одно, що брати з одного мішка промел двох різних злаків чи з тих самих уст дмухати теплом і холодом. Ліпше було б сказати йому щирю правду. Кілька місяців тому під орудою Дон Хуана Австрійського блискуче ми виграли морську битву з турками. Але не раз Богові було вгодно, щоб ми програвали і туркам. Словом, трудно зважувати на наших терезах діла Божі, щоб вони не зазнавали шкоди. І якби хто захотів класти притиск на тому, що Арій та його однодумець папа Лев, головні схизматики, померли хоч і різного часу, але такою схожою і дивною смертю (обива покинули через завійницю диспут, нагло віддали Богові душу в клозеті) і вбачати в цьому особливу божу помсту (у такому шпетному місці), я міг би ще долучити сюди Геліогабала, якого забито теж у відхіднику. Та ба! І святого Іриней спіткала така сама доля. Бог, бажаючи нас повчити, що добрі мають сподіватися, а злі боятися чогось іншого, ніж долі й недолі сього світу, розпоряджає ними і керує за своїми таємними приписами, забираючи у нас змогу вкидатися в безглузді розправи. І в дурні пошиваються ті, хто силкується зглибити оті божі присуди, покладаючись на свій людський розум: кожен успіх веде за собою два неуспіхи. Це яскраво засвідчують противники святого Августина. Ця суперечка розв'язується радше зброєю пам'яті, ніж зброєю розуму. Треба вдовольнятися тим світлом, яке сонце воліє припосилати на нас своїми парусами; а хто зведе очі, ловлячи всі його потоки, хай не нарікає, якщо на покару за своє зухвальство він осліпне. *Бо хто з людей може умисел Божий збагнути? Або хто ж може осягнути волю Господню? Книга премудрості Соломонової.*

Розділ XXXIII

ЯК ТРЕБА УНИКАТИ РОЗКОШІВ, ХОЧ БИ Й ЦІНОЮ ЖИТТЯ

Я переконався, що більшість старожитніх думок сходяться в одному: коли життя несе більше злого, ніж доброго, то час помирати; і ще: чіплятися за життя зі стражданнями та муками, означає порушувати закони природи; як свідчать старожитні сентенції:

Або жити безжурно, або вчасно померти.

Гарна смерть для людей, яких кривдить життя.

Краще зовсім не жити, ніж скінути в неволі.

Анонімні грецькі поети

Але дійти у своєму зневаженні смерті до того, щоб рятуватися нею від шани, багатства, високого становища та інших милостей і благ, які ми називаємо дарами долі, це вже щось незвичайне! Невже наш розум замало мав мороки, прищеплюючи нам байдужість до тих благ, що ми накидаємо йому ще новий тягар? Я зроду ще не чув, аби хтось радив чи практикував такі речі, поки мені не потрапив до рук уривок із Сенеки, де він радить Люцилію, цьому потужному і впливовому при цезарі мужеві, покинути пишноту, розкоші та світову марноту і зажити самотнім, спокійним і філософічним життям. Оскільки Люцилій покликається на якісь труднощі, пов'язані з цим, Сенека додає: «Я переконаний (твердить він), що тобі треба зрестися такого існування або взагалі життя: отож, раджу тобі йти пологішим шляхом і радше розв'язати, ніж рубати вузол, який ти зле зав'язав, а вже як тобі не пощастить розплутати, тоді розрубуй його. Нема людини, навіть найбоягузливішої, яка не воліла б упасти один-однісінький раз, але вже навік, ніж постійно висіти над проваллям». Така порада, як на мене, більше пасувала б твердості стоїків; але її,

як не дивно, запозичено з Епікура, який із цього приводу писав Ідоменсю цілком у цьому самому дусі.

Мені здається, ніби я знайшов і в наших письменників чимало подібних рис, трохи злагоджених християнством.

Святий Іларій, єпископ із Пуатьє, цей знакомитий ворог аріанської схизми, перебуваючи у Сирії, отримав вістку, що його цурку-одиначку Абру, полишену вдома з матір'ю, жадають пошлюбити найзаможніші панове в околиці, бо вона дівчина гарно вихована, вродлива, багата і саме на порі. Він відписав їй (як ми читаємо), аби вона відвернулася від усіх тих спокус та обіцянок, додаючи, що під час своєї мандрівки він знайшов їй обранця достойнішого й чудовішого і куди могутнішого і пишнішого, який обдарує її безцінними строями та клейнодами. Він завзявся витравити в ній потяг та звичку до світських утіх і навести її до Бога. А що найкоротшим і найпевнішим шляхом до цієї мети здавалася йому смерть, то він не переставав молитвами, просьбами та офірами допоминатися Бога, щоб він забрав її з цього світу і покликав до себе. Так воно й сталося: невдовзі по його повороті дочка переставилася, на превелику радість Іларієву. Цей Іларій, здається, перевершив своєю запопадливістю всіх, удавшись одразу до засобу, який інші вважають за крайній, ба більше, повівся так безоглядно зі своєю одиначкою! Але мені не хотілося б опустити кінець цієї історії, хоча він і не дотичний до моєї теми. Дружина святого Іларія, зачувши від нього, що смерть їхньої доньки сталася з його волі та заміру, а також те, наскільки вона тепер щасливіша, покинувши сей світ, замість поневірятися в ньому, пройнялася такою палкою жадобою вічного і небесного раювання, що, докучаючи мужеві постійними благаннями, упрохала його зробити те саме і для неї. І коли Бог, зглянувшись на їхні спільні моління, трохи згодом навістив і її, то цю смерть прийняли обое дуже радо.

Розділ XXXIV

ФОРТУНА ЧАСТЕНЬКО ЧИНИТЬ РОЗУМНО

Нестала і мінлива фортуна з необхідності показує нам найрозмаїтіші лики. Чи ж правосуддя чинилося коли з більшою очевидністю, ніж у випадку з дуком Валентінуа? Цей останній, постановивши отруїти Адріана, кардинала Корнето, в якого папа Олександр Шостий, його, Валентінуа, батько, і він сам збиралися вечеряти у Ватикані, завбачливо переслав туди пляшку отруєного вина, звелівши сомельє пильно берегти її. Папа, прибувши туди раніше за сина, попросив пити, і сомельє, гадаючи, ніби вино доручено його особливій турботі лише через його добірність, підніс його папі. Аж ось, щойно папа сів до столу, явився і дук; певний, що його пляшки не чіпали, він випив того самого вина. Закінчилося тим, що назавтра батько сконав наглою смертю, а син, довго й тяжко недугуючи, вижив, щоб зазнати ще гіршої недолі.

Іноді здається, ніби льос із нами грається. Пан д'Естре, ще коли служив хорунжим у полку пана де Вандома, і пан де Лік, натовді поручник чоти дука д'Аско, смалили обидва халявки до сестри пана де Фукероля, дарма що належали до супротивних партій (як це трапляється серед узграничників). Пан де Лік вийшов переможцем, але в день весілля, і, що ще гірше, перед облягами, обранцеві забандюрилося кресонутися шаблею на честь молодої дружини, і він засів на засідки коло Сент-Омера, де пан д'Естре, мавши більшу потугу, подолав його і полонив; і на ще більший тріумф д'Естре, треба ж було, щоб молода панна,

Змушена випустить мужа з обіймів раніше,

Ніж довгі ночі зими чи двох зим

Їх невситиму жагу могли вдовольнити,

Катулл, LXVIII, 91

звернулася особисто до нього з проханням зробити їй ласку і відпустити бранця, що він і вчинив, бо шляхтич французький ні в чому ніколи не відмовляє дамам.

Чи не здається часами, що доля неабияка химерниця і химеродниця?

Константин, Геленин син, застав константинопольське цезарство, а через багато сторіч Константин, Геленин син, поклав йому кінець.

Іноді вона береться немовби змагатися з дивами. Подейкують, коли король Хлодвіг облягав Ангулем, мури завалилися перед ним самі собою. Буше вичитав ув одного автора, що король Роберт, облягаючи якесь місто, покинув свої зағони і поспішився до Орлеана святкувати храм святого Агнана; і ось коли він молився, муровані опасання обложеного міста впали без жодних заходів із боку обложників. Щось цілком супротивне сталося під час наших міланських воєн. Капітан Рієнці, виступаючи на нашому боці, обліг місто Ерону і підклав міну під великий кавалок муру – мур гвалтовно злетів у повітря, але отак цілий, тим самим кавалком, і впав у свій вилім, отож обложенці не зазнали ніякої шкоди.

А то ще льос береться курувати: Ясон Ферський мучився наливом на грудях, і лікарі вважали, що він уже не житець на світі. Воліючи за краще померти, ніж ходити з болячкою, сердека під час битви кинувся наосліп у гущу ворогів. Його поранено кулею навиліт, але так щасливо, що налив лопнув, і він одужав.

А хіба не перевищила фортуна маляра Протогена у його мистецтві? Той, вельми вправно намалювавши зацькованого і побитого пса, був би цілком задоволений своєю картиною, якби не одна заковика: йому, хоч забий, не щастило вдати піну та слину з собачого рота. Розгніваний марністю своїх потуг, він попав губку, просякнуту різними фарбами, і швиргонув її в полотно, аби все заляпати: але льос так щасливо скерував той удар просто в мордяку псові, що допевнився того, перед чим виявилася безсилою штука.

Чи не керує іноді доля нашими замірами і чи не поправляє їх? Ізабела, королева англійська, вертаючи з Зеландії до свого королівства на чолі військ, аби оборонити сина від мужа, загинула б, якби ввійшла до того

порту, куди пливла, бо саме там чигали на неї вороги; проте доля закинула її, всупереч її волі, деінде, і вона висіла цілком безпечно. А хіба отой чолов'яга зі стародавнього світу, який, кинувши камінь у пса, влучив у мачуху і вбив її, не міг би прийняти на свій карб такого вірша:

Судьба тямуща за нас.

Анонімний грецький поет

Ікет підкупив двох вояків, аби вбити Тимолеона, що мешкав ув Адрані на Сицилії. Убійники обрали час, коли він покладатиме офіру і, зашившись у юрму, вже домовилися на мигах, що пора братися до діла. Та саме в цю мить третій вояк, ударивши мечем одного з них, кладе його трупом і зникає. Товариш, гадаючи, ніби змову викрито і йому саксаган, кидається до вівтаря і, просячи помилування, обіцяє щиро в усьому зізнатися. Поки він каявся, люд, злапавши третього, веде сірому крізь тичбу, шарпаючи його і турляючи, до Тимолеона та старшини. Схоплений, благаючи про ошадок, клянеться, що він цілком законно убив душогуба, забійника свого батька, і з допомогою свідків, яких щасливо послав йому жереб, доводить, що його отець і справді загинув у городі лсонтинців від руки того, кому він помстився. Йому зараз же велено виплатити десять атицьких мін, бо йому випало щастя, помщаючись за погибель батька, врятувати від погибелі спільного батька всіх сицилійців. Тут фортуна повернула все так, що своєю мудрацією напевняка перейшла людську.

І насамкінець ще одна okazія. Чи не прозирає в ній особлива ласка, доброта і зичливість льосу? Ігнації, старший і молодший, проскрибовані римськими тріумвірами, відважилися на шляхетну постанову віддати своє життя один одному і так уникнути жорстокості тиранів. Отож, вихопивши мечі, вони жахнули один на одного. Доля скерувала вістря так, що вони завдали водночас два смертельні удари, і та сама доля дозволила їм, віддаючи належне такій дивовижній і прекрасній любові, зберегти доволі сили, аби вирвати кривавою і озброєною рукою меч із тіла одне в одного і злитися в таких міцних обіймах, що кати разом зняли їхні голови, залишаючи тіла в цьому шляхетному сплеті, й рани, злучені між собою, любовно всотували в себе навзаєм кров та рештки їхніх життів.

Розділ XXXV

ПРО ОДНУ ХИБУ НАШОГО ЛАДУ

Мій святої пам'яті батько, людина (хоча він спирався тільки на досвід і здоровий глузд) надзвичай ясного розуму, казав мені колись, що йому хотілося б, аби в кожному городі було певне місце, куди сходились би всі, кому щось треба, і нотували свої схотінки у спеціального урядовця. Наприклад: хочу продати перла, хочу купити перли; такий-то шукає подорожанина, щоб укупі податися до Парижа; такий-то – служника, привченого до такої-то і такої роботи; такий-то потребує вчителя; такий-то – ремісника; такий-то те, такий-то сте, словом, що кому треба. І таке взаємне оповіщення, либонь, пішло б на користь повсюдним стосункам; адже люди щохвили бувають потрібні один одному і не можуть порозумітися, на превеликий свій жаль.

Я знаю, що, на превелику ганьбу нашого віку, на наших очах загинули, не маючи ріски в роті, двоє наукових світил: Лілію Ґрегоріо Джиральді в Італії та Себастьян Касталіон у Німеччині. Я певен, на світі є тисячі людей, які взяли б їх у дім на дуже добрих умовах або, принаймні, спомогли б у їхній власній садибі, якби відали про їхню нужду. Світ не так зледащів, щоб не знайшлося людини, готової свої успадковані від батьків кошти (поки фортуні ще не заманулося відібрати їх у неї) ужити від щирого серця на те, щоб рятувати від убогства осіб рідкісних і славетних у якійсь галузі науки, бо іноді доля скидає їх на саме дно. Така людина радо створила б їм таке життя, що якби хтось із них і зостався невдоволений, то хіба що з браку тям.

У своєму господарстві мій отець запровадив такі порядки, які я можу хвалити, але не вмію підтримувати, тобто, поза gospodar-

ськими реєстрами, де зазначалося дрібні рахунки, платежі, оборудки, без неосомного підпису нотаря (бо реєструє їх побірник), він доручив підручному писареві вести щоденник більш-менш значних подій, пов'язаних з історією нашого дому. Такі невеличкі архіви я дуже люблю проглядати, позаяк час починає стирати з пам'яті живі й дуже корисні спогади, здатні позбавити нас клопоту гадати, коли розпочато таку-то роботу, коли її завершено, що за особи сюди приїжджали і які з них спинялися? Тут-таки можна прочитати про наші подорожі, виїзди, шлюби, смерті, приємні чи неприємні новини, про зміну головних домівників тощо. Звичай це старожитній, як на мене, нікому не завадило б воскресити його у своєму домі. І я вважаю себе за цимбала, що його занехаяв.

Розділ XXXVI

ПРО ЗВИЧАЙ ОДЯГАТИСЯ

Куди б я не поткнувся, скрізь доводиться долати якусь перешкоду, встановлену звичаєм, – так щільно вони перекривають усі підступи. Нині, коли надворі зима, я оце міркую, чи звичка ходити голяка, прикметна для свіжовідкритих племен, спричинена гарячим кліматом (як це ми бачимо в індіан та муринів), чи вона у людини в крові. А що все, що живе під небесною банею, як глаголить Письмо, підлягає тим самим законам, то люди розумні, прагнучи розсудити, де треба вбачати закони природні, а де умовні, звертають увагу на загальний світотвір, де неможливе щось штучне. Отож, раз усе суще має, сказати б, про запас, голку і нитку, щоб підтримувати існування, аж не віриться, що тільки людина приходить на світ у такому убозтві й такій немочі, що не годна вберстися без чужої допомоги. Я гадаю, що достоту, як рослини, дерева, звірі та все суще від самої природи забезпечені покривами, аби захищати себе від негоди:

*Ось чому майже всі речі то шкірою вкриті докола,
То в шкаралупі вони, то в корі, то мов панцирем скуті.
Лукрецій, Про природу речей, Кн. II; 936*

Пер. Андрія Содомори

так було і з нами; але подібно до тих, хто штучним світлом гасить денне сяйво, ми природжені засоби занапастили набутими. І неважко переконатися, що саме звичай унеможлиблює те, що насправді цілком можливе. Адже серед народів, не знайомих з одежею, деякі мешкають під тим самим осонням, що й ми, а деякі й під суворішим. До того ж найчутливіші частини нашого тіла залишаються відкритими, як-от очі, уста, ніс, вуха. А в нашого селянства, як і в наших предків, – ще й груди і живіт. Отже, нелогічно, що ми з пупку не можемо обійтися без

жупанів та шароварів – природа, поза всяким сумнівом, цього б не допустила і дала вразливим до негоди частинам нашого тіла товстішу шкіру, як вона це вчинила з пучками пальців та підшвами ніг.

Чому ж не дуже йметься цьому віри? Між моєю манерою вбиратися і хлопським одягом, як на мене, різниця більша, ніж між тим, як одягається хлоп і людина, прикрита лише своєю шкірою.

А скільки людей, надто в Туреччині, ходять голими з побожності!

Хтось, побачивши посеред зими волоцюгу в самій сорочці, не менш бадьорого, як інші, закутані в хутра по вуха, спитав його, як він терпить таку холоднечу. «Таж як ви, пане, – відповів той, – у вас же обличчя нічим не прикрите. Отак і я – увесь ніби обличчя». Волохи розповідають про блазня, здається, дука Флорентинського, який на запитання свого пана, як він може, благенько вбраний, зносити мороз, такий нестерпний для нього, дука, відрік: «Робіть, пане, як я: надіньте на себе все, що маєте, як це зробив я, і вас морозитиме не більше за мене». Цар Масиніса аж до старощів так і не навчився накривати голову ні в холод, ні в дощ, ні в бурю. Те саме розповідають про цезаря Севера.

Як свідчить Геродот, у битвах між персами та єгиптянами зауважено, що голови полеглих єгиптян куди міцніші, ніж голови персів, бо перші завжди вкривали голови ковпаками, а потім завоями, а другі з самого дитинства ходили голомозі й простоволосі.

Цар Агесилай до похилих літ одягався однаково як узимку, так і влітку. Цезар, як пише Светоній, ішов завжди на чолі війська, найчастіше пішки, з непокритою головою, у сонце чи в дощ, те саме переказують і про Ганнібала,

*стояв простоволосий під дощем
у блискавках і перунах небесних.*

Силій Італік, Пунічні війни, I, 250

Один венецієць, який довго жив у царстві Пегу і свіжо звідтам повернувся, розповідає, що їхні чоловіки і жінки, зрештою, ходять одягнені, але ноги в них босі, навіть як окульбачують коня. А Платон радить як спасенний засіб для здоров'я не давати ні ногам, ні голові покрову іншого, ніж той, що дала природа.

Король, якого поляки обрали після нашого, один із найбільших монархів християнщини, не носить ніколи рукавичок і не міняє ні взимку, ні в негоду тієї шапочки, яку надіває в оселі.

Коли я терпіти не можу ходити розхристаним, то ратаї з моїх околиць відчули б, що для них незручно й обтяжливо ходити застібнутими під душу. Варрон править, що наказ римлянам скидати головні убори в присутності богів і зверхника передбачав радше турботу про наше здоров'я і гарт, щоб не боятися негоди, ніж про пошану.

І раз уже мова зайшла про холоднечу, а ми, французи, любимо все строкате (поминаючи мене, бо я вбираюся лише в чорне і біле, за батьковим прикладом), то підкинемо ще для одміни розповідь капітана Мартина дю Белле: так от, під час подорожі до Люксембурга він бачив такі люті морози, що столове вино довелося рубати сокирами та колунами, видаючи його воякам на вагу, і ті забирали напій із собою в кошиках. Точнісінько, як ув Овідія:

З начиння добуте вино ще форму його зберігає,

Його лише не ковтають, а у кавалках гризуть.

Овідій, Скорботні пісні, III, 10, 23

У гирлі Меотійського озера морози тріщать такі смалкі, що в одному й тому самому місці, де намісник Мітридата, даючи ворогові бій, спершу розгромив його пішим шиком, а з настанням літа виграв у нього ще й морську баталію. У битві проти картагенців, під Плаценцією, римлянам було непереливки, бо коли вони пішли на приступ, у них холола кров і клякнули руки та ноги, тимчасом, як Ганнібал наказав порозгнічувати багаття по всьому табору, щоб зігріти своїх людей, а також розподілити по війську оливу, аби, намастившись нею, вони додали м'язам більшої гнучкості і пружності і захистили пори від холодаки та морозяного вітру.

Відступ греків з Вавилону на батьківщину знаменний труднощами та нестатками, які вони мусили перебороти. Заскочені в горах Вірменії страшною сніговійницею, вони заблукали, збилися на манівці, і в цій немилосердній пробі цілий день нічого не їли й не пили; більша частина їхнього бидла вилягла, з них самих багато

душ померло, чимало осліпло від граду та снігового блиску, дехто покалічив собі руки і ноги, дехто закоцюб так, що при повній тямі падав, ніби мертвий, і лежав на місці.

Олександр бачив народ, де плодові дерева на зиму закупають у землю, аби уберегти від морозу; зрештою, такс не дивина і в нас.

Що ж до одсжі, то мексиканський цар міняв шати чотири рази на день і ніколи не надівав їх удруге, вони йшли у нього на подарунки та нагороди; так само жоден пугар чи полумисок, ані кухонне справилля не служили йому двічі.

Розділ XXXVII

ПРО КАТОНА МОЛОДШОГО

Я не роблю поширеної помилки, себто не суджу про інших по собі. Я залюбки сприймаю те, що зовсім одмінне від мене. Вихований сам у рямцях певного звичаю, я не нахиляю до нього весь світ, як це звичайно чинять; я допускаю і уявляю тисячу відрубних способів життя і на противагу більшості людей легше приймаю людську несхожість, ніж схожість. Я не накидаю іншому своїх поглядів та звичаїв і зважаю на нього такого, як він є, не прирівнюючи ні до кого, судячи кожного його ж таки міркою. Власна нездержливість не перешкоджає мені щиро вірити у здержливість фельянів та капуцинів і цінувати їхній триб життя: я легко можу перенестися в уяві на їхнє місце.

Я люблю їх і шаную тим більше, чим дужче вони різняться від мене. Мені так хочеться, щоб кожного з нас оцінювали самого по собі і щоб мене не ставили на одну дошку з усіма.

Моя власна неміч аж ніяк не зменшує мого визнання сили та стійкості тих, хто ними відзначаються. *Деякі люди хвалять лише те, чого вони, на їхню думку, здатні самі домогтися. Цицерон, Тускуланські розмови, II, 1.* Плазуючи в порохні земній, я все ж бачу аж ген у хмарах недосяжну високість деяких геройських душ. Для мене вже забагато, якщо я матиму правильне судження, раз мені не дано належно діяти, і зберігатиму бодай цей найголовніший орган мого ества неспоганим. Адже мати добру волю, навіть як кишка тонка, щось та важить.

Вік, у який ми живемо, такий мерзенний, принаймні під нашим небом, що не лише цнота, а й думка про неї неможлива; здається вона стала не чим іншим, як личманом:

Слово пусте, а в священнім гаю ти помітив лиш дрова.

Горацій, Послання, I, 6, 23

Пер. Андрія Содомори

Вони мали б її шанувати, якби навіть збагнути її не могли.

Цицерон, Тускуланські розмови, I, 2.

Це марничка, яку можна начепити у кабінеті або на кінчику язика, або як кульчик у вусі для оздоби.

Більше ми не бачимо вчинків, натхненних чеснотою: якщо вони часом і здаються такими, то насправді не мають із чеснотою нічого спільного, бо нас до них спонукають вигода, слава, страх, звичка та інші сторонні причини. Щоправда, справедливість, мужність, поштивість, які ми практикуємо в такий спосіб, можна назвати цнотою з огляду на стороннє око, з огляду на подобу, в якій вони постають на людях, але для самого дійовця це ніяка не цнота: іншу мають вони на оці мсту й інші їхні пружини.

А цнота визнає за своє лише те, що діється перед нею і для неї самої.

Після великої битви під Потидеєю, коли греки під орудою Павсанія погромили віцент Мардонія та персів, звияжці, за звичаєм, почали ділити між собою славу цього подвигу і віддали пальму першенства спартанцям. А вже спартанці, добрі судді у справах честі, розсудили, що зухом над зухами був Аристодем; і все ж йому не дали згаданої пальми, бо його мужність живилася жадобою змити з себе безчестя, якого він зазнав під Термопілами, і він ладен був полягти, але свою ганьбу спокутувати.

Наші судження теж збилися на манівці, ступаючи у сліди зіпсуттю звичаїв. Я вважаю, що більшість письменників мого часу вправляються в тім, аби мірою сил своїх потьмарити славу гарних та високих старожитніх чинів і вчинів, надаючи їм якогось шпетного тлумачення і підсуваючи мізерні причини та спонуки.

Бач, які мудрагелі! Хай хтось мені нагадає найчистіший і найславетніший подвиг, і я враз наведу йому півсотні можливих шпетних спонук до нього. У нашій волі (при бажанні) можна виявити бозна-скільки розмаїтих спонук! Проте паплюжники, патякаючи про

це, вражають не так своїм схи́дством, як бруталітетом і туподумством.

З не меншим завзяттям, ніж те, з яким вони втоптують у багно ці великі імена, я б залюбки їх вивищував. Ці постаті, такі рідкісні й так вдало дібрані, за згодою мудреців, як приклад для всього людства, я був би радий ушанувати, використовуючи для цього всі доступні мені можливості. Треба, однак же, визнати, що попри всі зусилля розуму нам багато чого бракує, щоб дорости до рівня їхніх заслуг.

Обов'язок чесних людей – малювати цноту якнайгожішою, і не гріх, як ми аж надто захопимося згаданими святими постатями. Те, що коять обмовники, походить у них або від злості, або від облудної звички міряти все своїм аршином, або, що здається мені найімовірнішим, від того, що зір їхній не досить гострий і ясний, ані привчений розрізнити блиск цноти у її природженій чистості. Плутарх твердить, що в його час самогубство Катона Молодшого пояснювали нібито страхом перед Цезарем, і він цілком слушно обурюється таким тлумаченням. Можна уявити, яке обурення викликали б у нього ті, хто тепер приписує смерть Катона його амбітності. Тю-тю, дурні! Він доконав би гарного, шляхетного і високого чину, навіть якби на нього чекала за те ганьба, а не слава. Цей муж був справді зоровзором, створеним природою на те, щоб показати, яких висот може сягнути людська чеснота і незламність.

Цю шляхетну тему я навряд чи вичерпаю тут. Хочу лише влаштувати такий собі турнір якостей п'ятих латинських поетів, турнір на славу та хвалу Катонові. І вдаюся я до цього як з огляду на Катона, так і з метою принагідно показати різну стійність згаданих поетів. Навіть нахапаний у науках школяр визнає, що перші два співці супроти решти мляві, третій міцніший, але кульгає наче з надміру власної сили. Далі він відчує, що має проїнятися духом натхнення вищого дець на два шаблі, щоб узятися до четвертого співця, перед яким він здивовано сплесне руками. Нарешті, прочитавши останнього поета, чи ліпше сказати, першого, що випереджає всіх з відривом, який, даю голову на відруб, несила було б

надолужити жодним виплодом розуму людського, наш школяр остовпіє в зачудованому захваті.

Але диво, та й годі: у нас більше постів, ніж знавців та тлумачів поезії; легше творити її, ніж розуміти. Пересічне, невисокого рівня віршування цілком улягає правилам поетичної штуки. Але правда, висока, божиста поезія підноситься над правилами та нашим розумом. Хто прагне досягнути її красу, дивлячись на неї спокійним і холодним поглядом, не бачить її як спалах блискавки. Вона не домагається нашого визнання, вона пронизує нас і пориває. Шал, що огортає того, хто вміє нею проіннятися, передається і слухачам; так магнет не лише притягує голку, а й наділяє її здатністю притягувати своїх посестер. І найбільше це впадає в вічі у театрах. Ми бачимо, як святе натхнення Муз, спершу вкинувши поста у гнів, жалобу, ненависть, і де їм схочеться – у самозабуття, далі пориває за посередництвом поста, актора, а за посередництвом актора – всю публіку: чисто тобі ланцюг магнітних голок, зчеплених одна з одною.

Поезія п'янила мене і проймала всього з жовтого дзьоба. Але моя природжена вражливість до неї з плином часу загострювалась і вдосконалювалась ще більше завдяки знайомству з усією строкатістю її форм, не так вищих чи нижчих (бо мене захоплювали завше найвищі в кожному її роді), як розмаїтих у відтінках: спершу я був чутливий до веселої і вогнистої легкості, потім – до високої і шляхетної витонченості й, нарешті, до зрілої і статечної сили. Для більшої ясності наведу приклади: Овідій, Лукан, Вергілій.

Та ось змагуни вже готові до бігу.

І Катон, поки жив, був ще вищий, ніж Цезар,

Марціал, Епіграми, VI, 32

проголошує один.

Незвитажний Катон смерть звитяжив саму,

Манілій, Астрологія, IV, 87

рече другий.

Третій, говорячи про горожанські війни між Цезарем і Помпеем, заявляє так:

Серед звитяжців боги, а Катон, він там, де звитяжені.

Лукап, I, 128

Четвертий, похваливши Цезаря, додає:

Скорився світ, усе схилилось,

Осторонь – тільки душа Катона.

Горацій, Оди, II, 1, 23

Пер. Андрія Содомори

I, нарешті, корифей цього хору, оздобивши свою картину іменами найславніших римлян, завершує так:

З ними й Катон, що закони складає.

Вергілій, Енеїда, VIII, 670

Пер. Михайла Білика

Розділ XXXVIII

ЯК ЧАСТО МИ ПЛАЧЕМО І СМІЄМОСЯ З ТОГО САМОГО ПРИВОДУ

Ув історії ми читаємо, що Антон угнівився на свого сина, коли той підніс йому голову царя Пірра, його ворога, свіжополеглого в бою, і що, побачивши її, він гірко заплакав. Дук Рене Лотаринзький теж оплакав смерть дука Карла Бургундського, якого щойно подолав, і прибрався в жалобу на його погреб. У битві під Оре, яку граф де Монфор виграв у Шарля де Блуа, свого суперника за герцогство Бретонське, звияжець, знайшовши мертве тіло ворога, тяжко зажурився. Читаючи це все, як утриматися від вигуку:

Так учинити кожен має право:

Щоб скрити почуття свої лукаві,

Прибрати хмуру чи веселу міну.

Петрарка, Сонет 81

Коли Цезареві, розповідають історики, піднесли голову Помпея, той відвернув очі, ніби від шпетного і нелюбого видовиська. Між обома довго панувала згода, вони так довго вершили разом державними справами, поділяли між собою одну долю, робили стільки взаємних послуг і спільних справ, що не слід думати, ніби поводження Цезаря було облудне і вдаване, хоча поет судить інакше:

Захотівши безпечно вдавати доброго тестя,

Попустив він облудні патьоки з очей,

А з грудей, дуже радісних, жалібні зойки.

Лукан, IX, 1037

І хоча більшість наших учинків – це тільки маска та лукавство, а отже, іноді цілком може бути правдою, що

Дідич плаче про око, в душі він сміється,

Публій Сир у цитаті в Авла Геллія, XVII, 14

а проте, розглядаючи такі випадки, треба мати на увазі, що нашу душу часто роздирають суперечливі почуття. За твердженнями лікарів, у нашому тілі є чимало різних соків, але той, що переважає у нас, керує нами і визначає нашу комплекцію; так і в людській душі: хоча її хвилює багато спонук, однак тільки одна серед них бере гору. А втім, не така-то вже вона й усеволодна, аби (з огляду на податливість і хибкість нашої душі) слабші почуття не могли при okazji відзискати свого місця і бодай на короткий час і собі нами заволодіти. Ось чому не тільки діти, які йдуть за голосом природи, часто сміються і плачуть з однієї і тієї самої причини, а й ніхто з нас не може похвалитися, що, вибираючись у мандри, хоч би й давно омріяні, й розлучаючись з родиною та приятелями, не відчув якогось щему в серці. І якщо він не зронить сльози цілком відверто, то принаймні, стромляючи ногу в стремно, скроїть смутну і понуру міну. І хоч би не знати яке чарівне полум'я зігрівало серце зацної панянки, її треба силоміць виривати з обіймів матері або віддати мужеві, попри те, що говорить наш славний товариш:

Чи ж молода від кохання напавду тікає,

Ставши в сльозах на порозі ліжниці?

Чи ж про батьківські очі вона не ячить?

Боги, карайте мене, її зойки нецирі.

Катулл, LXVI, 15

Отож нічого дивного, що дехто оплакує смерть того, кого він нізащо на світі не хотів би бачити живим.

Коли я лаю свого служника, я лаю його від щирого серця, і погрози мої та прокльони щирі, а не вдавані, але тільки-но гнів мій ущухне, а тому служникові чогось буде від мене треба, я охоче піду йому назустріч; доста хвилини, аби карти перевернулися. Коли я обзиваю його бовдуром або віслюком, я не маю наміру пришити йому ці титули назавше, і я не вважаю, що перечу собі, коли за хвилину-другу назву його путнім хлопцем. Жодна прикмета не панує над нами цілком і повністю. Якби балакати з самим собою не була

рисою божевільців, то щодня, щогодини ви б чули, як я батькую себе: от гава, от роззява! А проте я не думаю, щоб ця прикладка була мені за остаточну визнаку.

Дурнем був би той, хто, бачучи мене то холодним, то ніжним біля жінки, гадав би, наче я прикидаюся в обох випадках. Нсрон, жегнаючи матір, яку він звелів утопити, усе ж відчув, як у грудях ворухнулося синівське почуття, і задрижав від жаху та жалю!

Кажуть, сонячне світло не є чимось щільним – просто воно так часто й безупинно кидає один по одному свої промені, аж ми не можемо доглядіти в ньому розривів:

*Промінь за променем, ще раз кажу, щойно зринувши, гине;
Тільки тому, отже, сонцем осяяні бачимо речі,
Що, не вибухаючи, б'є з висоти джерело світлодаїне.*

Лукрецій, Про природу речей, I, 282

Пер. Андрія Содомори

Так випромінює світло і наша душа: цей процес мінливий і неспійманий.

Артабан, зауваживши, як змінилася міна на обличчі його синовця Ксеркса, насварив його за це. Ксеркс саме спостерігав за тим, як його військо, перехопившись через Геллеспонт, суне хмарою на Грецію. Побачивши стільки тисяч людей під своєю орудою, він спершу затріпотів з утіхи, скроївши радісну і звитяжну міну. Аж це зненацька спало йому на думку, стільки-то люду згине протягом цього століття, і він спохмурнів, засмучений до сліз.

Ми рішуче помстилися за завдану нам зневагу і, доп'явшись свого, відчували глибоку втіху; аж це ми залилися дрібними. Не в успіху причина нашого плачу; нічого не змінилося; але душа наша дивиться на речі іншим поглядом і уявляє їх собі інакшими: кожна річ багатогранна і багатобарвна.

Покревенство, давні знайомства, приязнь заповоняють нашу уяву і на одну хвилю зігрівають її, але ця мить така коротка, що її годі утримати в нашій голові:

*Жодна з усіх тих речей, що їх маємо перед очима,
Руху такого стрімкого, як розум, як дух наш не має,*

Духу одначе не бачиш, дух-бо незримий.

Лукрецій, Про природу речей, III, 183

Пер. Андрія Содомори

Ось чому ми помиляємося, намагаючись цю всю черговість переживань стопити в однорідну цілість. Коли Тимоліон оплакує смертовбивство, яке він учинив по високій і зрілій розвазі, він плаче не над повернутою свободою вітчизни, плаче не над згубою тирана, а плаче над своїм братом. Одну частину свого обов'язку він виконав, дозволю ж йому спевнити другу.

Розділ XXXIX

ПРО САМОТУ

Лишімо осторонь широкі зіставлення життя самотнього з діяльним. Що ж до гарної приказки, якою маскується амбіція і хтивість, «ми народжені не для себе, а для громади», то хай її повторюють ті, хто гавкає в одну дірку з усіма. Якщо в них ще жива совість, то вони визнають: за привілеями, посадами та іншою сухозліткою вони впадають, щоб тільки гріти руки побіля народу, а не служити йому. Нечесні засоби, з допомогою яких люди в наш час звеличуються, ясно доводять, що і мета теж не варта більшого. Зате амбіції відповімо, що власне вона і прищеплює нам смак до самоти; бо чого ж вона цурається більше, ніж громади, і до чого вона поривається, як не до вольної волі? Добро і зло можна чинити скрізь, а втім, як слушні слова Біанта, що «більша частина завжди найгірша», або ж *Еклезіаста*, «що й між тисячею не знайдеться ні одного доброго», –

*Зацних на світі не гурт, їх не більше, ніж стільки,
Скільки у Тебах брам або гирл у широкого Нілу,*

Ювенал, Сатири, XIII, 26

то в такій тичбі недовго й заразитися. Треба або наслідувати негідників або ненавидіти їх. І те, і те небезпечно: і скидатися на них, бо їх сила-силенна, і надто їх ненавидіти, бо вони відмінні від нас.

Купчики, пускаючись у море, слушно остерігаються, щоб не мати попутниками розпусників, блюзнірів чи злочинців, вважаючи, що такий гурт приносить нещастя. Ось чому Біант не дарма сказав тим, хто перетерплював укупі з ним морську хвищу і благав у богів рятунку: «Тихо будьте, хай боги не чують, що й ви тут зі мною!».

Інший, ближчий приклад: Альбукерке, віце-короля Індії за Мануеля, португальського короля. Побачивши, що корабель, на якому він

плив, може от-от потонути, він посадив собі на плечі хлопчика єдино з тією думкою, щоб у їхній спільній долі невинна дитина підсобила йому запобігти ласки у Бога і заручитися його поміччю.

Звичайно, мудрець усюди може жити, як йому заманеться, і сам, навіть у двірській юрбі; але якби йому було вільно вибирати, то він, як навчає його філософія, обходив би десятою вулицею палати. Він ладен терпіти це, як виникне потреба, але коли справа залежить від нього самого, він вибере перше. Йому здаватиметься, що він і сам не зовсім звільнився від вад, якщо йому доведеться боротися з хибами інших.

Харонд карав як лиходіїв навіть тих, кого висвідчено, що він кумпанію водить з підозрілими людьми. Нема істоти, яка була б така поступлива і непоступлива, як людина: перше, через її натуру, друге, через її вад.

Антистен, як йому хтось закинув, що він водиться зі злочинцями, відповів, як на мене, не цілком слушно, нагадавши, що й лікарі мають до діла з недужниками. Лікарі, певна річ, дбаючи про здоров'я хворих, підривають своє власне, адже вони ризикують заразитися при спілкуванні з слабими.

Мета (на мою думку) завше в усіх одна, а саме, жити вільно і незалежно, але не завше ми прямуємо до неї правдивим шляхом. Часто люди гадають, ніби занехаяли справи, а насправді лише змінили одне на інше. Порядкувати в родині так само клопітно, як у державі. Адже як душа чимось переймається, вона вже живе тільки цим. І хоча домашнє порання не таке важливе, а проте не менш утяжливе. Ба більше, хай ми збулися двору і ринкової площі, але не збулися головних гризот нашого життя:

*Розум лиш та знання, а не місце вигідне з широким
Видом на море журбу відганяють.*

Горацій, Послання, I, 11, 25-26

Пер. Андрія Содомори

Амбіція, хтивість, хиткість, страх і пожадливість не покидають нас після переїзду.

Сяде й за вершником, чорнодумна.

Горацій, Оди, III, 1, 40

Пер. Андрія Содомори

Вони в'ються за нами у тишу кляшторів і шкіл філософських: ані пустелі, ані дикі скелі, ані волосяниця, ані пости не рятують нас від них:

В боці ж у неї стримить увесь час та стріла смертоносна.

Вергілій, Енеїда, IV, 73

Пер. Михайла Білика

Сократові сказали про когось, що мандри його нітрохи не виправили. «Охоче вірю, – відповів філософ, – бо він себе возив з собою».

Не підмога нам в сум'ятті душевнім:

Рою злих турбот з-під ясної стелі

Їм не прогнати.

Горацій, Оди, II, 15, 18

Пер. Андрія Содомори

Як не скинути спершу зі своєї душі тягаря, що її гнітить, у дорожній трясці він дасться взнаки ще дужче. Так і на судні: баласт заважає менш, як він укладистіший. Ви чините хворому більше шкоди, ніж користі, змушуючи його перелягати, ворущачи його, ви заганяєте недугу всередину. Що більше ми трясемо вбиті у землі паколи, то глибше вони провалюються і вгрузають. Тому не досить бокувати людей, не досить змінити місце, треба позбутися свого прив'язання до громади, треба розлучитися з собою і потім заново вернутися до себе.

Кажеш, зірвав ти пута? А от пес відгризся

З прив'язі й думає – ось утечу,

А на шиї за ним довгий цеп волочиться.

Персій, Сатири, V, 158

Ми цупимо за собою всі свої кайдани. Це ніяка не воля; ми звертаємо погляд до того, що залишили за собою; наша уява ще повна ним:

А не очистимо серця свого, – скільки бід мимоволі,

Скільки страшних небезпек накликаєш вічно на себе!

Що тільки нас не з'їдає тоді: ненастанні турботи –

Пристрасті темні плоди – і страхи, їх супутники вірні!

Ну, а зухвалість, а гордість, а скупість хіба не спроможні

Нам затруїти життя? Ну, а розкіш, до праці зневага?

Лукрецій, Про природу речей, I, 44

Пер. Андрія Содомори

Зло сидить у нашій душі: втекти від самої себе їй несила:

Винна душа тут: від себе втекти їй ніколи не вдасться!

Горацій, Послання, I, 14, 15

Пер. Андрія Содомори

Отож, їй треба воскреснути і замкнутися в собі: оце і є правдива самотність, якою можна тішитися і в міському гаморі, і при королівських дворах, хоча вільнішою і повнішою вона стає на безлюдді. Оскільки ми постановили жити самотою й перебуватися без товариства, постараймося, щоб наше вдоволення чи невдоволення залежало від нас самих; візьмімо на себе обов'язок жити самотою і жити собі на втіху.

Стільпон ще вихопився з палаючого міста, але в пожежі загинули його дружина, діти і все його майно. Деметрій Поліоркет, побачивши його після такого страшного лиха з геть-то незворушним лицем, спитав, невже він не зазнав ніякої шкоди. Той відповів, що обійшлося без збитків і нічого свого, дяка Богу, він не втратив. Так само дотепно висловився філософ Антистен, заявивши так: «Людина повинна брати про запас лиш таке, що плавало б по воді і могло б уплав з нею врятуватися в разі аварії судна».

І справді, мудрець нічого не втратив, поки він панує над собою. Коли варвари сплюндрували місто Нола, Павлін, тамтешній біскуп, втративши все і попавши в неволю, молився так до Бога: «Господи, хай мені не болять ця втрата, бо нічого з мого, як ти бачиш, поки не чіпали». Ті багатства, які робили його багатим, і те добро, яке робило його добрим, zostалися цілі і неторкані.

Ось що значить добре вибрати собі скарби, які годі вкрасти, і ховати їх у такому схроні, куди ніхто не добереться, отож зрадити його можемо тільки ми самі. Добре мати жінку, дітей, статки, а надто здоров'я, кому це відпущено; але не слід прив'язуватися до них так, аби від цього залежало наше щастя. Треба собі приборегти якийсь закамарок, винятково наш, завжди до наших послуг, де ми мали б

цілковиту волю, де був би наймиліший наш притулок, де ми могли б усамітнитися. Тут і випадає нам щирувати з самим собою і то так, щоб до цих щирувань було зась і приятелям; тут можна собі гомоніти і сміятися вволю, забуваючи про те, що у нас жінка, діти, майно, господарство, челядь; щоб, як трапиться, що ми втратимо їх, для нас не було б чимось незвичним обходитися без усього цього. Ми маємо душу, здатну спілкуватися з собою; вона може компанувати з собою; вона має на що нападати і від чого боронитися, що діставати і що давати. Не біймося зашкарубнути на самотині в докучливому неробстві:

Як ти в самотині, будь сам собі гуртом.

Тібулл IV, 13, 12

Цнота, мовить Антистен, вдовольняється собою, вона не потребує ні приписів, ні настанов, ні вказівного перста.

Серед тисячі наших звичних учинків нема жодного, який стосувався б нас самих. Поглянь: он чоловік дереться у вилім, лютий і нестямний, під градом куль; а ось другий, пошрамований, блідий і омлілий з голоду, ладен радше згинутися, ніж йому відчинити браму. Ти думаєш, що вони чинять це задля себе? Вони тут задля того, кого ніколи не бачили, хто геть-то байдужий до їхніх подвигів, заживаючи світу і розкошів. А он ще один: запльований, каправий і брудний, він покидає опівночі порошну бібліотеку, гадаєш, що він порпається у книжках, аби стати кращим, розумнішим і щасливішим? Де там! Він і голову покладе, аби лиш повчати потомство, яким розміром написані Плавтові вірші або як правильно написати латинський вираз. Хто ж не віддасть залюбки здоров'я, спокою, ба навіть життя за розголос і славу, цю наймарнішу, найблагішу і найфальшивішу монету в обігові? Мало нам страху за своє життя, то потерпаймо ще й за життя жінки, дітей, домівників! Мало нам клопоту з нашими власними справами, то мучмося і сушімо собі голову через справи наших сусідів і приятелів!

Щоб це дивак якийсь надумав, ніби щось

Йому дорожче, ніж він сам. Дарма!

Теренцій, Брати, I, 1, 38-39

Самота, як на мене, має розумну підставу радше для тих, хто присвятив світові свої найдіяльніші й найквітучіші роки, як це зробив, наприклад, Талес. Досить жити для інших, живімо для себе бодай цей схилок життя! Нелеска бо це річ – відступати, не звомпивши; кожен відступ клопітний сам собою, щоб додавати до цього інші турботи. Пан-Бог дає нам час приготуватися до переходу, отождрихтуймося як слід; спакуймо манатки, попрощаймося завчасу з ближніми; скиньмо уперті пута, які в'яжуть нас із довкіллям і віддаляють від самих себе.

Треба розбити ці такі міцні закови; можна ще кохати те чи те, але не зв'язувати себе з чимось, окрім самого себе. Іншими словами, хай усе зостається близьким нам, але не зростається і не сплітається з нами аж так, щоб годі було відчепити нас, не обдерши нас зі шкіри і не вирвавши ще й живого м'яса. Найбільша річ на світі – панувати над собою.

Пора розлучитися з громадою, скоро офірувати їй нам нічого. Бувши винним, треба бути й платним. Сили нам хибують: приощадьмо їх і бережімо для себе. Хто може занедбати і пустити в непам'ять обов'язки дружби і товариства, хай вчинить це! Але в цьому упадку, який робить його тягарем для інших, хай остерігається стати тягарем і для самого себе. Хай він пестить і голубить себе, але головне хай керує собою, шануючи свій розум і сумління, так щоб йому не було соромно глянути їм ув очі. *Рідко буває, аби хтось боявся самого себе. Квінтіліан, Навчання оратора, X, 7.*

Сократ мовить, що молоді треба вчитися, мужам управлятися в добрих ділах, старим усуватися від усяких справ, як громадських, так і військових, і жити по своїй уподобі без певних обов'язків.

Всякі є темпераменти: одні здатні до усамітнення, інші не здатні. Люди ледачої і млявої вдачі, без палу і гарячих почуттів, кому важко рушати (до таких належу і я за характером і переконаннями), пристануть на цю пораду охвітніш, ніж душі дійовіші й живі, які за все хапаються, лізуть скрізь, переймаються всім, пропонують себе і свої послуги в будь-якому починанні. Слід користуватися з випадкових і незалежних від нас життєвих вигод, якщо вони дають нам

утіху, але не треба перетворювати їх на головне в нашому житті; це не так, ані природа, ані розум цього не хочуть. Навіщо, всупереч її законам, узалежнювати вдоволення чи невдоволення нашої душі від того, що від нас не залежить? Запобігати ударам фортуни, позбавляти себе тих переваг, які маємо під рукою (як це робив багато хто з побожності, а деякі філософи через свої установки), відмовлятися від послуг челяді, спати на землі, виколоти собі очі чи кинути своє багатство у річку, шукати страждання; одні це чинять на те, щоб муками в цьому житті домогтися раювання в прийдешньому, а інші на те, щоб, зійшовши на найнижчий щабель, забезпечити себе від занепаду ще нижче, – це все вияви непомірної цноти. Твердіші і міцніші натури обертають свою криївку на свою славу і вірець для наслідування:

*Так ось і я: коли засобів бракне, тоді вихваляю
Спокій і скромність, у скруті стійкий, але хай випадково
Трапиться кусень жирніший мені – я вже іншої думки:
«Ні. Таки ви живете і розумно, й щасливо на світі –
Ви, чії гроші – це вілли стрімкі й неприхована розкіш».*

Горацій, Послання, I, 15, 40

Пер. Андрія Содомори

Що ж до мене, то я маю що робити, щоб заноситися так далеко. Вистачить, поки фортуна вщедряє мене своєю ласкою, готувати себе до її неласки, і, гараздуючи, малювати похмуре майбуття, наскільки стане уяви, – деє так ми привчаємо себе до шермицерії і турнірів, граючись у війну посеред погідного миру.

Філософ Аркесилай нітрохи не втрачає в моїй шані через те, що послуговувався золотим і срібним начинням, оскільки це дозволяли його статки; авжеж, я ставлю його ще вище за те, що він користувався з цих благ помірковано і по-людському, а не позбавив себе їх.

Я знаю, до яких меж сягає природна потреба людська. Коли бачу біля моїх дверей нетягу жебрака, часто веселішого і здоровішого від мене, я ставлю себе на його місце; пробую влізти в його шкуру і, згадуючи про інших прошаків, зараз же уявляю, як смерть, убозтво, зневага і хвороба хапає мене за литки, і переконую

себе не перейматися напастями, які бідніший від мене переносить так терпеливо. Мені не віриться, щоб недоумкуватість домоглася більшого, ніж тьмуцність, або щоб розмисел не зміг досягти того, що легко досягається звичкою. І знаючи, які нестали ці випадкові добродійства, я не перестаю, розкошуючи, просити Бога, аби він передусім навчив мене вдовольнитися самим собою і добром, яке породжується мною самим. Я бачу здорових нівроку молодиків, які возять у валізці цілу спіжарню пігулок на випадок застуди. Вони менше бояться цієї недуги, гадаючи, що в них напихваті ліки. Так і нам треба чинити, і, зрештою, якщо ви схильні до якоїсь докучливішої хвороби, треба припасти медикаменти, здатні приспати і знечулити хворі органи.

Праця, яку слід собі обрати за такого життя, не повинна бути ні утяжливою, ні нудною. Інакше не треба було усамітнюватися. Решта залежить від особистого уподобання кожного; щодо мого, то господарство йому не до мислі. Хто кохається в ньому, хай господарює, але не надривається:

Щоб підкорялися речі мені, а не я їм корився.

Горацій, Послання, I, 1, 20

Пер. Андрія Содомори

Інакше це захоплення робиться, за Салюстієвими словами, ремеслом невільника. Є тут царини ще шляхетніші, як-от городництво, замилювання до якого Ксенофонт приписує Кірові. Можна, врешті, знайти середину між тією ницою і підлою крутаниною, сповненою біганини і мозолів, в якій багато хто тоне з головою, і тією глибокою і остаточною байдужістю, що пускає все на самоплив, як ми це бачимо в інших:

*От і дивуйсь, що худоба стовкла тиєниці Демокріта,
Поки душею він легко витав, увільнившись від тіла.*

Горацій, Послання, I, 12, 12-13

Пер. Андрія Содомори

Але послухаймо ради, яку дає Пліній Молодший приятелеві Корнелію Руфові щодо самоти: «Раджу тобі у твоєму цілковитому і зуповному усамітненні доручити своїм людям ті низькі і шпетні

клопоти господарські і самому віддатися наукам, щоб добути з них щось таке, що було б лише твоїм». Він розуміє під цим славу, в тому сенсі, як і Цицерон, який говорить, що самотність свою і спочинок від справ хоче обернути на те, аби своїми витворами здобути собі життя вічне:

*А твоє знання, чи єс воно вже ніщо,
Як його не відкрили в тобі твої близькі?*

Персії, I, 23-24

Мені здається, що було б цілком слушно, якби йшлося про те, аби піти зі світу, сприймаючи його як щось, що поза тобою. Але такі люди роблять це лише наполовину: вони рвуться у той час, коли їх уже не буде; але плоди своєї праці вони хочуть зажити в цьому світі, хоча самі будуть тут відсутні: якась кумедна суперечність!

Ті, хто самотності шукає з побожності, плакаючи в душі сподівання божих обітниць на життя прийдешнє, спираються на куди надійніші підстави. Вони припоручають себе Богу, істоті безконечній і добротою і потугою; душа має чим наситити своє прагнення до повної щерти! І недуги, і гризоти виходять їм на пожиток, через них вони здобувають собі вічне здоров'я і вічне блаженство; смерть здається їм пожаданим переходом до цього досконалого стану. Звичка пом'якшує суворість їхніх приписів; поскромлювані тілесні заботи заспокоюються і завмирають, бо вони підтримуються лишень тим, що ми без перепон удовольняємо їх. Саме безсмертне раювання, ця єдина наша мета, цілком заслуговує того, аби ми ради неї покинули втіхи і радощі цього животіння. Хто здолає запалити у нашій душі огонь живої віри і надії, той збудує в собі і в пустелі життя над усяке інше розкішне і любе.

Отож ані мета, ані засоби такої поради не задовольняють мене: це називається попасти з дощу під ринву. Захоплення книжками таке саме утяжливе заняття, як і всі інші, і так само шкідливе для здоров'я, а здоров'я це головне. Не треба надто піддаватися втісі, яку дає читання; адже це та сама втіха, яка занапащає торботряса, скупаря, бахура і ловця слави. Мудреці не дарма нас повчають, аби ми стереглися сильців наших уподобань і відрізняли розкоші щирі, повноцінні від розкошів, пов'язаних з турботами і халепами. Най-

частіше (за їхніми словами) вони лоскочуть нас і пестять, аби потім задушити, як це чинили опришки, яких єгиптяни називали філстами. І якби голова нам боліла ще перед питтям, ми стереглися б багато пити. Але, щоб ошукати нас, насолода йде попереду і заслоняє нам своїх супутців. Книжки – люба забава, але як від їхнього товариства ми втрачаємо здоров'я і веселість, найліпше, що маємо, покиньмо їх. Як на мене, жоден овоч не надолужить цієї втрати. От як люди, ослаблені якоюсь задавненою неміччю, здаються, зрештою, на ласку медицини і дозволяють їй приписувати деякі неодмінні правила, так само той, хто, знуджений і розчарований, усувається від світу, має віднині жити за правилами розуму, упорядкувати життя й укласти з допомогою попередніх роздумів. Він має розлучитися з усяким родом праці, хоч би якою вона була, і взагалі уникати пристрастей, які баламутять наш тілесний і душевний спокій: словом, обрати шлях, який найбільше йому до вподоби:

Кожен має знати той шлях, яким йому йти.

Проперцій, II, 25, 38

Чи то в господарстві, чи то в науці, в полюванні чи в чомусь іншому треба триматися в межах, відведених утісі, і стережіться пускатися далі, туди, де починається до неї примішуватися біль. Треба віддаватися роботі й турботам лише настільки, наскільки це потрібно, щоб зберігати бадьорість і не впасти в іншу крайність, тобто в ледарство і неробство. Є науки ялові і тернисті, і більшість з них викувані ради марноти; тра' їх залишити тим, хто на службі у світу. Я, для себе, люблю тільки книжки або цікаві, або легкі, або ті, які збуджують мою допитливість, або ті, які втішають мене або дораджують, як слід жити і помирати:

Можє, блукаючи в лісі цілющім, снуєш собі думку,

Чим керуватись розумному й чесному, як йому жити?

Горацій, Послання, I, 4, 4-5

Пер. Андрія Содомори

Люди мудріші здатні собі забезпечити погідність духу, маючи душу міцну і сильну. Я, людина посполита, мушу спомагатися тілесними втіхами; а що вік одібрав у мене ті з них, що були мені

найбільше до мислі, я привчаю себе гостріше сприймати інші, відповідніші цій порі життя. Треба вчепитися і зубами, і пазурами в ті життєві розкоші, які роки видають з наших рук одні за одними:

Пий солодоці! Допоки живий, твої будуть:

Потім обернешся в тлін, у тінь, у легенду.

Персій, Сатири, V, 151-152

Що ж до мети, яку нам заповідають Плутарх і Цицерон, тобто слави, я на це не вповаю. Амбіція несумісна з самотою. Слава і спокій під одним дахом не живуть. Скільки я бачу, і спокій, і слава вирвали з житейської тичби лише руки і ноги, а душею і помислами вони з нею більше, ніж будь-коли:

Значить, діду, ти пнешся тішити вуха чужі?

Персій, Сатири, I, 19

Вони лише відступили, щоб узяти розгін для стрибка і щоб дужчим махом протаранити юрму. Хочете побачити, що у них кишка тонка? Порівняймо міркування двох філософів, з двох зовсім одмінних шкіл: один пише до Ідоменія, другий до Люцилія, своїх приятелів, закликаючи їх відмовитися від справ і почестей і усамотнитися. Ви жили, мовлять вони, плаваючи і хвилі краючи аж до цього дня; то зайдіть, нарешті, до пристані, аби там упокоїтись. Увесь свій вік віддали ви світлу, доживайте ж нині в тіні. Годі зректися справ, як не зректися їхнього овочу; тим-то скиньте з себе турботу про своє ім'я і про славу; інакше вам загрожує небезпека, що блиск ваших діянь освітлює вас надто яскраво і не відстане від вас навіть у вашій криївці. Відмовтеся вкупі з усіма іншими розкошами і від тих, яких ви зазнаєте, коли вас хвалять інші; а щодо ваших знань і вашого хисту, то не переймайтеся цим; вони не розвіються на марне від того, що ви самі зробитеся достойнішими їх. Згадайте того, хто на запитання, чому він так мозолиться, вивчаючи мистецтво, яке небагато потрапить оцінити, відповів: «З мене досить небагатьох, з мене досить і одного, з мене досить, як навіть не буде жодного». Він мовив святу правду. Ви і хоча б ще один ваш приятель – це вже цілий театр для вас обох і навіть ви один – театр для самого себе. Хай цілий народ буде для вас цим одним і цей один цілим народом.

Це ж бо марна шамотня -- хотіти добути славу зі свого безділля і свого пустельництва. Треба чинити так, як дикі звірі, замітаючи сліди біля своєї нори. Вам не треба вже дбати про те, аби світ мовив про вас, а старайтеся лише про те, щоб ви самі могли говорити з собою про себе. Підійть до себе, але спершу подбайте про те, аби прийняти себе належним чином; було б шаленством довіритися самому собі, якщо ви не вмієте радити собою. Можна блукати в самотині так само, як у світській юрбі. Допоки не уподібнитесь до тих, перед якими не посмієте відступитися, і допоки не будете навіювати собі самому пошану і трепет – *хай вони закарбують у своїй душі достойні ідеали*, Цицерон, *Тускуланські розмови*, II, 22, – пам'ятайте завжди про Катона, Фокіона та Аристида, у присутності яких навіть шаленці таїлися б зі своїми помилками. Зробіть їх цензорами всіх наших замірів: якщо нам трапиться вибитися з колії, пошанівок до цих імен допоможе вам тропи вхопити. Вони утримають вас на тій дорозі, аби шукати щастя в собі самому, черпати все тільки в собі, зміцнювати і гартувати дух у статечних і поміркованих роздумах, таких, де він може знайти собі усолоду. Вони навчать пізнати справжні блага, втіха від яких тільки зростає в міру пізнання їх, вдовольнятися всім цим, не прагнучи ні подовження віку, ні увічнення свого імені. Оце рада філософії щирої і природної, а не слизькоязиккої і показної, як у тамтих двох.

Розділ XL

РОЗДУМИ НАД ЦИЦЕРОНОМ

От іще одна риса для порівняння цих двох пар. У творах Цицерона і Плінія (мало подібного, як на мене, до натури свого вуйка) можна знайти численні свідчення про їхнє надмірне честолюбство. А втім, усім відомо, як вони домогалися від істориків свого часу не забувати їх у своїх літописах. Доля, ніби на посміх, зберегла до нашого віку ці документи марнославства, а самі оповісті загубила. Але що переходить усі межі душевної ницості в особах такого високого стану, то це намагання злучити найвищої слави базіканням і балаклійством. Ба, для цієї мети вони не гребували навіть своїми приватними листами до приятелів, до того ж навіть у тих випадках, коли листи не були своєчасно відправлені, вони все-таки оприлюднювали їх із тією гідною вимовкою, що не хотіли тратити часу і труду намарно. Ха! чи ж личить двом консулам римським, найвищим магістратам Річпосполитої, володарки цілого світу, віддавати своє дозвілля на всякі листовні викрутаси і кучерявості для того, аби прославитися добрим знанням мови своїх мамок! Хіба гірше писав якийсь бакаляр, заробляючи собі цим на життя? Навряд, щоб Ксенофонт чи Цезар взялися описувати свої подвиги, якби ці подвиги не перевищували в багато разів їхнього красномовства. І якби досконалість літературного стилю могла принести великому мужеві завидну славу, напевне Сципіон і Лелій не поступилися честю створення своїх комедій і чарами й розкошами добірної латини вільновідпущеникові африканцю: що це твори їхньої руки, доводить їхня краса і довершеність, та й сам Теренцій це визнає. І я супротивився б усякій спробі визути мене з цієї віри.

Глумом і зневагою є намагання прославити людину за ті прикмети, які не випадають її рангу, хоча б самі по собі заслуговували

хвалив, а також за ті, які для неї не найголовніші. Це так, як хтось би хвалив короля за те, що він добрий маляр або будівничий, або навіть добрий пушкар чи прудко бігає навзаводи. Такі похвали роблять честь лише тоді, коли вони поєднуються з іншими високими прикметами у державцві, а саме, його справедливості і вмінням панувати над краєм мирного і воєнного часу. Отож Кірові робить честь його обізнаність із рільництвом, а Карлові Великому його красномовство і замилювання словесністю. Я бачив на своєму віку особистості, для яких писання було покликанням і способом висунутися, але які, однак, зрелися свого хисту, притуплювали своє гостре перо і вдавали таке темне нецтво, яке наш народ вважає за неможливе у людей одуктованих; вони намагалися добитися пошани в достойніших предметах.

Товариші Демостена, послуючи з ним до Філіппа, хвалили цього царя за те, що він красень, балаклій і добрий пияк. На що Демостен відповів, що такі похвали радше пристали б жінці, присяжному і добрій губці, ніж цареві.

*Допоки ворог б'ється, на силі збирайся,
А як він уже долі, хай пощада йому.*

Горацій, Ювілейний гімн, 51

Не його ремесло бути мисливцем чи добрим танцюристом:

*Кращі промовці з них будуть в судах; вони неба кружіння
Циркулем визначать, скажуть, ясним коли сходити зорям.
Запам'ятай, римлянине! Ти владно вестимеш народи.*

Вергілій, Енеїда, I, 849

Пер. Михайла Білика

Ба більше, Плутарх говорить, що показувати себе добрим знавцем справ, не таких уже суттєвих, значить викликати нарікання на те, що ти зле розпоряджався дозвіллям і не досить цікавився речами, потрібнішими й кориснішими. Філіпп, цар македонський, почувши, як його син, великий Олександр, співав на бенкеті, присоромивши найкращих музик, сказав: «Чи не сором тобі так гарно співати?». Тому ж Філіппові певний музика, з яким він сперечався про його штуку, заявив: «Боже борони, пане, щоб тобі колись випало нещастя тямити в усьому цьому більше за мене».

Цар повинен мати змогу відповісти, як Іфікрат відповів мовцю, який лаяв його у своїй промові: «А ти хто такий, щоб так храбрувати? Вояк? Лучник? Списник?» – «Я не той і не той, і не той, я той, хто уміє старшинувати над усіма».

Антистен уважав за доказ невеликої вартості Ісменія те, що його хвалено як доброго флейтиста.

Коли я чую, як розводяться про мову моїх *Проб*, я волів би, щоб вони замовкли; така похвала не стільки підносить моє письмо, скільки принижує його думки, і ця критика надто в'їдлива саме тому, що непряма. Може, я помиляюсь, але навряд чи інші письменники дбали саме про зміст і щоб у якомусь розумінні (добре, чи зле) викладали б думки на папері багатше чи, принаймні, густіше, ніж я. Аби їх умістити більше, я трактую предмети лише по заголовках; а якби став ще їх і розвивати, то довелося б мені збільшити обсяг цього тому. А скільки розсіяв я тут історійок, нібито не зовсім повчальних! Але той, хто побажав би копнутися в них глибше, знайшов би силу-силенну матеріалу для проб. І мої історії, і цитати не завжди правлять лише за приклад, авторитет чи оздобу. Для мене вони не просто цікавий матеріал. У них часто таїться, безвідносно до теми, насіння багатшої і сміливішої істини; і часто головний тон супроводжується додатковими відзвуками і для мене, коли я не хочу висловитися ясніше, і для тих, хто настраюється під мій лад.

Повертаючись до добромовності, хочу сказати, що я не бачу великої різниці між тим, хто висловлюється недорікувато, і тими, хто нічого іншого не вміє, як тільки гарно висловлюватися. *Гожість не є прикрасою достойного мужа. Сенека, Листи, 115.*

Мудреці кажуть, що для науки – філософія, а для діяльності – чеснота, ось що придатне завжди, на всіх щаблях і для кожного стану.

Щось подібного є і в тих двох філософів, бо вони теж заповідають вічність тим листам, які писали до приятелів.

Але вони чинять це в інший спосіб, потураючи з добрих спонук марнославству ближніх. Вони пишуть їм: якщо бажання зажити розголосу і слави у майбутніх віках ще перешкоджають їм покинути справи і змушують їх боятися самоти і відлюддя, до яких їх кличуть,

то хай їх це не бентежить: вони, філософи, тішитимуться у нащадків шаною, достатньою на те, щоб хоча б через ці листи, написані до них, зробити їхні імена так само голосними і славними, як це вони могли б заслужити своєю державною діяльністю. Але, поза тією різницею, зважмо, що це не порожні і безкровні листи, вартість яких у майстерному доборі слів і в гарному на слух ритмі; навпаки, вони повні гарних і мудрих думок, які навчають не красномовності, а мудрості, які повчають не добре мовити, а добре чинити. До дідька елоквенцію, яка привертає увагу лише до себе самої, а не до суті розмови! А втім, про цицеронівський хист мовлять, що, досягаючи надзвичайної досконалості, він і здобуває в ньому свій зміст.

Долучу ще оповістку, де малюється його характер просто з відчутною на дотик переконливістю. Отож, він мав виступати публічно, але забракло йому часу, аби належно підготуватися. Аж це Ерос, один із невольників, приніс вість, що виступ перенесено на завтрашній день. Цицерон так зрадів, що дарував йому волю за цю добру новину.

Щодо листів я хочу сказати, що, на думку моїх друзів, у мене є кебета до цієї справи. І для поширення своїх вигадок я залюбки користувався б цією формою, якби мав потрібного співрозмовника. Я потребую такого спілкування зі співрозмовником (колись я його мав!), яке підтримало б і надихало мене. Бо кидати слова на вітер, як роблять інші, я міг хіба що уві сні, а вигадувати неіснуючих людей для того, щоб писати їм про важливі речі, мені теж було б бридко, бо я заклятий ворог усяких підробок. Якби я звертався до гарного друга, то був би уважніший і впевненіший у собі, ніж нині, коли бачу перед собою багатолику юрбу, і навряд чи я помилюся, коли скажу, що в цьому випадку писав би вдаліше. За природою стиль у мене насмішуватий і невимушений, але ця властива мені форма викладу, надто стисла, безладна, уривчаста. І я не вирізняюся вмінням писати церемонні послання, в яких нема іншого глузду, окрім вишуканого низання люб'язних слів. Нема у мене ні кебети, ні схильності до всіляких розлогих виявів своєї шани і готовності до послуг. Я зовсім цього не відчуваю, і мені прикро говорити більше,

ніж я відчуваю. В цьому я дуже далекій від теперішньої моди, бо ніколи ще не було такого гідомирного і нищого проституювання слів, що передають пошану й повагу: життя, душа, відданість, обожнювання, раб, служник, – все це до того збаналізовано, що коли люди хочуть висловити справді палке почуття і суцю повагу, їм уже бракує для нього слів.

Я смертельно ненавиджу все, що бодай трошечки підшите лестощами, і тому, природно, маю звичку говорити сухо, коротко і прямо, а це тим, хто мене погано знає, здається пихою. З найбільшою пошаною ставлюся я до тих, кому не правлю компліментів, і якщо душа моя поривається до когось із радістю, я вже не можу змушувати її виступати ступою, якої вимагає гречність. Тим, кому я справді належу всією душею, я пропоную себе скупю і з гідністю і найменше заявляю про свою відданість тим, кому найбільше відданий. Мені здається, що вони повинні читати в моїм серці і що всякий словесний вираз моїх почуттів тільки спотворить їх.

Я не знаю нікого, чия мова була б така тупа і неоковирна, як моя, коли йдеться про всілякі вітання з приводу прибуття, прощання, подяк, привітань, пропозицій послуг та інших солодких слів, приписуваних церемонними правилами нашої гречності.

І ні разу не щастило мені написати листа з рекомендацією когось або з проханням про ласку комусь так, щоб той, для кого вона писалася, не вважав її сухою і недбалою.

Волохи – великі мастаки komponувати листи; у мене понад сто томів таких листів: листи Аннібале Каро здаються мені найліпшими. Якби збереглося ще те шпаргалля, на якому я шкрябав колись гарні слівця до дам, коли моєю рукою водила щира жага, може б знайшлася сторінка, гідна того, щоб познайомити з нею молоде гультьайство, опановане любовним пломенем. Я листи свої завжди строчу квапливо, можна сказати, під сурму поштаря, і, хоч базграю дуже шпетно, волію писати власноруч, а не диктувати, ніхто б за мною не встигав, і ніколи не переписую листа. Я привчив високих осіб, які мене знають, терпіти ляпки і помазки, і папір у мене без берегів і складений абияк. Найгірші листи ті, на які я витрачаю найменше

зусиль. Коли мені не треба крутити мозком, тоді, мабуть, написане не йде від серця. Найбільше я люблю починати без плану; перший рядок породжує наступний. Нинішні листи зазвичай багатші на оздобу і передмови, ніж на зміст. Щодо мене, то я волію написати два листа, ніж згорнути і запечатати один; тож я доручаю цей труд комусь іншому. Так само, як суть листа вичерпана, я залюбки доручив би помічникові додавати всі ці довгі чоломбиття, звертання і просьби, якими прикрашають кінець листа, і дуже хотів би, щоб якась нова мода позбавила мене від цього і від потреби перераховувати на початку всі ці звання і чини. Аби не загнатися на слизьке, я не раз облишав намір писати, надто до судовиків і фінансистів. Там завжди постають нові посади, панує така складна система поділу і порядку почесних титулів, здобутих таким дорогим коштом, що годі, не кривдячи, щось забути або поминути. Так само несмачно здається мені оздоблювати іменами чоло і титул книжок, які ми віддаємо до друку.

Розділ XLІ

ПРО НЕБАЖАННЯ ПОЗИЧАТИ СВОЮ СЛАВУ

З усіх людських химер найзвичайнісінька і найпоширеніша це турбота про наше добре ім'я і про славу. Ми переймаємося цим так, що жертвуємо багатством, спокоєм, життям і здоров'ям, реальними й істотними благами, женучись за цією марною тінню і порожнім звуком, безтілесним і невловимим:

*Цей розголос, що звуком так чарує
І надить солодко амбітних смертних,
Луна це, сон чи тінь із того сна,
Вітрець війне, і розтає вона.*

Тассо, Визволений Єрусалим, XII, 63

З усіх недоречних вигадок людини це, здається, саме та, якої навіть філософи збуваються найпізніше і з найбільшою нехиттю; вона найзакоріненіша і найупертіша: *не перестає спокушати душі навіть тих, хто доспів у чесноті. Августин, Про Град Господень, V, 14.* Розум наш виказує марність цієї вигадки з невблаганною ясністю. Але вона закорінилася в нас так цупко, що не знаю, хто б здолав вирвати геть цей корінь. Потому як ви вже все сказали і всіх закликали його знищити, вашим міркуванням протистоїть таке сильне поривання до слави, що вам нелегко встояти перед ним. За Цицероном, навіть ті, хто повстає проти марноти, прагнуть того, аби їхні книги, присвячені цій темі, носили їхні ймення, і хочуть прославити себе тим, що зневажили славу. Всі інші речі – це предмет торгівлі; ми жертвуємо майном, ба, навіть життям, якщо це потрібно для друзів; але позичити їм власну честь, увінчати іншого своєю славою – такого не побачиш.

Катул Лутацій, доклавши всіх зусиль, аби, у війні проти кімврів, зупинити вояків, які тікали від ворога, прилучився сам до втікачів і

вдав з себе боягуза: хай усі повірять, що вони ідуть за своїм вожаєм, ніж рятуються від супротивника. Так він пожертвував своїм чесним іменем, заслоняючи чужу ганьбу. Коли Карло П'ятий 1537 року вдерся до Провансу, подійкують, що Антоніо де Лейва, бачучи, що цезар рішуче налаштувався на цю виправу, і розуміючи, що вона його прославить, голосував проти і відраджував цезаря; і все це з тим, щоб уся честь і слава цього замислу дісталася його панові і щоб, на думку всіх, володар був виявив таку мудрість і передбачливість, що сам, усупереч порадам підданців, успішно завершив це блискуче передузяття. Отож він підніс його своїм коштом. Коли послаи тракійці, потішаючи Архілеоніду, Брасидову матір, після загибелі сина, славили його так, аж заявили, ніби він не залишив по собі рівних. мати відкинула цю осібну і особисту хвалу, аби похвалити весь люд: «Не кажіть мені цього, – заперечила вона, – я знаю, що Спарта має громадян більших і хоробріших від нього». У битві під Кресі валійський принц, тоді ще молодесенький, командував авангардом. Саме він і опинився в гущі січі. Лицарі при ньому, бачучи, як їм непереливки, послали до короля Едварда гінця, щоб просити допомоги. Він спитав, як там його синові, почувши, що той живий і на коні, сказав: «Я скривдив би сина, забравши у нього честь звитяги у бою, в якому він стійко тримався. Визнаю, тут є ризик, але зате вся слава дістанеться йому». І він не схотів ні сам підсобляти, ні слати когось, щоб не казали, що без його підсобки все загинуло б, і не приписували б йому одному заслуги перемоги. *Завжди буває, що не той узняв гору, що почав, а той, хто завершив.* Тит Лівій, XXVII, 46.

Багато хто в Римі вважав, ба, говорив про це вголос, що свої найдоблесніші діла Сципіон завдячує переважно Лелію, який завше сприяв величі і славі Сципіоновим, забуваючи про себе. А Теопомп, спартанський цар, коли його хвалили, що як справи державні ідуть так успішно, то це завдяки тому, що він уміє добре розпоряджатися, відповів: «Ба ні, це завдяки тому, що мій люд уміє добре слухатися».

Як біла челядь, одідичивши перство, мала право, попри свою статъ, засідати і голосувати у справах, підлеглих юрисдикції перів,

так і пери духівники, попри свої сутани, були зобов'язані супроводжувати короля на війні, не лише посилаючи свою челядь і домівників, а й явочним порядком.

Біскуп із Бове, опинившись з Філіппом-Августом у битві під Бувіном, мужньо поведився і припомагав у тій потребі. Але він розумів, що не подобає йому заживати овоч і славу цього смертовбивчого і кривавого ремесла. Піймав він того дня власною рукою багатьох ворогів, але передавав їх першому ліпшому шляхтичеві, відступаючи йому всі права, стратити чи полонити. Таким чином передав він Вільяма, графа Сальсбері, месірові Жанові де Нелю. З такою самою чистою душею повівся він і з іншими: ладен був придовбешити, але не калічити, тому бився лише довбнею. За мого часу, коли король зробив комусь закид, що той підняв руку на попа, шляхтич заперечував це навідріз. Річ у тім, що він копнув його під зад і топтав ногами.

Розділ XLII

ПРО НЕРІВНІСТЬ, ЩО ІСНУЄ МІЖ ЛЮДЬМИ

Плутарх десь говорить, що звір від звіра менше різниться, ніж людина від людини. Він має на думці душевні сили і внутрішні резерви. Справді, я бачу таке провалля між Епамінондою (як я собі його уявляю) та іншою відомою мені людиною (ба, навіть з олією в голові), що охоче висловився б ще крутіше за Плутарха і сказав би, що між окремими людьми різниця часто більша, ніж між деякими людьми і деякими тваринами:

Як же один горює іноді над іншим!

Теренцій, Євнух, 232

і що щаблів духового росту стільки ж, скільки сажнів звідси до неба, їм немає ліку. Але щодо оцінки людей, дивно та й годі; за винятком нас самих, усяка річ оцінюється лише за власними прикметами. Ми хвалимо коня за силу і жвавість:

*Хвалимо ми і підносимо огиря як баского,
Що не один приз здобув! Цирк гримить голосами,
Плеці, вітаючи кожну кінну звитьягу.*

Ювенал, Сатири, VIII, 57

а не за упряж і сідло; хорта за прудкість, а не за нашійник; сокола за крила, а не за каптур і калатальця. Чому б у такий спосіб не судити нам про людину з того, що її власне, що їй притаманне? Вона розкошує, у неї пишний палац, вона має широкі впливи, стільки і стільки доходу: все це довкола неї, а не в ній самій. Не купуйте kota у мішку; торгуючи коня, скиньте йому попону, оглядайте його як він є; якщо ж він під чапраком, як це робили у старосвіччину, приводячи на продаж князям, то закриті не такі важливі статі, на те, щоб ви не милувалися на гарну шерсть або на крутий круп, а роздивилися ноги, очі, копита – найістотніше у коней:

*Є в тому глузд, що, купуючи коней, вельможа, звичайно,
З них не знімає опони: бувас, купець захопившись
Виглядом гордим коня, слабких його ніг не завважить:
«Он яка шия крута, який зад, яка зграбна голівка!»*

Горацій, Сатири, I, 2, 86

Пер. Андрія Содомори

Чому ж, судячи про людину, ви оцінюєте її, геть засупненою і запанованою? Вона виставляє нам напоказ лише те, що зовсім не її, а криє те, що тільки й може підказати її справжню вартість. Вам треба знати ціну шпаги, а не піхов: побачивши її голою, ви, може, не дасте за неї ані шеляга.

Треба оцінювати людину за нею самою, а не за вбранням; дуже дотепно висловився один старожитній: «Знаєш, чому він здається таким високим? Тебе вводять в оману його високі підбори». Постамент ще не статуя. Оглядайте людину без дибів: хай вона відкладе набік усі багатства і нагороди; хай покажеться в одній сорочці. Чи її тіло здорове і сильне, чи здатне воно до своїх функцій? Яку має душу? Чи гарна вона, чи наділена талантами і високими прикметами? Чим вона багата – своїм чи позиченим? Чи все припало їй задарма? Чи може вона спокійно дивитися на вихоплені мечі? Чи байдуже їй, як сконати – у ліжку чи на бойовищі? Яка вона – статечна, врівноважена, погідна? Ось що слід з'ясувати і з цього вже судити про величезну різницю, яка існує між нами. Якщо людина

Мудрець, що навчився володіти собою:

Вбогість йому не страшна, не лякає ні смерть, ні кайдани.

Пристрасті влади не мають над ним, не шукає він слави,

Весь-бо він – сам у собі і на кулю округлістю схожий:

Що б не торкнулось іззовні його – відпаде, зісковзнувши.

Тут і Фортуна відступить, безсила.

Горацій, Сатири, I, 2, 86

Пер. Андрія Содомори

то вона на тисячу сажнів височиться понад королівства і князівства; вона сама собою своє цезарство.

Мудрець, той завше щастя своє кує.

Плавт, Тригрошовик, II, 2, 84

Чого йому залишається прагнути?

*І певже вам не видно,
Як небагато на втіху собі потребує природа:
Тільки б хвороба не мучила тіла і туга минала
Душу позбавлену прикрих турбот та нестерпного жаху.*
Лукрецій, Про природу речей, II, 16

Пер. Миколи Зерова

Порівняй з ним юрбу наших людей, дурних, нищих, лабузливих і постійно розвихрених бурями пристрастей, які кидають їх туди і сюди, цілком залежних від чужої волі. Від нього вони далі, ніж землі до неба. А проте звична сліпота наша така, що ми мало або зовсім не зважаємо на це. Коли ж ми бачимо хлопа і короля, шляхтича і хама, магістрата і приватну особу, багатія і бідняка, нашим очам вони здаються геть-то одмінними, а проте вони різняться між собою лише кроєм плюндрів.

У Тракійї король вирізнявся від свого люду хитромудро і потішно: він мав осібну релігію, бога, осібного для себе, якому підданцям не подобало поклонятися: то був Меркурій. А король гордував богами підданців, Марсом, Вакхом, Діаною. Але все це лише мальовидла, які не роблять жодної істотної різниці. Як актори комедії, які вдають на кону княжат і цезарів, а по виставі знову стають жалюгідними наймитами і драбами, повернутими до первісного стану, так і цезар, чия помпа засліплює вас під час парадкування:

*...величезні смарагди міняться,
Зеленню, золотом персні оточені; шати блакитні,
Кольором хвилі морської, вже й потом Венери просякли.*
Лукрецій, Про природу речей, IV, 1123

Пер. Андрія Содомори

А зараз придивіться до нього за куртиною: це звичайнісінький чолов'яга, не раз, може, ще шпетніший, ніж останній з його підданців: *того щастя золоте, а його позолочене. Сенека, Листи, 115.* Боягузтво, нерішучість, марнославство, злість і заздрість шарпають його, як усякого іншого:

*Бо ж ніякий скарб і ніякий ліктор --
Не підмога нам в сум'ятті душевнім:
Рою злих турбот з-під ясної стелі
Їх не прогнати.*

Горацій, Один, II, 16, 9

Пер. Андрія Содомори

гризота і страх хапають його за горло посеред його війська.

*І розмаїті турботи твого не гнітитимуть серця?
Що то за думка пуста! І яке то дурне міркування!
Ніби тривога твоя і турботи гризькі, невідступні
Мають злякатись брязкучої зброї та стріл прудколетних?*

Лукрецій, Про природу речей, II, 47

Пер. Миколи Зерова

А хіба гарячка, головний біль, подагра милує його більше, ніж нас? Коли старість звалиться йому на барки, чи полегшать її його гвардійці? Коли смертний страх пройме його, чи заспокоїть його присутність двораків? Коли його терзатиме ревність і жага, чи наше шапкування дасть йому потіху? Запона його ложа, обтяжена перлами і златоглавом, не здатна вирятувати його навіть від нападу звичайної кольки!

*Зваж і на те, що пропасниця б'є тебе з тим же завзяттям,
Чи спочиваєш на красних, узорами тканих покровах,
Чи на звичайнім лихім укривалі маєш лежати.*

Лукрецій, Про природу речей, II, 34

Пер. Миколи Зерова

Похлібці Олександра Великого запевняли його, що він син Юпітера. Одного дня, діставши рану, він глянув, як цебенить з тіла червона кров, і кинув: «Ну що ви на це скажете? Хіба це не червона, найсправжнісінька людська кривця? Щось не схожа вона на ту, яка в Гомера плине з ран богів». Гермодор, поета, зложив на честь Антигона вірші, в яких називав його сином Сонця. Але Антигон заперечив: «Той, хто вимітає мій стільчак, добре знає, що це не так». Цар – людина та й годі. І як він сам по собі лиха людина, то навіть влада над цілим світом його не прикрасить.

*Хай його усі діви рвуться перелюбити,
Хай розпукують розжі, де він тільки ступне.*

Персій, Сатири, II, 38

І яке пуття з того, якщо це душа груба і тупа? Самих розкошів і щастя ти не відчуєш, якщо не докладеш душевних сил і розуму.

Усі речі такі, як душа, що їх має.

Головне, як обходитись з ними:

Як умієш – то добре, а не вмієш – то зле.

Теренцій, Сам собі кат, 195-196

Хоч би фортуна дала нам і найбільші дари, треба ще й навчитися ними тішитися. Щасливими нас робить не володіння, а втішання.

Дім і посілості, золото й мідь, нагромаджені в купи, –

Чим допоможуть їх власнику хворому? Тіла – від жару,

Від неспокою – не звільнять душі. При одній лиш умові

Втіху багатство йому принесе – якщо буде здоровий.

Хто ж од жадаби й од страху тремтить, того все те втішає

Так, наче барви – сліпця, подагрика – вогкі припарки.

Горацій, Послання, I, 2, 47

Пер. Андрія Содомори

Хто дурень, чий смак тупий і притертий, той утішається ним, як паралітик солодкістю грецького вина або кінь пишнотою збруї, якою його оздоблено. Так само, мовить Платон, здоров'я, краса, сила, багатство і все, що називається благом, погане для недостойного і добре для достойного, і навпаки. А потім, як тіло і душа в поганому стані, на кий біс тоді ці життєві догоди? Адже найменшого уколу шпильки, найменшого душевного сум'яття досить, аби відібрати всю розкіш світового панування. Хай він буде Найяснішим і Августійшим: за першого нападу подагричних болів

Хоч би сріблом і злотом увесь був покритий,

Тібулл, I, 2, 71

хіба не відіб'є йому пам'яті про всі палаци і маєстат? А як він дихає важким духом, хіба князівство допоможе йому не бліднути, не червоніти, не скреготіти зубами, як безуману? Якщо ж це людина розумна і шляхетна, царський вінець не вельми придасться до його щастя.

*Ще коли илюнок, і бік, і ноги у тебе здорові, –
Значить багатим не зроблять тебе й можновладців скарбниці.*

Горацій, Послання, I, 12, 5

Пер. Андрія Содомори

Він бачить, що все лише дим і злуда. Ба, може він навіть пристане на думку царя Селевка, «що якби хто знав, яке важке берло, не схотів би його піднімати, знайшовши на землі»; він розумів під тим великі і важкі обов'язки, які покладаються на доброго царя.

І справді керувати іншими не легка річ, коли й самим собою керувати трудно. Що ж до права розпоряджатися, яке здається таке любе, то, зваживши на нездарність людського розуму і важкість вибору серед нових і сумнівних речей, я тієї думки, що легше і миліше бути веденим, ніж самому вести, і що велика полекша для духу іти вибитою колією і відповідати лише за себе.

*Ось чому краще, і то набагато, спокійно коритись,
Ніж домагатись найвищої влади, щоб світ покорити.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 1126

Пер. Андрія Содомори

До того ж Кір казав, що наказувати можна лише тоді, коли ти кращий за тих, кому ти наказуєш. Проте цар Гієрон у Ксенофонта говорить ще більше: навіть у насолодах своїх владарі в гіршому становищі, ніж прості люди; бо, як утіхи даються легко і зручно, в них немає того гострого присмаку, який відчуваємо ми.

*Нудно мені від кохання без опору, обиденне,
Ніби солодкого з'їв забагато – от і канудить.*

Овідій, Про любові, II, 19, 25

Хіба дітям, співчакам церковного хору, дає втіху музика? Пересит нею будить у них радше нуду. Фестини, танці, маскаради, турніри радують тих, хто не бачить їх часто і впадає за ними; але кому це щоденна страва, вони давно приїлися. Дівчата не спокушають того, хто жирує з ними досхочу; хто спраги не відчуває, той не питиме усмак. Фіглі мартоплясів тішать нас, але для них це страшна морока. От і виходить, що для зверхників – свято, розвага, коли вони в перевдязі можуть веселитися по-простацькому як ница низота.

*До змін охочий навіть багач не раз:
Гостина скромна, хай і під стріхою,
Де злота й пурпуру немає,
Зморшки з сумного чола зганяють.*

Горацій, Оди, III, 29, 13

Пер. Андрія Содомори

Ніщо так не дратує і пересичує, як призвілля. Який розкішник не відчує нехоті, якщо матиме під собою триста жінок, як султан у своєму сералі? А як би вабили і смакували лови у того з його предків, який рушав би полювати у супроводі семи тисяч сокольників? А прич того я гадаю, що сам блиск величі породжує чимало недогоди у втішанні найсолодшими розкошами: княжата надто на видноті і на очах світу. І мені невтямки, чому їх картають більше, ніж інших, за намагання приховати свої гріхи. Бо те, що у нас лише хибкість, у них, на думку людю, це прояв тиранії, погорди і поневіряння законів. Сказати б, окрім вгоноблення своїх злочинних нахилів, вони ще розважаються тим, що ображають і топчуть під ноги публічні установи. Справді, Платон у *Горгії* визначає тирана як того, хто свавільно чинить у панстві все, що йому заманеться: через це показ і явність їхніх злочинів коле нам очі більше, ніж самі злочини. Ніхто не любить, щоб за ним шпигували і стежили. За ними ж сочать найменший рух і самі думки, бо весь люд уважає, що має право й інтерес судити про це. До того ж плями здаються більшими на тому місці, що випинається і видніше, а подряпина чи бородавка на чолі помітніша, ніж рубець деінде.

Ось чому вдають, нібито Юпітер у своїх романтичних походеньках прибирав різні постаті, і з усіх пригод, які йому приписують, можна, як на мене, знайти заледве одну, де він виступає у всій своїй величі і маєстаті.

Але вернімось до Гієрона. Він теж розповідає про те, скільки терпить недогод у своїй царевінчаності через незмогу мандрувати і їздити вільно, залишаючись нібито в'язнем у межах свого краю, і про те, що в усіх своїх справах він зазнає постійного утиску. І справді, дивлячись, як наші королі сидять самотньо при столі, оточені юрбою

базік язикатих і невідомих роззяв, я часто переймаюся радше жалем, ніж заздрістю.

Король Альфон казав, що віслюкам у цьому ведеться ліпше, ніж королям, пани пускають їх самопасом, а королі не можуть добитися цього від своєї челяді.

Мені в голові не вкладалося, що розумному мужеві може здатися дуже зручним мати двадцять доглядачів за своїм стільчаком, як і те, що послуги чоловіка, який має десять тисяч ліврів ренти, або який здобув Казале чи відборонив Сіену, для нього зручніші і миліші, ніж послуги ручого і досвідченого пахолка.

Привілеї володаря майже в усьому гадані. Кожен щабель фортуни це вже якась влада. Цезар називав корольками всіх можних, які чинили суд у Франції. Справді, опріч імення Найяснішого, ми всі є майже королями. От, узяти б, у провінціях, відлеглих від двору, скажімо у Бретані, двір, васали, старшина, спосіб життя, порядки і церемоніали якогось можливого панка, відлюдка і домосида, те, як живе він в оточенні своїх слуг, а потім подивіться, куди думкою він заноситься, – нема нічого більш королівського! Про свого володаря він чує ледве раз на рік, буцімто про царя перського, і визнає лише своє одвічне покровенство з ним, яке секретар провадить у реєстрах. Направду, закони наші досить вільні, і тягар зверхності дається французькому шляхтичеві відчути, може, двічі за весь його вік. Істотне і чинне підданство відчують лише ті, хто горнеться до нього і хто рветься добитися почестей і багатства своєю службою. А хто хоче захитися у своєму гнізді і вміє господарювати без сварок і позовів, той вільний, мов венецький дож. *Рабів менше, ніж тих, хто йде в раби охотою. Сенека, Листи, 22.*

Але Гіерону найбільше дошкуляє те, що він позбавлений усякої приязні і взаємного спілкування, а саме в цьому і полягає найбільша радість людського життя. Бо як сподіватися на вияв прив'язання і доброї волі від того, хто, хоч-не-хоч, а залежить від мене в усьому? Чи можу я довіряти його солодким речам і покірним уклонам, зваживши, що інакше йому не спосіб поводитися? Почесті, які нам віддають ті, хто нас боїться, не почесті; вшановують уже не мене, а королівський титул:

*В тому найбільша влади царів перевага,
Що доводиться люду царів тих не тільки терпіть,
А й до небес за діла їх завжди прославляти.*

Сенека, Тісст, II, 1, 30

Хіба нам не видно, що і доброму королю, і злому, і тому, хто ненависний, і тому, хто люблений, віддають одне й те саме? З тою самою шанобою, з тою самою церемонією служать моєму попередникові і служитимуть наступникові. Якщо підданці не завдають мені прикрощів, це не є свідченням їхніх добрих почуттів: з якої речі сприймати це за доказ прихильності, скоро вони не можуть бути іншими, хоч би й схотіли.

Ніхто не тримається мене з дружби, яка б існувала між ним і мною; не може виникнути дружба там, де так мало близькості і порозуміння. Велич винесла мене поза товариство людей; надто велика між нами нерівність і невідповідність. Вони йдуть за мною з обов'язку і звичаю, чи радше не за мною, а за моєю фортуною, аби примножити при ній свою. Все, що вони мовлять і чинять, це тільки личкування, бо їхня свобода зв'язана по руках і ногах моєю владою над ними. Я бачу довкола самі опанчі і маски.

Одного дня двораки хвалили цезаря Юліана за справедливість. «Я дуже пишався б, – сказав він, – цією хвалою, якби почув її від осіб, які осмілились би ганити мене або осуджувати, настільки б я цього заслужив».

Усі правдиві блага, якими користуються державці, спільні у них з людьми середнього достатку: тільки богам вільно їздити на крилатих конях і годуватися амброзією. Сон і апетит у них такий самий, як у нас; їхня криця такого ж гарту, як у нас; корона не прикриває їх від сонця і дощу. Діоклетіан, який носив свою на голові так славно і щасливо, зняв її і відійшов до радощів приватного життя; коли ж по якомусь часі околичності стали вимагати, аби він вернувся до державних справ, він відповів тим, хто його прохав: «Ви б не взялися умовляти мене, якби побачили б гарні лави дерев, які я посадив у себе, і чудові дині, які я виростив».

На думку Анахарсиса, кращим ладом був би той, де за рівності в усьому першість відводилася б чесності, а останнє місце прогріху.

Коли цар Пірр постановив удертися до Італії, Кінеад, його мудрий радця, прагнучи дати йому відчувати всю його марноту, спитав: «З якою метою, пане, збираєшся ти в такий великий похід?» – «Аби підбити Італію», – відповів цар, не задумавшись. – «А потім, – тягнув Кінеад, – коли це здійсниться?» – «Рушу на Галлію та Гишпанію». – «Ну, а потім?» – «Завоюю Африку, а наприкінці, коли кину під ноги собі цілий світ, відпочиватиму і житиму собі на потіху». – «На Бога, пане, – вирік тоді Кінеад, – скажи мені, що тобі перешкоджає, так жити, як тобі хочеться? Чому б тобі не осісти там, куди ти так рвешся, і не уникнути всіх цих тягот і небезпек, які переп'яли тобі шлях?»

*Так ото рід наш людський у даремній з'їдається праці,
Все своє куце життя на турботи пусті витрачає
Тільки тому, що в наживі, збагаченні краю не бачить,
Як і межі, до якої тривати може втіха правдива.*

Лукрецій, Про природу речей, V, 1431

Пер. Андрія Содомори

Завершу я цю розправу давньою сентенцією, що так чудово, як на мене, надається к строці: *Кожному доля за вдачею щось відпускає. Корнелій Непот. Життєпис Аттика, 11.*

Розділ XLIII

ПРО ЗАКОНИ ПРОТИ РОЗКОШІ

Той спосіб, яким наші закони пробують обмежити марні і шалені видатки на стіл і вбори, на мою думку, суперечать цій меті. Ліпше було б прищепити людям зневагу до золота і єдвабу, як речей марних і некорисних. А ми, навпаки, помножуємо їхній поваб і ціну: насправду геть-то нездарний спосіб викликати до них огиду. Бо виректи, що тільки княжата їстимуть калкан, ходитимуть ув оксамиті і златоглаві і заборонять це людям, хіба це не означає підвищити ціну цих речей і збудити в кожному охоту вживати їх? Хай королі сміливо зречуться таких ознак величчя, у них досить інших: такі витребеньки можна вибачити ще там комусь, але не монархові. Взявши приклад з інших народів, можемо навчитися куди ліпших способів зовні відрізняти людей за чином (що, власне, у державі конче потрібно), не підсичуючи такого очевидного зледащіння і збабіння.

Дивовижно, як у таких байдужих речах легко загніжджується і бере гору звичка. І року не збігло відтоді, як ми з причини жалоби по королю Генріхові II носили при дворі сукно, а єдваб так уже приївся, що здибаючи когось у єдвабі, ми зараз же вважали його за міщуха. Єдваби стали строем медиків і хірургів. І хоча всі одягалися десь однаково, залишалося чимало видимих відмін у становищі людей.

Як швидко у нашій армії входять у пошану брудні замшеві і полотняні куцини, а чисті і багаті строї викликають глум і зневагу!

Хай королі перші припинять марнотратство, і справа розв'яжеться за один місяць, без едиктів і наказів: ми всі підемо їхнім слідом.

Закон мав би застерегти навпаки, що кармазин і клейноди заборонені всім станам, за винятком штукарів і ледащиць. Такими установами Залєвк поправив розбещені звичаї локрийців. Його положення лунало так: «Невіста вільного стану не може виходити з дому у супроводі більш ніж одної службки, хіба що вона нетвереза; не може вона виходить за місто вночі, носити клейноди із золота і гаптованої сукні, якщо вона не гультьяка і не шлюха. Чоловікові, окрім бахурів, не вільно носити золотих перснів, а також тонкої милетійської вовни». Отак через такі соромотні клаузули він уміло відвернув громадян від збитків і від згубної розпещеності. Був то дуже розумний захід, аби шляхом пошани і амбіції принадити людей до виконання обов'язку і послуху.

Наші королі всемогутні у царині таких зовнішніх реформ. *Хай би що владар чинить, цим він приписує всім. Квінтіліан, Вправа у красномовстві, 3.* Ціла Франція бере до своїх звичаїв те, що запроваджується при дворі. Хай вони відкинуть ці шпетні плюндри, що так явно випинають наші стидкі члени, ці надто цупкі жупани, в яких ми виглядаємо незграбами і які заважають носити зброю, ці довгі, як у жінок, кучері, цю дурну звичку цілувати все, що ми подаємо комусь, або наші пальці під час віншування (церемонія поширена колись лише щодо княжат), і ту моду, аби шляхтич був на плац-параді без шпаги при боці, нехлюйний, розхристаний, ніби вернувся з убиральні; те, щоб ми, всупереч звичаю батьків і особливим вольностям шляхти, шапкували, навіть стоячи далеко від княжат, без огляду на місце, де вони знаходяться, і навіть не тільки у їхньому оточенні, а й поблизу сотні інших, бо у нас розвелось безліч уже напів і чверть короліків! І так само відкинуть багато нових і шкідливих вимислів: і одразу побачать, як усі їх занедбають і зацурають. Усе це заблуди поверхові, але вони віщують щось гірше: адже добре відомо, що цілій будові загрожує руїна, як видно, що на стінах лущитьє тиньк і вапно.

Платон у своїх *Законах* уважає, що нема шкідливішої для панства зарази, ніж дати молоді свободу змінювати в одежі, в поведженні, в танцях, у тілесних управах і в піснях одну форму на іншу, дозволити

хитатися в переконаннях туди, сюди, гнатися за новаціями і поклонятися їхнім винахідникам: через це звичаї псуються і всякий давній лад зазнає зневаги і легковажності. У всьому, що не є зовсім поганим, одміна небезпечна: одміна пір року, вітрів, живності і гуморів. І лише ті установи заслуговують щирої шани, яким Бог узначив такого тривалого існування, що ніхто вже того не відає, коли їх запроваджено і чи панували колись інші.

Розділ XLIV

ПРО СОН

Розум наказує нам повсякчас іти тим самим шляхом, проте не завжди рівним кроком. Хоча мудрець не дозволяє своїм пристрастям збивати його на манівці, він може, не забуваючи про обов'язок, дозволити їм то прискорювати, то сповільнювати ходу, а не зупинятися, вриваючись у землю, буцімто він нерухомий байдужий колос. Якби чеснота могла вбитися в плоть, я гадаю, живчик її кидався б сильніше, ідучи в бій, ніж сідаючи до столу; ба, навіть потрібно, якби вона погарячилася і похвилювалася.

Ось чому я зауважив, як рідкісну, що іноді знамениті мужі у своїх найбільших передузяттях і найважливіших справах так цілком панують над собою, що навіть сон їх не вкорочується.

Олександр Великий напередодні запеклої битви з Дарієм спав так спокійно і так довго, що Парменіон мусив увійти до палати і, підступивши до ложа, кілька разів озвати його на ім'я, аби збудити, бо час наглив до бою.

Цезар Отон, поклавши накласти на себе руки тієї самої ночі, залагодив спершу домові справи, поділив гроші між челяддю; потім, вигостривши лезо і чекаючи лише вістки про те, що всі його соратники втекли у безпечне місце, ліг і заснув так міцно, аж покойові чули його хропіння.

Загибель цього цезаря має багато спільного зі смертю великого Катона навіть у подробицях. Катон, збираючись укоротити собі віку, дожидався повідомлення, що сенатори, яким він готував порятунок, уже виплили з Утики. За цим чеканням його зморив сон, такий твердий, що сапання долітало до суміжних покоїв. Тільки-но посланий до гавані гонець збудив його, щоб повідомити, що буря пере-

шкодила сенаторам підняти вітрила, він відклав самогубство до прибуття наступного гінця, а сам, знову вклавшись на ліжко, почав дрімати, поки посланець не доповів про відплиття сенаторів.

Ми маємо нагоду порівняти поведження Катона з учинком Олександра; особливо під час великої і грізної бурі, що загрожувала йому через бунт трибуна Метелла. Той хотів оприлюднити декрет про відкликання Помпея з його військом (це було в дні змови Катиліни). Катон спротивився цьому декретові сам один, і між ним і Метеллом дійшло до великої звади і погроз у сенаті. Але справжнє зіткнення чекалося допіро назавтра, на форумі, де мало все вирішитися. Метелл, і так сильний підтримкою люду і Цезаря (Цезар тягнув з ним руч за Помпеєм), мав туди прийти на чолі цілої ватаги чужоземських рабів і посіпак, а Катон озброєний лише своєю власною звагою. Отож кривні його, домівники і багато зацних людей бідкалися за нього; і були серед них такі, які ту ніч провели з ним разом, не кладучись спати, відмовляючись їсти і пити, через небезпеку, на яку він наражався. Навіть його жінка і сестри плакали без упину і лементували: він же, навпаки, всіх підбадьорював і, повечерявши як звикле, пішов спати і проспав глибоким сном, поки один із трибунів не збудив його, аби йти на площу. Те, що ми знаємо про відвагу цього великого мужа, може нас навести на думку, що все це плинуло з його душі, так високо піднесеної над цими подіями, що він не рахив думати про них інакше, як про щось зовсім буденне.

Під час звитяжної битви морської проти Секта Помпея у Сицилії Августа огорнула у хвилиі сутички така глибока дрімота, що приятелі мусили його будити, аби він дав гасло до бою. Ось чому Марко Антоній дорікнув йому згодом, нібито йому не стало духу увіч глянути на шики війська і нібито він не смів стати перед вояками, поки Агрипа не прийшов до нього ознаймити про перемогу, здобуту над супостатом. Молодий Марій учинив ще гірше: у день останньої сутички з Суллою, побудувавши шики і давши гасло до бою, він ліг під деревом відпочити і заснув так твердо, що ледве здолав пробуркатися при розгромі і втечі своїх людей, навіть не побачивши битви. Це приписують тому, що його зморила перевтома і несплячка, і

природа врешті взяла своє. Тут лікарі мають сказати, чи так уже доконечний сон, від якого може залежати наше життя. Адже відомо, що царя македонського Персея в римському полоні замучили, позбавляючи сну. А з другого боку, Пліній згадує і про таких, хто довго жив без сну.

У Геродота мовиться про народи, в яких люди сплять і чують навіперемін по півроку.

У життєписі мудреця Епіменіда читаємо, що він спав п'ятдесят сім років поспіль.

Розділ XLV

ПРО БИТВУ ПІД ДРЕ

У битві під Дре було чимало незвичайних випадків. Ті, кому не до шмиги слова пана де Гіза, мовлять із притиском, що нічим не виправдати спізнення його загонів і зволікання тоді, як загони конетабля, командира війська, подалися від вогня артилерії. А ще вони твердять, що ліпше було покластися на фортуна і вдарити на ворога з флангу, ніж, чекаючи догіднішої хвили, коли він підставить під удар свій тил, зазнавати таких дошкульних утрат. Але, починаючи навіть те, що довів кінець бою, кожен, хто розважатиме безсторонньо, легко визнає, що замір і зусилля не лише верховоди, а й кожного вояка, має бути остаточна перемога і що будь-які окремі і випадкові успіхи не повинні відвертати від цієї мети.

У сутичці з Маханідом Філопемен вислав наперед на герць відділ лучників; супротивник відкинув його і погнався за ним, біжучи вздовж фронту, де стояв Філопемен. Той, попри нетерплячку вояків, визнав за краще не рушати з місця і не кидатися на ворога, аби допомогти своїх людей; так дозволив він відігнати їх і вигубити у себе перед очима, а потім напав на супостата, вдаривши на піхоту, як тільки побачив, що кіннота покинула його без прикриття. Хоча це були лакедемоняни, він легко з ними упорався; адже він заскочив їх у хвили, коли вони, гадаючи, що битва виграна, зламали шики; розгромивши їх, він кинувся навздогін за Маханідом. Цей випадок дуже нагадує поведження пана де Гіза.

У затятій битві проти беотян, яку Ксенофонт, її учасник, вважає за найтяжчу з усім бачених ним коли-небудь, Агесилай згордував нагодою, яку йому надав льос – пропустити повз себе беотійський батальйон і вдарити з тилу, розуміючи, що в такому повороті більше

умілості, ніж одваги. Аби своє геройство показати, він як зух над зухами поклав атакувати їх у лоб, але, розбитий і поранений у січі, мусив відступити і вернутися до постанови, яку зневажив на початку. Він скомандував своїм людям розступитися і пропустити весь потік беотян між своїми загонами; потім, побачивши, що вони йдуть у неладі, він звелів їх переслідувати і вдарити на них із флангів. Проте змусити їх тікати без оглядки він не зумів; вони відступали помалу, раз по раз огризаючись, доти, доки не опинилися в безпечному місці.

Розділ XLVI

ПРО ІМЕНА

Хоч би скільки було розмаїтого зілля, всього його може охопити назва салати; так само при розгляді імен я скапарю тут гультьяйський бігос із усякої всячини.

Кожен народ має якісь імена, які, хтозна-чому, зажили лихої слави: у нас це Жан, Гійом, Бенуа.

Відтак у родоводі княжат трапляються деякі імена, позначені фатумом: Птоломей в Єгипті, Генріхи в Англії, Карли у Франції, Балдуїни у Фландрії, а в нашій Аквитанії Гійоми, з чого пішла назва Гієнь: невдала, щоправда, гра слів, але в самого Платона попадаються ще крутіші зразки.

Відтак можна навести випадок дріб'язковий, але гідний відзначення і описаний наочним свідком: Генріх, дук Нормандський, син Генріха Другого, короля Англії, справив у Франції бенкет, на якому зібралася шляхта така численна, що для забави поділилася на загони за спільністю імен; отож у першому загоні, загоні Гійомів, опинилося сто двадцять лицарів тезок, запрошених до столу, не рахуючи підпанків і челяді.

Втішно було відділити столи за іменами гостей. Щось подібне вигадав цезар Гета, розпорядившись подавати на стіл страви за першими літерами назв: служба обносила гостей по черзі тими, які починалися на *б*: баранина, бужанина, бекаси, білуга тощо.

Відтак кажуть, що добре мати добре ім'я, тобто довіру і репутацію; а також, по правді, приємно мати гарне ім'я, яке легко вимовляється і запам'ятовується. Тоді королям і магнатам простіше запам'ятовувати нас і важче забувати. І ми частіше гукаємо і посилаємо з дорученнями тих наших челядників, чий імена легше

наверзаються на язик. Я бачив, як король Генріх Другий не міг ніколи назвати як слід певного шляхтича з нашого краю, гасконця; а також волів одну з фрейлін королеви іменувати за провінцією, звідки вона родом, бо назва її отчого дому здавалася йому надто чудернацькою.

Та й Сократ уважав вибір гарного імені дитині гідною турботою батька.

Відтак подійкують, що закладення Церкви Найсвятішої Панни у Пуатьє почалося з того, що один розпусний молодик, замешканий у тому місці, привівши до себе дівку, спитав її ім'я, а її звали Марія; тоді він пройнявся таким релігійним трепетом і шанобою до пресвятого імені Пречистої, матері нашого Збавителя, що не лише прогнав хвойду, а й каявся цілий вік за свій прогріх. І з огляду на це чудо у місці, де стояв будинок цього молодика, збудовано каплицю Божої Матері, а згодом і нинішню церкву. Ця набожна скруха ввійшла просто в серце через слово і звук. А ось другий такий випадок, що стався через вплив на тілесну хіть музики. Пітагор, перебуваючи в товаристві молодиків, почув, як вони, розгарячені учтою, змовляються учинити гвалт у одному пристойному домі. От Пітагор звелів флейтистці змінити тон і звуками музики урочистої, суворої і спондеїчної помалу зачарував їхню жагу і приспав її.

Відтак, чи не скажуть нащадки про нашу нинішню реформацію, що вона мала слухність не лише в тім, що переборювала вади і гріхи, наповнюючи світ святобливістю, покорою, послушенством, супокоем і всякими чеснотами, але дійшла до того, що скасувала давні хресні імена, як от Шарль, Луї, Франсуа, аби залюднити світ Матусаїлами, Езекеїлами, Малахіями, від яких так і віє побожністю? Один шляхтич, мій сусіда, міркуючи про переваги давніх часів проти наших, не забував згадати і пишні, гордовиті імена старосвітських лицарів, як-от дон Грюмедан, Кедраган, Агезилан; уже навіть у звучанні цих імен чути, що це були люди зовсім іншого тіста, ніж наші П'єрі, Гійо і Мішелі.

Відтак я вдячний Жакові Амю за те, що, виголошуючи по-нашому казань, він залишив латинські імена як є, не перекручуючи їх і не калічачи, аби зфранцузити. Спершу це різало вухо, але після

успіху його *Плутарха* ввійшло в ужиток і нікого вже не разило. Я часто виступав із закликом, аби ті, хто пише з-латинська або з-грецька, залишали наші імена такими, як ми їх знаємо: адже Водемон перекидається Валлемонтанусом і все перехрещується на латинський і грецький штиб, і ми вже не відаємо, де ми поділися, і не впізнаємо самих себе.

Насамкінець скажу: дуже лихий звичай і з дуже лихими наслідками те, що відбувається у Франції: називати кожного за найменуванням його землі і посілості. Навряд чи є щось у світі, що спричинювало б більшої родової плутанини і непорозуміння. Молодший син зацного роду, діставши у віно землю, а також ім'я, під яким він зажив слави і пошани, не може зректися її, не уйнявши своєї честі. Через десять років по його кончині земля переходить до рук чужого, який теж вимагає за нею його титулувати: ви самі тепер бачите, чи ж легко тут розібратися з генеалогією. Не треба шукати прикладів деінде, як у нашому королівському домі, де стільки порослі, стільки і прізвиськ: причому сам корінь десь геть загубився.

У всіх цих перетвореннях стільки сваволі, що за моєї пам'яті я не бачив нікого, винесеного долею на високі шаблі, до якого зараз же не приліпилися нові генеалогічні титули, не відомі його батькові і започатковані від якогось славетного жога; і, звісно, ходячкова шляхта найохочіша до такого фальшування. Скільки у нас у Франції шляхти, яка, за її твердженням, випала з королівського коліна? Куди більше, гадаю я, ніж тих, хто на це не важить. Може, найцікавіше про це розповів один із моїх приятелів. Якогось зібралося чимало лицарства через зваду двох панів. Один із цих магнатів справді мав деяку перевагу за своїми титулами і покровенством, що підносили його над посполиту шляхту. Через цю його перевагу кожний, намагаючись дорівнятися йому, приписував собі один таке-то походження, другий таке-то, ще інший подібність імен, а той герба, той старий родинний пергамен, що зберігся в його домі; останній полупанок назвався онуком заморського короля.

Суперечка точилася за обідом; той, хто оповідав мені про нього, замість сісти на своє місце, позадкував з покірними уклонами,

перепрошуючи товариство за те, що досі мав зухвальство жити з ними на рівній стопі; однак довідавшись оце про їхні старожитні корені, він шануватиме їх за їхніми рангами і йому не пристало сидіти серед стількох княжат. Після цього фарсу він вилаяв їх у живі очі: «Здобріймо, достолиха, тим, чим наші батьки здобрили, і тим, чим ми є насправді; досить нам і нашого чину, тільки б ми уміли добре його носити: не зрікаймося долі і стану наших дідів і відкиньмо ці дурні химери, які лише шкодять тим, кому стає сорому ними хизуватися».

У гербах певності не більше, ніж у найменнях. Я маю, скажімо, лазурове поле, засіяне золотими листочками конюшини, і золота лев'яча лапа тримає щит, червоною пасмугою перетятий. Який такий привілей має годло, щоб належати тільки моєму дому? Зять перенесе його в іншу родину; якийсь безрідник, купивши землю, зробить з нього своє нове годло. Ні в чому іншому не буває стільки змін і плутанини.

Але це розважання мимоволі тягне мене на інше поле. Пригляньмося трохи ближче і, на Бога, подумаймо, на яких підставах тримаються слава і шана, для якої весь світ стає шкереберть; на чому стоїть честь, якої ми домагаємося з такими мозолями: власне, якийсь П'єр чи Гійом носить її, захищає і має з неї користь. О, сповнена зваги надія людська! Законившись у якомусь смертникові, вона рветься заволодіти неосяжним, безкраїм, вічним! Природа дала нам до рук утішну іграшку! А що таке той П'єр або Гійом? Всього лишень порожній звук, три або чотири розчерки пера, з якими, зауважте, дуже легко вклепатися. Я ладен запитати, кому належить слава стількох звитяг: панові Гекену, Глекену чи Геакену? І було б у цьому більше рації, ніж у Лукіана, де Σ змагається з Т, бо

Не про малу нагороду-бо тут, не про жарти ідеться.

Вергілій, Енеїда, XII, 764

Пер. Михайла Білика

Тут тобі не абищизна: йдеться про те, якій із цих літер воздається за стільки облог, битв, ран, днів неволі і послуг, зроблених французькій короні від славетного конетабля.

Ніколя Денізо рачив зберегти лише самі літери, що складають його ім'я, але геть-то змінив їхній порядок, аби скувати з них нове ім'я, граф д'Ельсінуа, увінчавши славою своєї постичної і малярської штуки. А історик Свтоній дорожив лише значенням його імені і зробив *Транквілла* спадкоємцем своєї літературної слави, відмовивши в цьому *Ленісу*, як прозивався його батько. Хто б повірив, що капітану Боярду належить тільки та честь, яку він позичив у подвигів П'єра Террайля. І що Антуан Ескален допустив, щоб у нього на його очах капітан Пулен і барон Лагард украли заслугу стількох виправ і стількох чинів і вчинів на морі і на суходолі?

А потім ці розчерки пера однакові у тисяч людей. Скільки у того чи того народу носіїв однакових імен і прізвиськ? У rozmaїтих расах, віках, краях, скільки їх? Історія знала трьох Сократів, п'ятьох Платонів, восьмеро Аристотелів, семеро Ксенофонтів, двадцятєро Деметріїв, двадцятєро Теодорів. А подумайте, скільки їх кануло в Лету! Хто перешкодить моєму стайничому назватися Помпеєм Великим? І зрештою, які засоби, які способи, здатні поєднати з моїм небіжчиком стайничим або тим мужем, якому голову стято в Єгипті, зв'язати це славетне звучання імен і розчерки пера, аби вони мали право ними пишатися?

Думаєш, дбає небіжчиків прах чи їх душі про все це?

Вергілій, Енеїда, IV, 34

Пер. Михайла Білика

Яку радість мають тих двоє товаришів, наділених найвищою славою серед людей: Епамінонд з того прегарного вірша, який стільки віків передається з уст до уст:

Подвиги наші затьмили славу спартанську.

Цицерон, Тускуланські розмови, V, 17

і Сципіон Африканський з другого вірша:

Від сонця сходу над Азовське море

Нема того, щоб мірятись зі мною!

Цицерон, Тускуланські розмови, V, 17

Тих, хто живе серед нас, голубить солодкість такої хвали, підсичуючи в них заздрість і пожадання, уявою мимоволі переносячи

на померлих свої власні відчуття; а злудна надія змушує їх вірити, що й вони вислужать собі таку нагороду. Богу це відомо. А проте

*Йшов на бій задля слави геройський гречисько,
Римський чи варварський, звагу черпаючи в ній
Злидні терпіти: люди бо прагнуть слави,
А не чесноти.*

Ювенал, Сатири, X, 137

Розділ XLVII

ПРО НЕПЕВНІСТЬ НАШОГО СУДУ

Добре сказано в цьому вірші:

Висловів – простір навколо широкий.

Гомер, Іліада, XX, 249

Пер. Бориса Тена

Можна мовить про все, за і проти. Наприклад:

Наш Ганнібал орудував не в лад:

Узявши гору, не добив вражину.

Петрарка, Сонет 82

Хто стане не з того боку і запевнить, що наші припустилися помилки під Монконтуром і змарнували свою фортуна, або хто оскаржує гишпанського короля за те, що він не зумів спожиткувати своєї переваги під Сен-Кантенем, може багато висловити про це всіляких думок. Помилка ця спричинена душею, сп'янілою від успіху, яка, упиваючись несподіваним щастям, утрачає смак примножувати його, насилу перетравлюючи вже те, що має. Вона згребла в оберемок скільки могла, більше їй не захопати; вона не варта того добра, що їй дала удача. Але яка з того користь, якщо ворогові полишена змога опам'ятатися і стати на ноги? Чи можна сподіватися що наважиться вдруге напасти на противника, який перешикувався, перепочив і знов озброївся своїм пересердям і жадою помсти, той, хто не здолав гнати його, коли він був розбитий і розгублений.

Поки щастя сприяє і страх все морозить.

Лукан, VII, 734

І врешті чого він може сподіватися ліпшого після такої втрати? Адже це не шермицерія, де виграє той, хто більше зробив уколів: поки ворог на ногах, треба все починати заново; то не звитьяга, якщо

вона не кладе кінця війні. Цезар, зазнавши невдачі в сутичці біля городища Оріка, докоряв воякам Помпея, що загибелі йому не уникнути б, якби їхній верховода зумів дотиснути; ба, сам він зовсім інакше підстрожив коня, коли прийшла пора помститися.

Але чому, навпаки, не сказати, що це знак необачного і ненаситного духу не вміти покласти край своїм прагненням? Що намагання надуживати благодією Божою означає користати з ласки неба без міри, яку їм поклав сам Господь? Що наражати себе на нову небезпеку, уже взявши гору, значить знову спокушати долю? Що одна з найбільших мудростей у ратній справі не доводити супротивника до розпуки? Сулла і Марій, погромивши марсів у громадянській війні і побачивши, як недобитий загін рушив на них з люттю диких звірів, обачно відступили. Якби звага пана де Фуа не порвала його надто завзято переслідувати під Равенною ворожі недогибки, він не окупив би перемоги власною смертю: недарма цей недавній приклад придався на те, щоб утримати пана д'Ангієна від подібної необачності під Серізоле. Небезпечна річ припирати людину, якій залишився лише один засіб порятунку – зброя; конечність – сувора навчителька: *найстрашніші укуси розсатанілої необхідності. Слова Порція Латрона в його виступі про Катиліну, Саллюстій, Уривки, II.*

*Втратити може звиягу, хто до останку
Шарпає й тисне супротивця свого.*

Лукан, IV, 275

Ось чому Фаракс перешкодив цареві лакедемонян після виграної ним битви проти мантинеян напасти на тисячу аргив'ян, які уникли розгрому; він дозволив їм спокійно відступити, щоб не випробовувати зваги цих людей, роздратованих і роз'юшених поразкою. Клодомир, король Аквитанії, переслідуючи після битви переможеного Гундемара, короля бургундського, змусив його чинити опір; але його упертість забрала у нього плоди перемоги, бо він наклав головою у цій сутичці.

Так само, як комусь доводиться вибирати, чи давати своєму вояцтву багатий і пишний риштунок, чи ж обмислити його лише найпотрібнішим, виникає конфронтація. Одні, як от Серторій, Філопемен, Брут, Цезар та інші, вважають, що для вояка пишний

обладунок це завжди привід шукати гонору і слави і виявляти більше завзяття у бою, бо він має берегти кошовну лицарію, як своє майно чи набуток. З цієї самої рації, мовиться у Ксенофонта, азіати брали на війну жінок, наложниць, прибраних у найдорожчі клейноди і коштовності. Але з другого боку, можна заперсчити, чи не ліпше викоринити у солдата думку про самоохорону, ніж підтримувати її, адже тоді він удвічі більше боїтиметься ризикувати, і що, як на те, сподівання на такий багатий луп тільки помножить у ворога жадобу до звитяги; свого часу відзначено, що саме це заохотило римлян у сутичці з самнітами. Коли Антіох показав Ганнібалові армію, яку готував проти римлян, багато і пишно споряджену, і спитав його: «Чи будуть раді римляни такому війську?», Ганнібал відповів: «Раді? Ще б пак, адже вони такі хтиві». Лікурґ забороняв своїм жовнірам не тільки надівати пишне озброєння, а навіть грабувати переможених, бажаючи, як він казав, аби убожество і поміркованість ясніли блиском, рівним їхнім осяйним подвигам.

При облогах і деінде, де близько сходяться з ворогом, ми залюбки даємо воякам поводитися з ним зухвало, виявляти йому погорду і кобенити його на всі заставки. І не без певної підстави: немала річ позбавити його всякої надії на ошадок чи змоги домовитися із супостатом, показуючи, що годі сподіватися чогось від того, кого вони так суворо зневажили, і що немає для них іншої ради, як перемогти. Так і вийшло на зле Вітеллію: маючи справу з військом Отона, слабшого через те, що вояки відвикли від війни і розпестилися серед утіх, він так роздратував їх, зрештою, своїми гострими кпинами над їхньою легкодухістю і побиванням за дамами і бенкетами, щойно залишеними в Римі, що одним цим скріпив їм серце, чого не були здатні зробити жодні заклики, і сам змусив їх, собі на превеликий подив, кинутися на нього. І справді, коли зневажливі слова допікають до живого, вони можуть довести до того, що той, хто з нехиттю йшов у бій за справу свого короля, рине битися з новим запалом, помщаючись за свою власну образу.

Зваживши, якої великої ваги є для війська збереження голови верховоди і що ворог найбільше важить саме на цю голову, від якої

залежать усі інші, годі піддати сумніву спосіб, який обирає багато великих полководців – пересодягтися і сховатися під чужою постаттю на час битви. Проте незручність, спричинена цим заходом, не менше тієї, якої хочуть уникнути. Адже як солдати не бачать свого отамана, чия присутність і приклад запалюють їх, їм може забракнути мужності; втративши з очей його годла й ознаки, на які привчені оглядатися, вони подумують, що він або поліг, або утік із бойовища, звонпившись у ділі. Що ж стосується досвіду, то він промовляє то за одне, то за друге рішення. Випадок з Пірром під час його сутички з консулом Левіном ув Італії, указує нам на дві ради. Бо, сховавшись під лицарію Демогакла і віддавши йому свою, він урятував собі життя, але зате ускочив у іншу халепу – програв битву. Олександр, Цезар, Лукулл любили вирізнятися на полі багатством і пишнотою своїх строїв та зброї. Агіс, Агесилай і великий Гиліпп, навпаки, йшли на війну скромно вбраними і без усяких гетьманських пірначів і корогов.

Помпееві закидають (окрім інших нарікань), що в битві під Фарсалом він зупинив своє військо, піджидаючи супротивника. «Цим він (я наведу тут Плутархові слова, варті більше, ніж мої власні) послабив імпет, який дає перший натиск. Такий натиск, гвалтовний і запеклий, більше, ніж щось інше, сповнює їх шалом і сказом, розпалюючи їхню звагу галаканням і рухами; а от стояння на місці остудило, заморозило бойовий запал солдатів». От що мовить він з цього приводу. Але якби поразки зазнав Цезар, хтось міг би легко сказати, що, навпаки, найміцніша і найсильніша позиція саме в тім, щоб спокійно і нерухомо чекати, і що той, хто стримує себе, заощаджуючи і збираючи сили для рішучого удару, дістає велику перевагу над тим, хто жене не озираючись і вже засапався від швидкого бігу? Не кажучи вже про те, що армія є тілом, наділеним багатьма членами, і навряд щоб вона у своєму стрімкому русі не розсатаніла, не порушивши і не зламавши при цьому власних шиків, і щоб найспритніші з вояків не кинулися в січу, перш ніж їхні повільніші товариші встигнуть підсобити. У злоповісній битві між двома братами персами лакедемонянин Клеарх, який командував греками на Кіровому боці,

вів їх на приступ звичайною ступою, не поспішаючи; зате на відстані п'ятдесят кроків він пустив їх бігом, сподіваючись, на таку коротку мету, зберегти порядок шику і подих, і водночас даючи перевагу навалі і зброї. Інші верховоди розв'язували цей сумнів у такий спосіб: якщо противник біжить на вас, чскайте, стоячи на місці, якщо він вижидає нерухомо, нападайте на нього.

Під час наїзду цезаря Карла П'ятого на Прованс король Франциск мав вибирати: або рушити назустріч йому до Італії, або очікувати його на своїх землях. За перший вибір промовляло багато міркувань. Передусім важливо зберегти свій дім цілий і недоторканий від розору війни, так щоб, зберігаючи всі сили, він міг постійно давати гроші і допомогу в потребі. А потім, на війні несамохіль доводиться робити спустошення, чого слід уникати у себе на батьківщині. Люд не так терпеливо зносить руїну від своїх, як від ворога, і через це він може легко зірвати бунт. Дозвіл грабунків і контрибуції, яких годі допустити у себе вдома, дуже полегшують тягар війни. Солдата, який щодо прибутків може розраховувати лише на свою заслуженину, важко утримати від дезертирства, коли він за два кроки від жони й оселі. Потім, можна сказати, що той, хто застеляє обрус, сам платить за обід; що напад більше підносить дух, ніж оборона. Потрясіння від програної на своїй землі битви таке страшне, що важко, щоб воно не відбилося на всьому тілі. Страх дуже заразливий, він легко передається і швидко поширюється; отож міста, почувши громи цієї бурі біля своїх брам, давши притулок утеклим тремтячим і засапаним капітанам і солдатам, можуть зопалу піти на що завгодно. Попри все це, він намислив відкликати сили, які стояли за горами, і очікувати суперника на місці. Бо, з другого боку, він міг уявити собі, що, зостаючись у себе, серед приятелів, він матиме до своїх послуг усе: річками, дорогами до нього підвозитимуть уволу конту і грошей без усякого ескорту; любов підданців буде тим горливіша, чим ближче небезпека; маючи стільки міст і твердинь, він керуватиме ходом війни. Якщо йому захочеться вижидати, він може, відступивши до безпечного схрону, виморювати ворога і знекровлювати, заганняючи його в безвихідь: супостат на

ворожих терснах, де все спереду, позаду, довкола по-зрадецьки чигає на нього, і не спосіб ні освіжити, ні поповнити армії, в разі якби хвороби її вигубили, ані сховати поранених, а грошей і конту не здобути інакше, ніж вістрям меча. Перепочити і перегрупуватися ніде. Жодної знайомості з околицями, аби уникнути засідок і несподіванок. А в разі програної битви, жодної змоги врятуватися недобиткам.

Як бачимо, прикладів як для того, так і для тамтого рішення не бракує. Сципіон поклав захопити ворожі землі в Африці, ніж боронити свої і залишатися в Італії; і йому в цьому повелося. І, навпаки, Ганнібал у цій самій війні погубив себе тим, що відмовився підбивати чужий край, аби захистити власний. Атенці, залишивши ворога на своїх землях, аби вдертися на Сицилію, зазнали недолі. Зате доля сприяла Агатоклу, царю сиракузькому, дарма що він і собі рушив походом ув Африку, залишивши супостата в себе вдома.

Ось чому ми зазвичай цілком слушно говоримо, що події і наслідки їх залежать, надто на війні, переважно від щастя, яке не любить потурати нашим розрахункам і зважати на нашу мудрість, як мовиться у таких віршах:

*Підпомага часом дурість, а мудрість підводить,
Льос не зважа на причини, не визнає і заслуг,
Він як заблудлий, без плану, шаста туди і сюди!
Мабуть, є вища сила, що над нами владає,
Вершить смертних діла за законом своїм!*

Манилій, Астрологія, IV, 95

Проте, власне, і самі наші ради і постанови однаковою мірою залежать від льосу, а він своєю чергою робить своєю іграшкою наш розум. «Ми міркуємо напропале і навмання, – мовить платонівський Тимей, – бо як ми самі, так і міркування наші надто вже залежать від випадку».

Розділ XLVIII

ПІДРУЧНІ КОНІ

От я й пошився в граматики, я, хто ніколи не вивчав мови інакше, як практично, і досі не тямлю, що таке *ад'юктив*, *кон'юктив* або *аблатив*. Колись я чув, що римляни мали коней, яких вони називали *орчиковими* або *боковими*; вони бігли праворуч від вершника, в пристяж йому, щоб бути свіжою підставою при потребі. Тому ми й звемо їх *орчиковими*. А в наших рицарських романах згадується про них як про *пристяжних*. Римляни теж називали *бичовими* коней, навчених таким чином, що маючи їх припряженими, комонний римлянин міг учвал, без сідла і вуздечки, при повній зброї, перескакувати з одного на іншого. Нумідійські вояки всли на вузді другого коня, аби змінити скакуна в пеклі бою: *У нас заведено держати при собі, як у циркачів, підручного коня і часто у розпал бою перескакувати з коня втомленого на свіжого: така їхня вправність і такі слухняні їхні огирі. Тут Лівій, XXIII, 26.*

Є коні, навчені так, аби підсобляти своїм господарям кидатися на всякого, хто блисне їм ув очі голим мечем, відбиватися копитами і зубами від напасників. Проте частіше трапляється так, що вони більше шкодять своїм, ніж ворогам. Додамо, що їх нелегко поскромити, якщо вони розсатаніли, і тоді верхівець на ласці мінливого щастя. Це вилізло боком Арбітію, перському отаманові, коли він бився сам на сам з Онесилаєм, саламинським царем, верхи на коні, навченому в такий спосіб, через це він загинув: Онесилаїв пахолок ударив його ножакою між лопатки, коли кінь став дуба і звився над його паном.

Волохи розповідають, що в битві під Форново кінь короля, хвищаючись і брикаючись, виніс його з гущі ворогів і, якби не це,

було б уже по ньому: тут просто, якщо це правда, неймовірно щасливий випадок.

Мамелюки хваляться тим, що мають найкращих у світі верхових коней, з природи таких і навчених так, аби розпізнавати і відрізняти супротивника за поданим їм голосом чи знаком пана. Так само вони вміють піднімати зубами кинуті списи і дротики і подавати їх панові на розказ.

Про Цезаря і великого Помпея розповідають, що вкупі з іншими їхніми високими прикметами, були з них чудові їздці. Цезар же замолоду, спадаючи на негнужданого коня охляп, пускав його галопом, заклавши руки за спину. Сама природа хотіла зробити з нього, так само як з Олександра, два дива у воєнному мистецтві і з цією метою озброїла їх теж предивно. Адже кожен знає про Олександрового коня Буцефала, що голова його скидалася на бичачу, що він дозволяв окульбачувати себе лише панові, не слухався нікого, окрім нього, а по смерті сподобився почестей і навіть одне місто названо за його ім'ям.

А от Цезарів кінь передні ноги мав якісь людські, а копита пальцювати, і ніхто не міг його об'їжджати і окульбачувати, окрім Цезаря, котрий по його смерті присвятив богині Венері образ цього коня.

Що ж до мене, то як я вже сиджу на коні, байдуже, здоровий чи хворий, то спішуюся неохоче. Платон радить їздити верхи для здоров'я. Пліній теж вважає кінну їзду спасенною для шлунка і для суглобів. Вернімося до того, про що ми говорили.

У Ксенофонта читаємо, що закон забороняє подорожувати пішки тому, хто має коня. Трог і Юстиніан уважають, що партяни звикли не лише воювати верхи на конях, а й вести у сідлі публічні і приватні справи, торгувати, домовлятися про щось, розмовляти і прогулюватися. Головна різниця між вільними і невільниками полягала в тім, що одні їздили верхи, а другі ходили пішки; установа ця сягала часів царя Кіра.

Римська історія донесла чимало прикладів (Светоній зазначає це особливо про Цезаря), коли верховоди наказували їздяцям злізти з коня в найнебезпечніші моменти бою, аби позбавити їх усякого

сподівання на втечу, а також використати всі переваги пішої сутички: *в чому римляни, безперечно, були дужчі, – мовить Тит Лівій.*

Прагнучи відвернути ребелію свіжо підбитих народів, римляни насамперед забирали у них зброю і коней: *наказують броню видати, в'ючаків привести, заручників дати. Цезар, Записки про Галльську війну, VII, 11.* Султан по цей день не дозволяє ні християнину, ні юдею, своїм підданцям, мати власного коня.

Наші предки, надто з часу англійських воєн, коли доходило до запеклого і тривалого бою, злазили з коней і билися пішки, щоб такі коштовні речі, як гонор і життя, ввіряти тільки власній силі і моці своєї зваги і членів. Хай би що казав Хрисанф у Ксенофонта, ви завше ставите на карту ваш льос і вашу мужність вкупі з льосом вашого коня. Його рана чи смерть тягне за собою і вашу загибель, його завзяття чи переляк роблять вас смільком чи тхором: якщо він опинається на вудило чи острогу, вам доводиться за це відповідати своєю честю. Ось чому мене не дивує, що піші битви запекліші і завзятіші, ніж кінні:

*Падали рівно й до наступу йшли переможці й побиті,
Жодні не знали утечі.*

Вергілій, Енеїда, X, 756

Пер. Михайла Білика

Ті їхні битви були куди упертіші; сьогодні беруть натиском і навальністю, *перший приступ і перший крик вирішують битву, Тит Лівій, XXV, 41.* І все, чим ми послуговуємося і що нам сприяє в такому ризиковному передузятті, має бути нам підвладне. Так само я радив би і вибирати зброю, зручну, а не якесь одоробало, за яку ми можемо найкраще відповідати. Для нас куди надійніша шпага, яку ми тримаємо в руці, ніж куля, пущена з пістоля, в якому стільки різних частин: порох, кресало, цингель: як підведе найменша з них, вашій долі загрожує шванк. Годі завдати удару напевне, якщо його провідник повітря;

*Звірить вітрам, куди стріли понести, не можна,
Справжня потуга в мечі, кожен мужній народ
Війни провадить мечем...*

Лукан, VIII, 384

Що ж до пальної зброї, то я поговорю про неї ширше, порівнюючи давню зброю з нашою. Поза оглушливим гуркотом, з яким уже всі освоїлися, я вважаю цю зброю малоефективною і маю надію, що ми її колись занехаємо.

Оті вогнисті бомби, якими послуговувалися в Італії, здавалися куди грізнішими. Колись називали фалариками спис із залізною трифутовою клюгою, отож-бо можна було прошити навиліт озброєного вояка; у чистому полі його кидали рукою, або з машин, при обороні обложеного міста. Ратище, обгорнуте просмоленним і проолієним клоччям, підпалене при метанні розгоралося в леті; ввігнавшись у тіло або в щит, воно позбавляло бійця змоги орудувати зброєю і владати членами. А проте мені здається, що як сходилися врукопашну, такі списи калічили і самих списоборців, і що палахкі головошкі, розкидані на бойовищі, заважали обом таборам:

*А фаларика важка, зі свистом запущена колом,
Влучила, мов блискавиця, його.*

Вергілій, Енеїда, IX, 704

Пер. Михайла Білика

Мали вони й інші засоби, якими володіли дуже вміло, і які нам, необбутим з такими знаряддями, здавалися просто неймовірними; вони замінювали їм наш порох і ядра.

Кидали вони з такою силою, що часто прохромлювали дві тарчі і двох озброєних людей, ніби наштрикнувши їх на одного списа. Так само влучно і на таку саму велику відстань разила їхня праща: *призвичаївшись метати пращею з моря і з чималенької відстані в обруч з невеликим обводом, вони вражали ворога не лише в голову, а й у будь-яке намічене ними місце. Тут Лівій, XXXVIII, 29. Їхні важкі гармати так ревіли і так крушили укріплення, як і наші. Щойно вдарили таранами у мури, обложених поїняв переполох і трепет. Тут Лівій, XXXVIII, 5.* Галати, наші азіатські родичі, ненавиділи ці зрадницькі летючі бомби: вони звикли з більшою звагою битися рукошма: *Вони не бояться великих ран. Коли рана ширша, ніж глибша, вони вважають це за знак похвальної доблесної мужності. Але коли наконечник стріли чи кинута пращею куля, застривши в*

тілі, хоч рана нібито маленька, дошкуляє їм, вони, розсатанівши, що увереджені таким незначним пошкодженням, качаються по землі з люті й сорому, *Тит Лівій, XXXVIII, 21*. Ця картина дуже нагадує перестрілку з гаківниць.

Під час свого довгого і славетного «відступу десяти тисяч» греки спіткали плем'я, яке дошкульно засипало їх стрілами з великих міцних луків. Стріли у них були такі довгі, що пробивали навиліт щит озброєного вояка і його самого, а взявши таку стрілу до рук, можна було користуватися нею, як дротиком. Машини, винайдені Діонісієм Сиракузьким для метання грубих масивних списів і здоровецьких каменюк на велику відстань і з великою швидкістю, вельми нагадують наші винаходи.

Доречно згадати втішну посадку на мулі такого собі метра П'єра Поля, доктора теології: Монтреле розповідає, що у нього була звичка їздити верхи по паризьких вулицях, сидячи боком, з-дамська. В іншому місці він сповіщає, що гасконці мали застрашливих коней, привчених крутитися млинком на скаку, чому французи, пікардійці фламандці і брабанці дивувалися непомалу, «незвично їм було бачити таке». Цезар мовить про свевів: «У кінних сутичках вони зіскакують на землю, аби битися пішими, а коні їхні привчені стояти на місці, щоб вони могли, в разі потреби, знову спасти на них. За їхнім звичаєм користуватися сідлом і попоною річ ганебна для хороброго вояка, і вони так зневажають тих, хто не їздить охляп, що не бояться навіть горсткою нападати на великі їхні загони».

Колись я дивувався, побачивши коня, навченого у такий спосіб, що його можна було поганяти самим прутом, кинувши цуглі на шию, але це було заведено у масилійців, які їздили на негнущаних конях охляп:

*І люд Масилії кінний, сидя на охляп,
Зовсім не знає сідла, а кіньми керує,
Ший торкнувшись лозиною.*

Лукан, II, 682

Далі нуміди на конях негнущаних

Вергілій, Енеїда, II, 41

Пер. Михайла Білика

Їхні негнуждані коні скачуть важко й незграбно, карки в них штовпні, а голова похилена наперед.

Тут Лівій, XXXI, 2.

Король Альфонс, той самий, який запровадив у Гишпанії лицарський закон Стюжки або Підв'язки, дав їм укупі з іншими регулами і таку, за якою не вільно сідати на мула чи мулицю під страхом пені в марку срібла; я вичитав це в листах Гевари, які люди, назвавши їх *золотими*, на мою думку, переоцінюють.

У *Дворакові* мовиться, що колись вважалося соромом для шляхтича їздити верхи на цих вівсяниках. Абісинці ж, навпаки, надто наближені до пресвітера Івана, свого негуса, воліють для більшої помпи їздити на мулицях.

Ксенофонт розповідає, що асирійці тримали румаків у стайнях завжди сплутаними – такі вони норовисті і дикі, а щоб одв'язати їх і окульбачити треба було багато часу, тому з побоювання, що зволікання вийде боком у разі наглого нападу, вони відпочивали завжди в обозі, обкопаному і обвалованому.

Кір, от уже хто вмів поводитися з кіньми, муштрував своїх огирів і не давав їм оброку, поки вони не заслуговували його в поті якоїсь справи.

Скити, намлівшись голодом у поході, пускали кров коням і напувалися нею і живились:

От прибув і сармат, кінською кров'ю згодований.

Марціал, Книга видовищ, III, 4

Критян, обложених Метеллом, мучила така спрага, що вони мусили пити сечу своїх коней.

Аби довести, що турецьке військо витриваліше і невибагливіше, ніж наше, кажуть, що турки п'ють лиш воду і їдять лише риж і солонину, потовчену на порошок, місячний запас якої кожен легко носить при собі, а також, як татари і москалі, кров своїх коней, присолюючи її.

Недавно відкритий люд Індії, коли туди прибули гишпанці, прийняв людей і коней за богів або за звірів, природою вищих і шляхетніших за них. Деякі з них, переможені, приходили просити миру й ошадку, приносячи на викуп золото і живність, такі самі

дари вони складали і коням. озиваючись до них, як до людей, і беручи їхнє ржання за вираз згоди і примирення.

А в ближчій Індії здавна вважалось вищою і царською шаною їхати на слоні, другою по черзі шаною їхати на повозі, запряженому четвіркою коней, третьою верхи на верблюді і нарешті останньою і найнижчою їхати верхи на коні чи на візку однокінь.

Хтось з наших сучасників пише, що на тих теренах він бачив краї, де їздять верхи на волах. з сідлами, стременами і вуздечками, і вважають таку їзду дуже зручною.

У війні з самнітами Квинт Фабій Максим Рутіліан, переконавшись, що його комонникам навіть після кількох наскоків не вдалося проламати ворожі шики, звелів розгнздати коней і підострожити їх щосили; отож вони ринули, нестримувані нічим, на прорив, змели все на шляху і відкрили путь піхоті, яка і вчинила кривавий погром.

Такий самий наказ віддав Квинт Фульвій Флакк у битві з кельтиберами: *«Натиск ваших коней буде дужчим, якщо ви розгнздаєте їх перш ніж кинутися на ворога; відомо, що так здобувала собі славу римська кіннота»*. Вони послухалися його ради: розгнздавши коней, двічі проскакали вперед і назад крізь вороже військо, вчинивши страшенну різанину і переламавши у них усі списи. *Тит Лівій, XL, 40.*

Колись князь московський повинен був віддавати таку шану татарам: коли від них прибували послы, він виходив назустріч пішки і подавав їм чашу з кобилячим молоком (цей напій вони люблять над усе), і як вони п'ючи проливали якісь краплі на гриву, то він мусив злизувати їх язиком.

Військо, послане до Росії султаном Баязетом, заскочила така снігова завірюха, що прагнучи знайти захисток і врятуватися від морозу, багато постановило забити своїх коней, пороли їм животи, зашивалися туди, зігріваючись тим живим теплом.

Баязет після страшної поразки від Тамерлана був би врятувався на арабській кобилі, якби не дав їй напиться вволю, коли долав брід: потому вона так остигла і ослабла, що його легко наздогнала погоня. Кажуть,

що кінь слабне, як дозволити йому віддати воду; але щодо пиття, то я радше гадав би, що це має освіжити його і підмогти на силі.

Крез, минаючи околиці міста Сарди, наткнувся на пасовища, де водилися гадюки; і що дивно, коні їли гадюк тих усмак, і це, за Геродотовими словами, було лихою ознакою.

Кінь тоді справний, як у нього в цілості грива та вуха, лише такі коні допускаються на огляд і паради. Лакедемоняни, погромивши атенців у Сицилії і з тріумфом вертаючись по звитязі до Сиракуз, окрім іншої наруги, остригли коней ворогів і так вели їх урочистою ходою. Олександр воював із якимсь племенем дагів; вони вирушали по двоє, парами, кінно на війну, але в сутичці то один, то другий спішувалися і так билися, то кінно, то пішо, по черзі.

Навряд щоб у вмілості і в грації верхової їзди якийсь народ нас перевищував. «Добрий гарцівник», – такий вираз означає у нас радше відвагу, ніж спритність. Найуміліший, найупевненіший і найуправніший їздець був у нас, як на мене, пан де Карнавале, який служив за конюшого королю Генріхові Другому. Я бачив, як один чоловік скакав, стоячи обоніж у сідлі, як він скинув сідло, потім знов підхопив, припасував і сів у нього, женучи учвал, з опущеним повіддям, переїхавши капелюха, він стріляв у нього тилом з лука і вціляв, піднімав з землі все, що хотів, спустивши одну ногу, а другу тримаючи у стремені, і коїв інші фіглі, якими заробляв на прожиток.

У нашу добу бачили у Константинополі двох чоловіків, які верхи на одному коні, на повному галопі, стрибали по черзі додолу і знов спадали в сідло. Бачили й такого, хто самими зубами кульбачив і гнуздав коня. А ще такого, хто галопував зразу на двох румаках, з одною ногою на одному сідлі, другою на другому і, тримаючи на плечах другого чоловіка, а той другий, випростаний на повен зріст, стріляв дуже влучно з лука. Були й такі, хто, женучи коня в прискік, ставали на голову, а ноги здіймали вгору, причому голова була між двох кинджалів, примочованих до лука. За мого дитинства князь Сульмоне в Неаполі, беручись на різні способи, укоськував баского коня: щоб показати, як певно тримається у сідлі, він держав під колінами і під пальцями біля ноги золоті монети так міцно, ніби вони були прибиті цвяхами.

Розділ XLIX

ПРО ДАВНІ ЗВИЧАЇ

Я залюбки пробачив би нашому народові, їж для досконалості своєї він не знає інших взірців і правил, окрім власних звичаїв і обичаїв. Адже найчастіший заблуд не лише низів, а й майже всіх людсьй визначати свій зрок і крок за тим життєвим ладом, у якому вони народилися. Я згоден з тим, що кожен із нас, спіткавши Фабриція чи Лелія, визнає їхнє поводження і поставу за варварську, бо вони вбрані і поведені не за нашою модою. Але що мене обурює, то це дивовижна легковажність, з якою ми даємо себе ошукувати й засліплювати теперішнім уподобанням. Отож бодай щомісяця, якщо цього вимагає мода, вони здатні міняти погляди, ба, навіть судити про себе самих по-різному. Коли шнурівкову бляшку на куцині ми носили між пипками, кожен ладен був доводити, що то було властиве їй місце. Та ось збігло кілька років, бляшка спустилася і теліпається нині між кульшами, і всі насміхаються з давньої моди, вважаючи її безглуздою і шпетною. Сьогоднішня мода змушує засуджувати вчорашню, та ще й з такою безоглядністю й одностайністю, що їх нібито обморочило і звело з круга сонця.

Смаки змінюються так нагло і швидко, що найумілішим кравцям годі угнатися за ними і вигадати стільки новинок. От і виходить, що зацурані форми часто знову з'являються в обігу, аби незабаром знову зазнати цілковитого зацурання. Так той самий чоловік протягом п'ятнадцяти–двадцяти років з одного й того самого приводу виловлює дві чи три не лише відмінні, а й прямо протилежні думки, з несталістю і нерозважністю не до віри! І нема такого премудрого чоловіка між нами, аби він не заплутався в цих суперечностях і не увіг засліпленню як внутрішнього, так зовнішнього зору.

Я хочу зібрати тут деякі давні звичаї, які ще мені упам'ятку, одні подібні до наших, інші відмінні, з тим, щоб маючи перед очима цю постійну змінність речей, ми висловили про них тверезіший і статечніший суд.

Те, що у нас звється битися шпагою і плащем, запровадили ще римляни, як мовить Цезар: *«Вони огортають ліву руку плащем і меча добувають»*. Цезар, *Записки про війну горожанську*, I, 75.

Він же побачив у нашого народу лиху звичку зупиняти переходів, здібаних на шляху, допитувати, хто вони такі, і вважати за образу і привід для звади, як ті відмовляються відповідати.

У купелях, які старожитні приймали перед їдою, так звично, як ми миємо руки, спершу вони мили лише руки і ноги, але згодом (за звичаєм, збереженим багато віків і в більшості народів) милися зовсім голі у воді, заправленій пахnidлами, бо вважали за свідчення всього простоту митися чистою водою. Найбільші чепуруни і чистюки пахnidлися три-чотири рази щодня. Часто вони вискубували собі волосся на всій шкірі, як от однедавна французька біла челядь навчилася вискубувати собі брівки,

Перса з волосся ти обскубав, литки і плечі,

Марціал, II, 62, 1

хоча мала на це особливі масті:

Маззю їдкою себе чи крейдяним оцтом обмаже.

Марціал, VI, 93, 9

Вона любила спати м'яко і вважала за мучеництво лежати на простих матрацах. Їла, простягнувшись на ложах, подібно як нинішні турки

Батько Еней тоді з ложа високого став говорити.

Вергілій, Енеїда, II, 2

Пер. Михайла Білика

Про Катона Молодшого розповідають, що після Фарсальської битви, впавши в жалобу через поганий стан державних справ, їв він завжди сидячи, бо став жити дуже суворо. Цілували руки магнатам, щоб їх ушанувати і примилитися їм; друзі, зустрічаючись, чоломкалися, як це чинять венеційці:

Я цілував би тебе, ласкавим вітуючи словом.

Овідій, Листи з Іонти, IV, 9, 13

Торкалися коліна, коли хотіли привітати або попросити про щось якогось достойника. Якось, за такої нагоди, філософ Пасикл, Кратетів брат, замість приткнути руку до колін підніс її до природження; коли той, до кого він звертався, відіпхнув його різко: «Як, – спитав він, – хіба та частина не твоя, так само як коліна?».

Подібно до нас вони їли овочі після трапези.

Підтирали собі зад (чому б то боятися слів по-жіночому) губкою: ось чому *spongia* латиною слово сороміцьке. І була та губка уможована на кінці кия, як свідчить ця історія про того, кого вели віддати на жир звірам на очах люду. Він попросився в нужник і, не маючи іншого способу вкоротити собі віку, встромив собі кия з губкою в горлянку і так задушився. Помочившись, вони витирали уд напакченою вовною:

Чистою вовною втер владні принади свої.

Марціал, XI, 58, 11

У Римі ставилися на розі вулиць відра і шапки, аби перехідні могли віддати воду.

*Навіть охайний, коли йому сниться, що він, примостившись,
Десь у вбиральні, вже одяг підняв, – проливає спокійно...*

Лукрецій, Про природу речей, II, 1020

Пер. Андрія Содомори

Часто комара душили поміж обідом і всерею. Влітку продавці постачали сніг холодити вина; були й такі, хто і взимку користувалися снігом, уважаючи вино за не досить холодне. Вельможі мали кравчих і підчаших, а також блазнів розганяти нуду. Взимку страви подавали на жаровнях, ставлячи їх на стіл. Мали також і переносні кухні (я сам їх бачив), в яких усе їстиво можна було нести за панамі.

*Хай і модне таке частування,
Не смакує нам стіл подорожній.*

Марціал, VII, 48, 4

Улітку ж вони часто проводили в сіни через канали прохолодну свіжу воду; і було в тих каналах багато живої риби. Гості вибирали

самі і ловили її руками, даючи її потім приготувати на свій смак. Риба завше мала цей привілей і має його і сьогодні: потужники люблять бавиться її приготуванням: бо на смак риба куди вишуканіша, ніж м'ясиво. У всякій розкоші, розпусті, вигадливому залассі, розбабінні і пишноті ми, сказати по щирості, робимо все, щоб дорівняти старожитнім (схотінки у нас збочені не менше, ніж у них); але досягти цього нам зась, кишка у нас тонка, щоб уподібнитися їм і в зіпсутті, і в чеснотах. Адже і ті, і ті виникають із гарту духу, який вони мали куди більший проти нас; чим вутліші душі, тим менше мають вони засобів чинити або дуже добре, або дуже погано.

Покуття за столом була в них середина. Перед або тил не мав ані в мові, ані в письмі жодного привілею, як це видно з літературних творів: *Оттій і Цезар* вони скажуть так само охоче, як *Цезар і Оттій*, так само для них байдуже *я і ти*, як *ти і я*. Ось чому здивувало мене свого часу у нашому французькому Плутархові, у життєписі Фламанія, місце, де автор, пишучи про те, як етолійці і римляни сперечалися, хто більше прославився у виграній ними битві, звертає увагу, що в грецьких піснях етолійців згадували раніше за римлян, якщо тільки щось не наплутали у французькій версії.

Пані приймали чоловіків у лазнях, тримали там навіть прислужників, аби вони їх розтирали і мастили:

*Страхи свій старанно закривити чорним сап'яном,
Раб при тобі, як ти ніжшишся в теплій воді.*

Марціал, VII, 35, 1-2

Щоб стримати пітніння, пудрували себе якимсь порошком.

Давні галли, свідчить Сидоній Аполлінарій, носили довге волосся спереду; а тил остригали, такий звичай воскресений у наш млявий і збабілий вік.

Римляни платили перевізникам при відплитті, а ми розплачуємося по прибутті у гавань.

*Поки дійшло до платні, поки, вренити, запряжено муга,
Ціла година спливла.*

Гораций, Сатири, I, 5, 13

Пер. Анорія Содомери

Біла челядь лежала в ліжку від стіни, ось чому Цезаря названо узголов'ям царя Никодима.

Вони цмулили вино меншими, ніж ми, ковточками і розбавляли його водою:

*Хто там черпне для нас
Води джерельної, щоб нею
Пломінь міцного фалерну збити?*

Горацій, Оди, II, 11, 18

Пер. Андрія Содомори

Зухвалі вибрики і блазенство наших льокаїв не були їм чужі:

*Янусе! Іже два маси обличчя, служник
Дулі тобі не сукатиме ззаду,
Не наставить і вуха осячі,
Не висолопить язика, як пес апулійський
У задушливу спеку!*

Персій, Сатири, I, 58

Аргив'янки і римлянки вбиралися в час жалоби у біле, як колись у нас жінота і, як на мене, мала б чинити і нині.

Але про всі ці речі написано цілі книги.

Розділ L

ПРО ДЕМОКРИТА І ГЕРАКЛІТА

Наше розумування це знаряддя, що надається до кожної матерії і в кожній може висловитися. Ось чому в цих *Пробах* я послуговуюся ним за кожної нагоди. Якщо трапиться предмет, з яким я необізнаний, я беруся його розглядати, але не лізу одразу у воду, не спитавши броду, а держуся берега. І вже усвідомлення того, що мені на той бік не перехопитися, і є, власне, наслідком моєї розправи, ба, навіть такої, якою я можу пишатися найбільше. Іноді, піднявши якийсь марний і порожній предмет, я намагаюся прикинути, чи може він у мене обрости плоттю і чи здатний я його підтримати і підкріпити. Вряди-годи я міркую про якийсь високий і часто обговорюваний предмет, але тут знайти щось своє годі, шлях уже такий накочений, що довелось би в чужий слід ступати. Тоді забаву я підтримую тим, аби обрати дорогу, яка здається найкращою, і визначити, що серед тисячі стежин слід віддати перевагу тій або тій. Я беру навмання перше ліпше питання: всі вони однаково добрі, і ніколи не спокушаюся вичерпати їх цілковито; я не бачу цілості ні в чому: ба, навіть ті, хто обіцяє нам її показати, теж її не бачать! Зі ста членів і ликів, які має кожна річ, я беру один, або лизнути там по поверхні, там скубнути, а там і угризтися аж до кістки. Я в'їдаюся хай не широко, зате глибоко, як здолаю, і найбільше мені до вподоби уявити річ у якомусь небувалому світлі. Я пустився б, може, на те, аби вичерпати до дна якийсь сюжет, якби гірше знав самого себе і якби помилявся щодо власних сил. Кидаючи тут одне слівце, там інше, щось безладне, розпорошене, позбавлене наміру і заповіді, я не зобов'язаний склеїти з них що-небудь чи бодай триматися свого предмета. Я можу перекинутися від одного до іншого, а як мені захочеться, віддатися

сумніву, непевності і тому, що мені притаманно, – свідомості свого невідання.

Кожен рух щось нам відслонює у нас самих. Та сама душа Цезаря, яка розкрилася у ратній штуці під час битви під Фарсалом, виявила себе і в його гулящих і любовних походеньках. Про коня ми судимо, спостерігаючи, як він гарцює на перегонах, а також як іде ступою, ба, як відпочиває у стайні.

Серед функцій людської душі є і низькі: хто не бачив її і такою, не пізнає її до кінця. А, може, ліпше пізнається вона там, де іде своїм звичним ходом. Бурі пристрастей захоплюють її найвищі прояви. До того ж душа поринає вся в кожен цікавий їй сюжет, віддає йому всю свою снагу, ніколи не охоплює зразу дві речі і завше обіймає те, що саме надить її, виходячи не з його сутності, а зі своєї власної.

Можливо, що речі поза нами мають свою вагу, виміри і прикмети, але всередині, у нас, наша душа перекроює їх на свою уподобу. Смерть страшна Цицеронові, Катонові вона бажана, а Сократові байдужа. Здоров'я, тьма, наука, влада, багатство, краса і все, що їм протилежне, скидають із себе шати на порозі і дістають від нашої душі нові строї тієї барви, яка їй подобається: темної, ясної, живої, похмурої, яскравої, ніжної, глибокої, поверхової. Та ще й кожна душа розпоряджає по-своєму, бо вони не узгоджують між собою своїх стилів, регул і форм; кожна королева у своєму панстві. Тим-то не покликаймося на зовнішні прикмети речей: ми-бо самі за них відповідаємо. Наша доля і недоля залежить від нас. Підносимо наші обітниці й офіри самим собі, а не фортуні: вона не має жодної влади над нашою природою; навпаки, наша природа вабить її і кшталтує на свій образ і подобу.

Чому б мені не виробити собі суду про Олександра, пантруючи, як він поводить за столом, як розмовляє і п'є чи як грає у шахи? Яких лишень струн його душі не зачіпає ця блага і дитинна забавка? Я ненавиджу її й уникаю за те, що вона не зовсім забава і поглинає нас надто поважно: мені соромно вкладати в неї стільки уваги, яку треба б було віддати на щось пристойніше. Олександр не більше

морочив собі голову, готуючи похід на Індію, або хтось інший, тлумачачи текст Святого Письма, від якого залежить порятунок роду людського! Погляньте, в який спосіб наша душа употужнює і прибільшує цю поганську іграшку: як напружуються всі наші нерви і як завдяки цьому вона уможлиблює кожному пізнати себе і безпосередньо судити про себе. Які тільки пристрасті не спалахують при цій грі! Гнів, жаль, ненависть, нетерпіння і марнолюбна жага перемоги у змаганні, в якому куди вибачливіше було б пишатися поразкою, бо не варто шановного мужа мати рідкісний, вищий над пересічним хист у такій благій іграшці! Те, що я мовлю про цей приклад, можна віднести до всіх інших. Кожен дріб'язок, кожне заняття людини зраджує її цілком і показує на весь її зріст так само, як усяка інша марничка.

Демокріт і Геракліт були двоє філософів, з яких перший, вважаючи долю людську жалюгідною і потішною, показувався публічно не інакше, як з ущипливою й усміхненою міною.

Геракліт, у якого доля людська викликала спожаління і спочування, носив завжди смутне обличчя і набряклі слізьми очі:

Щойно вони за поріг свого дому ступали,

Перший сміявся, а другий вмивався дрібними.

Ювенал, Сатири, X, 28

Настрій першого мені подобається більше не тому, що сміятися втішніше, ніж плакати, а тому, що в ньому більше погорди і він сильніше осуджує нас, ніж настрої другого: а мені здається, що немає такої погорди, якої б ми не заслуговували. Спожаління і спочування завжди пов'язані з певною шаною до того, що жаліють; а те, з чого сміються, вважається за ніцневарте. Я не думаю, щоб лихоти у нас було стільки, скільки марноти, а злосливості стільки, скільки глупоти: ми не такі злі, як навісні, і не такі нещасні, як шпетні.

Так Діоген, який байдикував, котячи свою бочку, і відвертав носа від Олександра, мав нас за якихось мух або за пухирі, вітром підбиті, був суддею шорсткішим і гострішим, а отже, як на мене, і справедливим, ніж Тимон, прозваний Мізантропом. Бо як ти щось ненавидиш, то береш це близько до серця. Тимон зичив нам зла, палко

прагнув нашої згуби і цурався нас, як лиходіїв, злостивців і збоченців. Діоген ставив нас за ніщо і не вважав, що ми здатні його розгнівати чи зіпсувати його настрої; він не хотів накладати з нами не з якогось побоювання, а з презирства до нашого товариства, ми для нього були ні риба, ні м'ясо.

Така сама була відповідь Статилія Брутові, який намагався втягнути його до змови проти Цезаря. Сам задум він вважав за справедливий, але не бачив людей, вартих того, аби для них пальцем кивнути. У цьому він згоджувався з наукою Гегесія, який сказав так: мудрець повинен дбати лише про себе самого, бо лише він один вартий того, аби про нього дбали, а також із судженням Теодора про те, що було б несправедливо, якби мудрець жертвував собою для добра свого краю і мудрість наражав на небезпеку задля телепнів.

Наші природні і набуті прикмети як безглузді, так і смішні.

Розділ LI

ПРО МАРНОТУ СЛІВ

Один старосвітський ритор казав, що його ремесло в тім, щоб речі малі роздувати до великих. Швець уміє зробити великі черевичська на малу ногу. У Спарті його пірили б сировицею за те, що він чинить зі свого шевства дурисвітство і підману. Я гадаю, що Архидам, який царював у цьому краї, не без подиву почув Тукидідову відповідь на питання, хто дужчий борець, він чи Перикл. «Це, – відповів Тукидід, – було б важко справдити; бо коли б я, борючись, кинув його на землю, він потрапив би переконати глядачів, що він не упав, а взяв гору».

Ті, хто накладає маски і рум'яна білій челяді, завдають меншої шкоди, бо не бачити їхньої природної подоби – втрата невелика. Куди більші шкідники ті, хто намагається замилити не наші очі, а розум і спотворити і перекрутити саму істоту речі. Панства, де було запроваджено статечний і розумний лад, як-от критське чи лакедемонське, не дуже зважали на ораторів.

Аристон мудро називав риторику штукою переконувати людей, Сократ і Платон штукою ошукувати і язиком грати; а ті, хто заперечує таку загальну дефініцію, підтверджує, що так воно і є, своїми усовіщаннями.

Магометани забороняють викладати дітям риторику через її даремність. Атенці (у яких вона була в пошані), побачивши, який згубний справлений нею вплив, розпорядилися вилучити з неї головне, все, що викликало емоції, а заодно вступи і закінчення.

Це знаряддя, винайдене на те, аби збуджувати натовп і заряджати над безладною громадою, вживається як ліки лише в нездорових панствах. У тих панствах, де низота, темнота, підла підлота мала

всю владу, як-от в Атснах, на Родосі або в Римі, і де громадське життя вирувало, там аж роїлося від ораторів. І справді небагато бачимо в тих республіках мужів, які вибилися б у люди без допомоги красномовності. Помпей, Цезар, Крас, Лукулл, Лентул, Метелл, спираючись на неї, висунулися нагору, вона їм підсобила більше, ніж зброя, всупереч переконанням кращих часів. Люцій Волумній, агітуючи вибрати Квінта Фабія і Публія Деція консулами, сказав: «Це люди, народжені воїнами, великі в чині, суворі у словесних герцях, правдиві консульські уми; мужі вишукані, вимовні і вчені, вони добрі на преторів у місті, аби чинити суд правий».

Ораторство пишало у Римі найбільше тоді, коли державні справи йшли найгірше, коли його хитала буря горожанських воєн, подібно до того як поле, лежачи перелогом, найпишніше родить бур'ян. А з цього випливає висновок, що монарший устрій менше потребує уміння говорити проречисто. Глупоту і легковірність маси, удачею своєю такої податливої на те, аби вести себе куди заманеться, приспаної солодкими речами і нездатної розумом зважити і розпізнати правду, таку легковірність куди рідше можна знайти в одній особі, яку легше застерегти добрим вихованням і доброю порадою від цієї трутизни. Світ не бачив, аби з Персії чи Македонії вийшов хоч би один славетний промовець.

Ці уваги спали мені після розмови з одним італійцем, який служив небіжчикові кардиналові Карафі аж до його смерті маршалком двору. Я викликав його на розмову про його посаду. Він виклав переді мною тасмниці тієї піднебінної науки з повагою і статечністю ученого, ніби розправляв про якийсь важливий теологічний догмат. Розтлумачив мені різницю в апетитах: який апетит натще, який після другої і третьої переміни; мовив про засоби, якими його можна або просто вгамувати, або збудити і загострити; поділився мистецтвом приправ, спершу загальним, а потім окремим, характеризуючи властивості їхніх складників і дію на смакові відчуття; дав опис салат за порами року, які з них слід подавати гарячими, а які холодними, спосіб їх оздоблювати і прикрашати, щоб вони брали на себе очі. Потім перейшов до порядку страв, розводячись у гарних і важливих настановах:

*...Не байдуже мені до того,
Як зайця кряти, а як печену курку.*

Ювенал, Сатири, I, 123

І все це в таких доладних і прегарних висловах, яких не уживають, трактуючи про державне урядування. Цей чоловік навів мені напам'ять такі вірші:

*Те пересолене, те підгоріле, те мало полите,
А оце от вийшло! Надалі так і роби!
Так їх навчаю в міру, як можу, мудрості.
Словом, Демеа, я велю їм мити полумиски,
Щоб світили як люстро, і наставляю
У всьому.*

Теренцій, Брати, 439

До речі, самі греки дуже хвалили порядок і лад бенкету, який урядив їм Павло Емілій, повернувшись із Македонії. Але я маю на увазі не справу, а слова.

Не знаю, як інші, але коли я чую, як наші будівничі набирають повну губу таких великих слів, як пілястр, архітрав, карниз, коринтський і доричний орден і таке інше з їхнього жаргону, мені уявляється палац Аполідона, а насправді я бачу тут лише жалюгідний одвірок моєї кухні!

Ви чуєте розправу про метонімію, метафору, алегорію та інші граматичні тропи, і чи не здається вам, що означають вони якусь форму рідкісної і чуженецької мови? Так от ці форми, які криються за цими гучними титулами, уживає щодня в своєму торохтінні ваша покоївка!

Подібне циганство – називати наші державні посади пишними титулами римлян, хоча ці посади не мають нічого спільного з римськими у своїй чинності, а ще менше в обсязі влади. Вкажу ще на одне циганство, яке колись, на мою думку, наводитиметься на сором нашої добі – це роздавати без ніяких заслуг і кому завгодно преславні прізвиська, якими старожитні ушанували лише одну чи дві особистості за кілька віків. Платон дістав ймення боговитий за повсюдним визнанням і ніхто не спокусився йому в цьому заздрити.

Проте італійці, які хваляться (і цілком слушно) тим, що вони бистріші на розум і тверезіші на суд, ніж інші нинішні народи, свіжо вшанували цим самим йменням Аретіно, в якого я, поза пишною і гострою мансрою, не позбавленою вишуканості, але кучерявою і дивацькою, а також звичною слоквенцією, я не бачу нічого, що вивищувало б його над іншими авторами його часу; а вже до боговистості, в тому значенні, яке надавали цьому слову старожитні, йому як куцому до зайця. А прізвисько великий ми часто чіпляємо державцям, які нітрохи не вибиваються над будь-якою пересічною людиною.

Розділ LII

ПРО ОЩАДЛИВІСТЬ СТАРОЖИТНІХ

Атиллій Регул, римський верховода в Африці, у розпалі своєї слави і звитяг над картагенцями, написав до річпосполитої, їж служник його, котрого він залишив самого рядити маєтком (а всього було сім моргів землі) утік, укравши реманент господарський; тому він просив дати йому відпустку, аби він міг вернутися і зарадити тому з обави, як би жінка і діти не сиділи голодом. Сенат подбав про те, щоб призначити іншого управителя, повернув йому всю завдану шкоду і звелів, щоб жінка і діти його жилися державним коштом.

Катон Старший, повертаючись із Гишпанії консулом, продав в'ючного коня, аби заощадити гроші, яких би йому коштувало перевезення коня морем до Італії. Ставши намісником Сардинії, він відбував своєї візитації пішо, не беручи іншого почту, окрім возного, який носив за ним опанчу і начиння для офіри; найчастіше своєю кладь він носив сам. Він хвалився, що ніколи не мав опанчі дорожчої, ніж за десять талерів, і ніколи не витрачав на базарі більше, ніж десять шелягів денно; і що в його сільському обійсті немає жодного будинку, отинькованого зверху і побіленого вапном.

Сципіон Еміліан, по двох тріумфах і дворазовому консулаті, вирушив на посольство лише із сімома служниками. Кажуть, що Гомер ніколи не мав більше, ніж одного служника, Платон більше, ніж трьох, а Зенон, голова школи стоїків, не мав навіть одного.

Коли Тиберій Гракх, тоді перший муж серед римлян, вирушав у державних справах, йому призначали лише п'ять з половиною шеляга на денний прожиток.

Розділ LIII

ПРО ОДИН ЦЕЗАРІВ ВИСЛІВ

Якби ми іноді побажали заглибитися в себе і якби час, витрачений на стеження за іншими й на ознайомлення з речами, що нас не стосуються, ужили на вивчення самих себе, ми швидко б переконались, яка хистка і вразлива споруда з нашого я. Чи ж не є виразною ознакою недосконалості те, що ми не можемо по-справжньому вдовольнитися чим-небудь, так само як не можемо навіть у прагненні й уяві вибрати те, що нам найпотрібніше? Найліпшим свідченням цього є одвічна суперечка між філософами: у чому полягає найвище добро для людини; суперечка ця досі триває і триватиме вічно, не знаходячи розв'язання і примирення.

Поки нема чого, прагнемо, поти й рвемося до нього,

Все воно мариться нам над усе наймилішим.

Лиш осягнемо, – щось інше натомість жагу роздуває.

Так от жадоба життя нас постійною спрагою мучить.

Лукрецій, Про природу речей, III, 1082

Пер. Андрія Содомори

Щойно ми пізнаємо щось і дістаємо його у власність, ми відчуваємо, що воно нас не вдовольняє, і жадібно рвемося до прийдешнього, до незвіданого, бо теперішнє не може нас наситити; не тим, що в ньому немає нічого, здатного нас наситити, а тим, що сам спосіб насититися у нас нездоровий і легковажний.

Бо, спостерігши, що смертні собі здобули поступово,

Майже все те, що від нас вимагають потреби щоденні,

Й певним, наскільки можливо, зробили своє існування,

Ставши при владі, й гордяться дітей своїх іменем добрим,

Та попри те неспокійно на серці в них навіть удома,

*Йй душу і вдень і вночі розтривожує страх невідступний,
До божевільного гніву доводячи їх час від часу, --
Він зрозумів, що у посуді справа, що зло йде від нього;
Все, що потрапить іззовні туди, починає псуватись.*

Лукрецій, Про природу речей, ІТ, 8

Пер. Андрія Содомори

Наше прагнення хитке і непевне; воно не вміє нічого утримати, ані всолодитися ним по-справжньому. Людина, гадаючи, що хиба в самих речах, заживає і поглинає інші речі, яких вона досі не знала, якими досі не переймалася; до них звертає вона всі пожадання і надії, їх вона шанує і почитає, як про це сказав Цезар: *Така хиба, притаманна нашій природі; речі незримі, приховані і таємничі будять у нас і більше віри і більше страху. Цезар, Записки про горожанську війну, II, 4.*

Розділ LIV

ПРО ПОРОЖНІ ВИКРУТНІ

Іноді люди намагаються домогтися схвалення, вдаючись до благих і порожніх викрутнів. Такі пости, які складають цілі поемки з віршів, що починаються на ту саму літеру; ми бачимо яйця, кулі, крила, сокири, в які формували колись старожитні греки розмір своїх віршів, подовжуючи чи вкорочуючи рядки; така була мудрість і того мужа, який бавився обчисленням, у скільки способів можна розташувати літери абетки, і вивів силу-силенну комбінацій, як про це розповів Плутарх. Мені подобається судження одного пана, якому показали тімаху, навченого кидати рукою просину так спритно, що зернятко без похибки проскакувало крізь жальце голки. Коли після виступу той попросив нагороди за таке рідкісне мистецтво, пан дуже дотепно і справедливо (на мій суд) звелів видати умільцеві два чи три корці проса, щоб це знакомите мистецтво не зосталося без вправи. І неймовірне свідчення немочі нашого розуму в тім, що нас ваблять речі через свою рідкість і новину, а також недоступність, хоча б у тих речах не було нічого доброго і корисного.

Недавно ми затіяли у мене вдома таку гру: хто потрапить знайти більше слів з протилежними значеннями, як-от *Ваша Мосць*, тобто звертання до високого достойника, до короля, і *вашмосць*, звертання до простих людей, скажімо, торгівців, не торкаючись осіб проміжного стану. Невісту шляхетного коліна називають пані, жінку середнього стану панною, а жінок найнижчого стану знову ж таки – пані.

Грати в кості на столах дозволялося лише в домі княжат або в корчмі.

Демокріт сказав, що боги і звірі мають змисли гостріші, ніж люди, які стоять на середньому щаблі. Римляни носили такий самий

стрій і в дні жалоби, і в дні свята. Відомо, що надмірний страх, як і надмірне завзяття, однаково спричиняє кольки і пронос.

Прізвисько Дригота, яким охрещено дванадцятого короля Наварри Санча, свідчить, що хоробрість змушує дриготати наші члени, так само як страх. Якось його люди накладали на нього зброю і пробували, бачучи його тремтіння, підбадьорити його і применшити ризик, але він відповів: ви злс мене знаєте; якби моя шкура знала, куди порве її зараз моя звага, вона геть залякла б.

Неміч, що обіймає нас із остуди і нехоті до венериних утіх, навідує нас так само і від надмірного прагнення і гвалтовної жаги. Надто сильний холод і надто сильний жар палить і шкварить. Аристотель мовить, що оливо топиться і розпливається від морозу і зимової стужі так само, як від гвалтовного жару. Прагнення і пересит однаково болять нам і коли ми ще не зазнали розкошів, і коли вже дійшли до скутку. Глупота і мудрість сходяться в одному й тому самому відчутті і в одному й тому самому ставленні до поневірянь, які нам дістаються: мудреці зневажають їх і беруть над ними гору, а глупаки не усвідомлюють їх: ці останні, сказати б, до них не доросли, а тамті переросли їх. Ці гірні духи, зваживши й оцінивши властивості наших поневірянь, змірявши їх і обміркувавши їхню справжню природу, кидаються навперейми могутнім і мужнім поривом; вони зневажають їх і топчуть ногами, чуючи в собі таку міць і гарт. Спіткавши таку душу, стріли злого фатуму відскакують і тупляться, як від зустрічі з тілом, у яке їм не ввіткнутися. Звичайні і пересічні люди перебувають між цими двома крайнощами, вони бачать зло, відчують, але не можуть його перенести. Дитинство і хирність подібні розумовою безпорадністю, хтивість і марнотратство – однаковою жадою громадити і набувати.

Можна сказати, що невігластво буває елементарне, воно іде перед наукою, а друге, докторальне, воно іде після науки. Це останнє нецтво теж твориться і породжується наукою, як перше нівечиться і нищиться нею.

Прості уми, не такі допитливі і не такі бистрі, робляться добрими християнами з пошани і послуху; вони просто вірять і схиляються

перед законом. Ув умах середньої сили і здатності легко виникають хибні думки: вони йдуть за поверховим здоровим глуздом і небезпідставно пояснюють глупотою і простацтвом те, що ми розважаємо по-старосвітському, надто як хто з нас ненавчений. Великі уми, статечніші і гостріші, становлять собою іншу породу правовірних; вони довго і пильно вивчають Святе Письмо, черпають з нього глибше і чистіше світло і розуміють святі і божественні таємниці наших обрядів. Тому ми бачимо, що деякі добираються до цього найвищого щабля через проміжний, зазнавши при цьому величезної радості і віри в те, що ними досягнута остання межа християнського розуміння, і тішаться своєю звитягою, душевно перероджені, сповнені благості, вдячності і великої скромності. До цього розряду я не відношу тих, хто, бажаючи очиститися від плями колишніх помилок і переконати нас у своєму наверненні, впадають у крайнощі, стають нетерпимими і несправедливими в обороні нашої справи і плямують її, викликаючи постійні докори в жорстокості.

Прості хлопці – це зазвичай чесні люди; чесні люди і філософи, натури (як тепер розуміють це слово) глибокі і освічені, збагачені широкими знаннями в прикладній науці. Проте метиси, які зневажили первісний осідок, тобто невідання, і не змогли досягнути другого (тобто між двох стільців сидючи, як-от, скажімо, я сам і багато інших), небезпечні, бездарні і шкідливі, такі тільки сіють ворохобню у світі. Що ж до мене, то я намагаюся, наскільки змога, вернутися до мого першого і природного осідку, з якого даремно силкувався вибратися.

Поезію людovu, чисту і природну, з її простотою і гожістю, можна порівняти з добірною красою поезії, досконалої у своєму мистецтві; це ми бачимо у гасконських віланелах, а також і в піснях народів, що не мають жодної науки, ба навіть писемності. Поезія посередня, що займає місце між людovою і тією, яка досягла вищої довершеності, заслуговує зневаги, не варта того, щоб цінитися і шануватися.

Проте, захопившись цією грою, я зауважив, що ми брали (як зазвичай) за важку і незвичну роботу те, що насправді таким не є; дотепність наша, розходившись, відкриває силу силенну подібних

прикладів. Я наведу тут лише один: якщо варто говорити про ці мої *Проби*, то може статися (я це розумію), що вони не сподобаються ні умам грубим і посполитим, ні умам особливим і виборним. Ті їх не зрозуміють, ці зрозуміють надто добре; нехай собі залишаються між двома крайнощами.

Розділ LV

ПРО ЗАПАХИ

Про деяких людей, а серед них і Олександр Великий, кажуть, що їхній піт видавав любий запах, завдяки якійсь рідкісній і незвичайній комплекції. Причину цього намагалися дошукатися Плутарх та інші. Але звичайно тіла влаштовані зовсім інакше. Найліпше, як вони ніякого запаху не мають. Найчистіший і найсолодший віддих, скажімо, віддих дитятка, ми захоплюємося тому, що воно без жодного діткливого запаху. Ось чому говорить Плавт:

Гарно пахне жінка тоді, як зовсім без пахне.

Плавт, Примара, акт I, сц. 3

Найкраще поводить ся та жінка, про поводження якої нічого не знають і не чують. Що ж до любих штучних запахів, то, може, слушна думка, що люди послуговуються парфумами на те, аби приховати якийсь природжений гандж. Звідси шпилька старожитнього поета: той смердить, що гарно пахне.

Смісися, Коракіне, що не пахнем?

Краще нічим, ніж парфумами пахнуть.

Марціал, Епіграми, VI, 55, 4

А в іншому місці:

Завжди від тебе, Постуме, пахне так добре,

Доброго в тім нема, щоб пахнути добре.

Марціал, Сатири, II, 12, 4

А от я кохаюся в любих запахах і ненавиджу всією душею шпетні, я їх чую здалеку, як ніхто інший.

Я запах, Поліне, косматого цапа пахви

Уловлюю ліше, ніж пес з гострим нюхом

Учусь барложитице вепра.

Горацій, Еподи, II. 12

Найпростіші і найприродніші запахи здаються мені найприємнішими. І це особливо стосується жінок. У добу найгрубшого варварства скитські невісти, помившись, пудрували і мастили собі лице і тіло пахучим зіллям, що росло в тих краях. Перед тим як зійтися з чоловіками, вони здіймали ці масті, і тіло їхнє робилося гладеньким і запашним.

Дивовижно, як чіпляються до мене розмаїті пахощі, і як шкіра моя схильна ними просякати. Той, хто скаржиться на природу, що вона поскупилася людині на знаряддя для того, аби підносити запахи до носа, помиляються, бо запахи самі шибують у ніс. Що ж до мене, то мені в цьому допомагає мій густий заріст на обличчі. Досить мені піднести хустку або рукавички, і запах триматиметься цілий день: він зразу викаже місце, звідки я прийшов. Колись замолоду міцні поцілунки, сочисті, лакомі і солодкі, прилипали до нього і трималися на ньому годинами. Проте на мене не дуже нападають ті звичні хвороби, які передаються контактом людини з людиною чи через заражене повітря. Свого часу я здолав уникнути їх, хоча за моєї пам'яті вони грасували часто по містах і таборах. Про Сократа читаємо, що хоч він ніколи не покидав Атен тоді, як там не раз лютував мор, сам він ніколи не хворів.

Я гадаю, що лікарі могли б краще скористати з запахів, ніж досі роблять. Не раз я помічав, як впливають на мене аромати і як змінюється від них мої гумори. Кажуть, що вживання ладану та іншого пахnidла у церквах, поширене з давніх-давен серед всіх народів і всіх вірувань, має на меті втішити, пробудити й очистити наші почуття і підготувати нас до споглядання.

Для кращого розгляду цієї матерії, мені хотілося б скуштувати поранину тих кухарів, які уміють приправляти страви розмаїтим запашистим зіллям, як це надто спостерігалось в кухні короля туніського, який за нашої пам'яті приплив до Неаполя для зустрічі з цезарем Карлом. У нього потрави начинялися духовитими присмаками так щедро, що один павич і два фазани, присмачені за їхнім

способом, улетіли в сто дукатів. А коли їх четвертували, то не лише у трапезній, а й в усіх палатах і навіть на сусідніх вулицях витав смаковитий дух, не скоро розтанувши.

Головний клопіт, коли винаймаєш собі оселю, це уникнути важкого і смердючого повітря. Два моїх улюблених міста, Венеція і Париж, багато втрачають у моїх очах і серці через гострий запах нетечі і болота.

Розділ LVI

ПРО МОЛИТВИ

Я пропоную розглянути щось химерне і незавершене, подібно до тих, хто виносить на обговорення у бурсах сумнівні питання: не на те, щоб знайти істину, а щоб її шукати. Тож я піддаюся судові тих, кому випаде скеровувати не лише мої вчинки і мої твори, а й те, що я думаю. Я прийму й оберну собі на руч огуду і хвалу, бо матиму за гансбу, якби з невідання чи з нерозважності до цієї розправи вкралося щось, що було б противне святим установам і приписами католицької апостольської римської Церкви, в якій я народився і в якій хочу вмерти. Тим-то, здаючись у всьому на владу її цензури (найвищої для мене і єдиної), я важуся так сміливо порушити тут подібну матерію.

Не знаю, чи не обмиляюся я, та оскільки з особливої ласки Божої ми маємо молитву, переказану нам і продиктовану, слово у слово, устами самого Господа, мені завше здавалось, що ми мали б звертатися з нею частіше, ніж ми це робимо. Аби в цьому мене послухалися б, перед трапезою і після трапези, перед сном і після пробудження і при всіх особливих діяннях, за яких у нас заведено молитися, я хотів би, аби християни читали отченаш, якщо не виключно, то принаймні завше. Церква може збільшувати кількість молитов, урозмаїтити їх, згідно з потребами нашої освіти; я добре знаю, що сутність їх і річ завжди одна й та сама. Але треба їй єдиній признати той привілей, щоб люд мав її повсякчас на устах. Адже безперечно, що вона висловлює все, що треба, і що вона помічна у всякій оказії. Це єдина молитва, якою я послуговуюся всюди і неодмінно її тверджу. Завдяки цьому жодної молитви я не пам'ятаю так добре, як цю.

Я оце застановляюся, звідки у нас береться ця омана вдаватися до Бога у всіх замірах і починаннях, кликати Його у всяких потребах і всяких тарпатах, де наша неміч вимагає підсобки, без огляду на те, справедливе наше прагнення чи ні; і звідки у нас береться сміливість взивати його ім'енем і всесилою у будь-якій оказії і справі, навіть нищій.

Правда, він єдина наша охорона і має все, щоб нам допомогти. Але, поза тим, чи він рачить ушанувати нас солодким спорідненням свого батьківства, він так само справедливий, як милостивий і можновладний. І милість свою він являє частіше, ніж усевладу, обдаровуючи нас за її вимогою, а не за нашими моліннями.

Платон у своїх *Законах* розрізняє три відміни несправедної віри у богів: що їх зовсім немає, що вони не втручаються в наші справи, що вони не відмовляють нам ні в чому, коли ми звертаємося до них з просьбами, офірами й обітницями. На його думку, ніколи не буває, щоб перший заблуд цупко укорінився в людині з дитинства до старощів. Два інших можуть сидіти довше.

Справедливість і потуга Божа невіддільні. Даремно ми взиваємо до моці його допомогти в несправедній справі. Треба мати душу чистою (принаймні у самій хвилі молитви) і вільною від нечестивих пристрастей; інакше ми самі подаємо йому різки, аби нас ними карав. Замість очиститися від гріха, ми подвоюємо його, звертаючись до того, в кого маємо просити пробачення, з душею, сповненою зловорожості і ненависті. Ось чому я не схильний хвалити людсь, що моляться Богу дуже часто і ревно, якщо їхні вчинки, сусідуючи з молитвами, не свідчать про скруху і поправу:

... якщо ти, нічний перелюбник,
Накинув, лик свій ховаючи, кобку на голову.

Ювенал, Сатири, VIII, 144

І спосіб життя того, хто поєднує набожність зі скверною, здається мені, куди більше заслуговує догани, ніж поведження людини, вірної собі в усьому і завжди розпусної. Ось чому наша Церква завжди відлучає особу, погрузлу в смертному гріхові, і не пускає її на поріг.

Молимося ми за звичаєм і звичкою або, краще сказати, читаємо чи бубонимо молитви. Зрештою це лише міна благочестя.

Мені гидко дивитись на того, хто тричі хреститься під час *Благословить* і стільки ж разів під час *Подяки* (і тим паче гидко мені це, що сам я часто знаменую хрест святий і навіть, позіхаючи, хрещу собі рота), а в інші години вправляється в ненависті, хтивості і гвалті. Своя година гріхам, своя Богу, так люди нібито надолужують і врівноважують одне одним. Аж дивно, як ці такі різні справи роблять вони одну за одною і з таким незмінним завзяттям, що при цьому не помітно жодної перерви, жодної зміни навіть на межі і переході між ними.

Справді страшним має бути сумління, що залишається незворушним, даючи притулок під одним дахом, у такій дружній і статечній компанії, судді і лиходію!

Що може говорити про справи свої Богові той, у кого в голові лише бахурство і хто знає, яке воно мерзосвітнє перед ликом Господнім? Він кається, але одразу знову грішить. Якщо, як він запевняє, думка про Суд Божий і відчуття його під час молитви вражає і потрясає його душу, то, хоч яка була коротка покута, сам страх приводив так часто його думку до каяття, що він зараз же брав би гору над загніждженими і вкоренілими в ньому нецнотами. Ба, що ж! А ті, хто цілий вік заживають плодів і переваг провини, знаючи, що гріх цей непростенний? І скільки у нас ремесел і посад, своєю суттю злочинних? А взяти того, хто, щируючи, признався мені, що все життя сповідав віру і бив поклони, хоча й кляв їх у душі, лише на те, щоб не втратити високого стільця й уряду. Як він набрався смілості зробити таке признання? Яким язиком розмовляють такі люди, ставши на суд Божий? Оскільки скруха їхня зводиться до видимої і поверхової направи, то вони втрачають і перед Богом, і перед нами право на неї покликатися. Чи їм вистачає зухвальства просити прощення, навіть не думаючи про спокуту і скруху? Я гадаю, що з ними справа стоїть так само, як із тамтими, тільки зашкарублість їхню важче переламати. У цій наглій і гвалтовній суперечності і змінності їхнього поводження є якась нестяма: подібна до довгого нестерпного конання.

Якою химерною здається мені уява тих людей, які в останні часи кожному, в кому світився якийсь погідний дух і хто признавався до католицької віри, закидали облуду! Вони доводили (бажаючи йому тим підхлїбити), що він тільки католик на позір, а в душі мусить визнати віру, зреформовану на їхній штиб! Докучлива ця недуга – гадати себе таким розумником, щоб і в головах не покладати, що хтось може думати не так! А ще гірше заноситися так високо, щоб думати, що можна блаженські переваги дочасної фортуни поставити понад надії і загрози вічного життя. Вони можуть мені вірити: якби щось могло мене захопити замолоду, то неодмінно тут далися б ознаки марнолюбне бажання важити головою і здолати труднощі, пов'язані з недавніми подіями.

Не без рації, гадаю я, Церква забороняє легковажно, зухвало і недбало виконувати ті святі і божеські пісні, які Дух Святий продиктував Давидові. Не треба мішати Бога в наші вчинки, хіба що з побожністю й увагою, сповненою шани і респекту. Голос той надто божистий, аби служив лише на вправи легенів і лоскотання вух. Він рветься із сумління, не з язика. Безрозумно було б дозволяти, аби кожен крамарчук розважався тими піснями навперемін зі своїми благими і суєтними думками.

Так само було нерозважно допускати, щоб у залі чи кухні валялася свята книга, що містить сокровенні тайнощі нашої віри. Колись це була містерія, а нині це ігри і забавки. Не знічев'я і не скоробіж належить вивчати таку достойну і важливу науку. До неї треба братися зосереджено і статечно і насамперед почати з гарного вступу до нашого обряду, *Вгору здіймаймо серця*, так щоб уже поза нашого тіла свідчила про особливу шану й увагу.

Ця наука для осіб, які себе їй присвятили, яких Бог до того покликав. Злюки і невігласи черпають з нею тільки скверну. Це не оповістка для розривки, це Свята Історія на шану, пострах і почитання. Кумедні ці люди, які гадають, що зробили її приступною люду, переложивши на людovu мову! Чи ж від слів залежить, аби збагнути все, що написано у книгах? Ба, скажу більше: щоб наблизити її трохи, її відсунули ще далі: цілковите незнання, що в усьому

покладається на інших, було куди спасеннішим і яснішим, ніж та словесна і марна наука, годувальниця пихи і зухвальства.

А ще я гадаю, що та легкість, з якою кожному дано множити в языках таке важливе і високе слово, криє в собі більше небезпеки, ніж користі. Юдеї, магометани і майже всі інші племена прийняли і шанують той язык, на якому вперше прилучено їх до містерії: у них заборонено поправляти і змінювати; і я вірю, що не без рації. Хіба нам відомо, чи у басків або бретонців знайдуться знавці, здатні оцінити переклади, зроблені на їхню мову? Для вселенської Церкви немає важливішої і важчої справи, ніж оця. У казаннях вони викладаються вільніше і просторіше і наводяться лише уривки; отож це не є те саме.

Один із наших грецьких істориків слушно винуватить свій вік за те, що таємниці християнської релігії ширяться по майданах, не минаючи рук найжалюгідніших ремісників: кожен може обговорювати їх і тлумачити на свій копил. Це велика ганьба для нас, нас, хто з Божої милості вкушає чистих таємниць віри, допускати, щоб тайни тріпалися в устах несвідомого і темного люду, адже навіть Сократові, Платонові та іншим великим мудрецам погани забороняли правити і судити про речі, повірені дельфійським жерцям! Мовить той історик і про те, що княжата на богословських диспутах озброєні не горливістю, а гнівом, що горливість надихається божеським розумом і справедливістю і тому така спокійна і стримана у своїх проявах; проте вона може одразу змінитися у ненависть і заздрощі, і тоді замість пшениці і вина вона видає лишень бур'ян і кропиву, викликана людською пристрастю. І слушно казав уже інший історик, даючи раду цезареві Теодосію, що диспути не стільки стримують церковні схизми, скільки пробуджують і підсичують ересі; тому треба уникати всяких діалектичних суперечок і висновків і покладатися на приписи і догмати віри, встановлені старожитніми. Цезар Андронік, заставши в палаці двох великих мужів у суперечці й диспуті з Лопадієм стосовно важливого пункту нашої віри, суворо вибештав їх і навіть погрозив укинути їх до річки, як вони не перестануть.

Діти і жінки в наші дні беруть у церковних справах гору над сивими і досвідченими мужами, тоді як перший Платонів закон забороняє їм навіть питати про підстави громадських порядків, що є для них просто приписами Божих велінь. Платон, дозволяючи старшим обговорювати правові питання між собою і з магістратами, застерігає: тільки щоб це не відбувалося в присутності молокососів і невтаємничених.

Псевен біскуп писав, що на тому кінці світу є острів, званий у старожитніх Діоскоридою, багатий на всякі породи дерев і з дуже здоровим кліматом; на цьому острові люд християнський, він має церкви і вівтарі, оздоблені лише хрестами без інших образів, пильно глядить пости і свята, ревно платить десятину і такий цнотливий, що ніхто не може в житті пізнати більше, ніж одну невісту. Проте люд цей такий задоволений зі своєї долі, що, живучи на острові посеред моря, не плаває на суднах, і такий простодушний, що в релігії, якої ревно дотримується, не тямить ані словечка. Ця річ просто неймовірна для того, хто не знає, що погани, завзяті кумирники, про своїх богів не відають нічого, окрім імені і бовванів. Давній зачин *Меналіпи*, Евріпідової трагедії, лунав так:

О Юпітере! Бо не знана мені

Твоя істота, лиш саме ім'я.

Чув я за моїх часів скарги на деякі утвори, що вони надто людські і філософські, без участі теології. Мав би і якесь зерно істини той, хто сказав би навпаки: наука божеська пристойніше держиться осторонь як королева і владарка; вона повинна бути всюди головна, а не допоміжна і підсобна; ще легше шукати прикладів для граматики, риторики, логіки деінде, ніж у такому святому предметі; так само ліпше їх брати для театрів, ігрищ і публічних видовищ. З більшою пошаною і почитуванням божественні установи розглядаються зосібна і в їхньому властивому стилі, ніж у зв'язку із світськими розправами. Часто теологи грішать тим, що пишуть надто світсько, ніж гуманісти, пишучи не досить піднесено. Філософія, мовить Іван Златоуст, здавна виганялася зі святої школи, як наймичка, не гідна бачити, навіть з порогу, криницю святих скарбів

небесної науки. Світська мова має свої власні, нижчі форми і їй не личить гідність, маєстат і достойність мови боської. Що ж до мене, то я б дозволив їй говорити *словами неосвяченими*, *Августин, Про Град Господень, X, 23*, про Фортуну, Льос, Випадок, Долю і Недолю, про Богів і вживати інших доречних тут виразів. Я наводжу вимисли людські і свої власні. ото, лише людські вимисли й окремі доводи; а не як незворушні установи, окреслені наказом небес, недоступні сумніву і зміні; як предмет погляду, а не предмет віри; як те, що я собі сную про себе, а не те, в що вірю за словом Божим; усе це я обговорюю способом світським, а не церковним, хоча і в глибоко побожному дусі; так як хлопці подають своє домашнє завдання: не щоб навчати, а щоб учитися. Але й так, чи не слід вважати ґрунтовним, корисним і справедливим припис про те, щоб у питаннях віри лише з великою обачністю писали всі ті, кому не випадає цього за своїм становищем? А мені самому краще було і взагалі змовчати.

Мені казали, що навіть ті, хто відійшов від нас, забороняють у себе уживати ім'я Боже у звичайній розмові. Вони не хочуть, щоб ним послуговалися як закляттям чи викриком ані для свідчення, ані для порівняння: в чому я визнаю їм рацію. Хоч би в який спосіб призиваємо ми Бога посеред наших буденних справ і в спілкуванні між собою, це повинно відбуватися поважно і святобливо.

Здається, у Ксенофонта є розправа, де він доводить, що нам треба рідше молитися Богу, бо не так легко налаштувати свою душу на піднесений, зосереджений і набожний лад, як це вимагає молитва. Інакше моління наші не тільки марні і порожні, а й просто облудні. Відпусти нам, кажемо ми, як відпускаємо ми своїм винуватцям. А що це означає, як не те, що ми офіруємо йому свою душу, вільну від помсти й образи? А проте ми просимо Бога і його помочі і в наших гріховних помислах і молимо його вчинити кривду:

Ти просиш у богів таке, про що тихцем сказать лиш можеш.

Персій, Сатири, II, 4

Скнара просить про збереження своїх даремних і зайвих скарбів, марнолюбець про звияги і шалені пристрасті; злодій благає помогти йому подолати небезпеки і тарапати, що перешкоджають його

злосливим замірам, або ж дякує за те, що йому так легко вдалося обібрати переходня. Під порогом дому, куди ми маємо вламатися або висадити його порохом, ми відправляємо свої молитви, гріючи замисли і надії, сповнені жорстокості, захланності і хтивості:

*Те, що ти хотів у Юнітера вижебрати,
Скажи Стаю, а він гукне: О Юнітере!
Та й Грімій від вигуку не втримається.*

Персій, Сатири, II, 21

Маргарита, королева Наваррська, розповідає про молодого принца (хоть вона його не називає, легко здогадатися, хто він), що, удаючись на побачення і повзявши намір переспати з жінкою одного паризького адвоката, він мав минати церкву і щоразу, дійшовши до цього святого місця, промовляв молитву. Чи можете ви вгадати, навіщо він, сповнений добрих намірів, призивав ласку Божу! А проте Маргарита наводить це як свідоцтво особливої побожності. Та зрештою це не єдиний доказ, що жінки зовсім нездатні трактувати теологічні сюжети.

Щира молитва і релігійне єднання людини з Богом не можуть бути доступні душі нечестивій та ще відданий під владу Люципера. Той, хто просить допомоги Бога в гріховній справі, чинить так, як чинить карманник, звертаючись до правосуддя, або ті, хто згадує ім'я Боже, кривосвідчачи:

Нишком, тихенько ми шепчем злочинні молитви.

Лукан, V/ 104

Тих, хто зважився б відкрито сказати те, про що він потай благає Бога, не гурт:

*Ні, не кожен зречеться ганебного шепоту в храмі,
Щоб молитвувать просто й відверто про все.*

Персій, Сатири, II, 6

Тому пітагорійці вимагали, аби люди молились публічно і вголос, щоб ніхто не просив про річ непристойну і неправедну, ось у такому дусі:

*«Ясний Аполлоне!» – він кличе, а нишком
(Щоб не почув хто) ледь чутно шепоче: «Прекрасна Лаверно,*

*Дай обмануть, але так, щоб святим видавався я і чесним.
Ніччю гріхи всі сповий, а хмарою - всі ошуканства».*

Горацій, Послання, I, 16, 59

Пер. Андрія Содомори

Боги тяжко скарали несправедні молитви Едіпові, давши їм сповнитися: він просив, аби діти розв'язали між собою оружно суперечку за те, кому дістанеться царський вінець, і зазнав нещастя бути пійманим на слові. Треба просити не про те, аби все йшло за вашою волею, а щоб воля йшла за вимогою розуму.

Справді, здається, що ми користуємося з молитви, ніби з якогось жаргону, уподіб тих, хто святі і божисті слова уживає для чорно-книжництва і магічних заклять. Ми віримо, що саме від добору слів, від їхнього звучання чи порядку або від прибраної нами пози залежить дія молитви. З душею, сповненою пожадливістю, не зворушеною ні жалем, ні жодною скрухою перед ликом Бога, ми звертаємо до нього слова, які пам'ять приводить нам на уста, і сподіваємося дістати таким чином розгрішення. Нема нічого вдячнішого, ласкавішого і солодшого, як закон Божий: він кличе нас до себе, дарма що винних і погрузлих у гріху, приймає нас у своє лоно, таких шпетних, запаскуджених і зачуханих і зараз, і в прийдешньому. Натомість і нам треба поглядати на нього добрим оком; треба приймати це пробачення з вдячним серцем, і бодай на ту хвилю, коли ми звертаємося до нього, відчувати всією душею своєю огиду до своїх гріхів і нехиті до почуттів, які попхнули нас порушувати цей закон. Ні боги, ні зацні люди, мовить Платон, не приймають дарунку від нечестивця.

*Торкнешся щиро й вдячно жертовника –
То й крихта солі, й жменька муки тобі
Хмурних пенатів легше схилить,
Ніж непомірно багаті жертви.*

Горацій, Оди, III, 23, 17

Пер. Андрія Содомори

Розділ LVII

ПРО ВІК

Не можу пристати на те, як ми підраховуємо тривалість нашого життя. Бачу, що мудреці аж надто скорочують його термін, як брати думку загалу. «Як це, – сказав Катон Молодший тим, хто хотів перешкодити йому кінець собі зробити, – хіба я в таких літах, що мені можна закинути, що я рано йду з життя?» А мав він тоді сорок вісім. Він уважав цей вік за вельми дійшлий і похилий, бачучи, як небагато людей його досягають. Зате ті, хто наводить іншу межу, яка для них природна і обіцяє їм ще кілька років життя, мали б, може, слухність, якби якийсь особливий привілей позбавляв їх від великої кількості пригод, на поталу яких полишений кожен із нас і які можуть легко перетяти сподіваний нами біг літ. Що за шаленство виглядати смерті від упадку сил, викликаного глибокою старістю, і визначати його як крес нашого буття! Адже цей вид смерті найрідший з усіх і найменш звичний. Ми називаємо природним лише його, буцімто для людини неприродно скрутити в'язи впавши, утонуті під час аварії судна, підчепити чуму чи легенницю і буцімто доля людська не наражає нас на все це безголов'я. Не вабмо себе гарними слівцями: природним радше треба вважати те, що є повсюдне, загальне і світове.

Померти від старощів – це смерть рідкісна, особлива і незвичайна, і тим самим куди менш природна від інших; це останній і остаточний вид смерті: що більше він від нас віддалений, то менше можна його сподіватися. Це границя, поза яку нам не дано перейти і яку перекреслив нам закон природи; і цей закон лише дуже рідко дозволяє нам дожити до рубежу. Це виняток, яким з особливої ласки узячають одному протягом двох чи трьох віків, позбавляючи його від небезпек і знегод, киданих уперек такого довгого шляху.

Ось чому, на мою думку, вік, до якого ми дожили, належить розуміти як вік, досягнутий небагатьма людьми. Зазвичай люди не доходять до нього, і тому це знак того, що ми набагато перекрыли їх. А щойно ми переступили звичайну межу, покладену справжньою мірою людського віку, ми не повинні сподіватися зайти ще далі. Ми вже оминули стільки okazій загинути, які чатують на смертних, що треба визнати: таке незвичайне везіння не може нас супроводжувати надто довгий час.

Та й закони наші підтримують цю фальшиву оману: вони не дають людині володіти своїм майном, поки їй не мине двадцяти п'яти років, а їй не завжди щастить дожити до таких літ! Август скинув п'ять років із давніх римських статутів і заявив, що для посади судовика досить мати тридцять років. Сервій Тулій звільнив лицарів, які переступили сорок сім років, від ратних трудів; Август зменшив цей термін до сорока п'яти років. Відсилати людей на спочинок перед п'ятдесят п'ятим–шістдесятим роком мені не здається дуже розумним. Я ратую за право урядувати на якійсь посаді так довго, як змога, задля інтересів суспільства; але, з другого боку, вважаю дозволити обіймати її раніше. Той, хто став найвищим володарем світу у дев'ятнадцять років, вимагає досягнення тридцяти років, щоб розв'язувати суперечку, де поставити якусь ринву!

Що ж до мене, то я вважаю, що душа наша осягає в двадцять років повного свого розвитку і заповідає вже всі свої можливості. Якщо до цього віку душа не показала цілком наочно всіх своїх сил, то вона вже ніколи цього не зробить. Саме в цей термін або вже ніколи виявляються в нас усі високі прикмети і чесноти в усій потузі і красі:

*Терня, як з першого дня не коле,
То гострішим не буде ніколи, –*

кажуть у Дофіне.

З усіх відомих мені гарних вчинків людських, у будь-якій сфері, за давніх і наших часів, куди більше dokonувалися до тридцятилітнього віку, ніж згодом: ба, часто навіть у житті тих самих людей. Хіба не можна цього цілком напевне сказати про Ганнібала і Сципіо-

на, його великого супротивника? Добру половину свого життя вони прожили в ореолі слави, набутої у молодості: пізніше вони теж були великими мужами, але тільки проти інших, а не проти самих себе. Що ж до мене, то я твердо переконаний: від цього віку і мій розум, і моє тіло радше підупали, ніж змоглися; більше відступили назад, ніж посунулися вперед. Можливо, що в тих, хто добре зуживає час, укупі з життям росте їхнє знання і досвід, але жвавість, справність, витривалість та інші властивості куди більше «наші», важливіші й істотніші, в'януть і занепадають.

*Далі, коли вже на старості літ розхитається тіло,
Під наймогутнішим натиском часу, опустяться руки, —
Нидіє хист, і язик заплітається, й розум хиріє.*

Лукрецій, Про природу речей, III, 451

Пер. Андрія Содомори

Іноді першим улягає старощам тіло, іноді душа. Я бачив таких, у кого мозок слабне раніше, ніж шлунок і ноги; і це зло тим грізніше, що воно для терпеного і виявляється не так відкрито. Ось чому я нарікаю не на те, що закон задовго тримає нас на роботі, а на те, що допускає нас до неї запізно. З огляду на тлінність нашого життя і силу звичайних і природних пригод, яких воно зазнає, як на мене, не слід би було стільки часу гаяти на походження, неробство і навчання ремесла.

ПРИМІТКИ

Розділ I

Едвард, принц Валлійський – син короля англійського Едварда II і батько Ричарда II, названий Чорним, переможець у битві під Пуатьє (1356), в якій попав у полон король французький Жан Добрий. Монтень переказує тут епізод із хроніки Фруасара.

Гіснь – історична область на П.-З. Франції, мала статус провінції. До XIII ст. називалася переважно Аквитанією. Триста років перебувала під владою Англії, поки не возз'єдналася з Францією.

Скандерберг – національний герой Албанії XV ст., вів боротьбу з турками.

Конрад III – 1140 року змагався з вельфами (баварськими дуками) за престол, ведучи облогу Вайнсберга.

Епамінонд – теб'янський воєначальник, *Пелорід* – грецький (IV перед Р. Х.).

Діонісій Старший – тиран сиракузький (IV ст. перед Р. Х.).

Регій – нині Реджо, місто у Калабрії.

Зенон – правильно Стенон.

Перузія – у Плутарха не Перузія, а Пренест. Монтеня ввів в оману перекладач Аміо.

Газа – палестинське місто.

Розділ II

Карло Гіза – кардинал лотаринзький, Гізи відігравали велику роль в історії Франції XVI ст. Згаданий старший брат кардинала Франциск виступив у релігійних війнах на боці католиків і загинув 1563 року від руки протестанта. Його молодший брат, клюнійський абат, помер через десять днів після його загибелі.

Старожитній маляр – маляр атенський Тімант (IV ст. перед Р. Х.).

Фердинанд I (1503–1564) – вів війну з Ізабеллою Ягелонською, вдовою по угорському королю Яношу Запольському.

Ніобея (Ніоба) – у грецькій міфології дочка Тантала, дружина тесб'янського царя Амфіона. Пишаючись численним потомством (12, 14 чи 20 дітей), Ніобея образила хвальковитістю богиню Літо (Латону) – матір Аполлона та Артеміди. За це діти Літо стрілами з лука убили всіх дітей Ніобей, а сама Ніобея скам'яніла з горя.

Канни – селище в Італії (область Апулії). Під час 2-ї Пунічної війни картагенське військо Ганнібала ударами з флангу оточило і знищило 70-тис. римську армію.

Тальва (Тальна) – римський консул (163 р. до Р. Х.), завоював Корсику.

Діодор Діалектик (Кронос) – філософ мегарської школи.

Розділ III

Бертран дю Гесклен (бл. 1320–1380) – національний герой Франції часів столітньої війни, завершив визволення батьківщини від англійської окупації.

Бартоломео д'Альвіано (1455–1515) – венецький верховода і поет.

Теодоро Тривульціо (1448–1518) – теж воєначальник венеційців.

Трофей – пам'ятник на честь перемоги.

Никій – атенський воєначальник (V ст. до Р. Х.).

Агесилай – вождь спартанців (IV ст. до Р. Х.).

Ян Жижка (1360–1424) – вождь гуситів у Чехії.

Віклев (Вікліф), Джон (бл. 1330–84) – англійський реформатор, ідеолог бюргерської схизми, предтеча Реформації. Вимагав секуляризації церковних земель, відкидав необхідність папства, а також низки обрядів і таїнств.

Баярд (П'єр дю Таррай), нар. 1473 – національний герой Франції, взірець усіх лицарських цнот.

Максиміліан I (1459–1519) – правнук короля еспанського Філіппа II.

Кір – Кір II Великий, цар перський (бл. 560–529 до Р. Х.), його історію описав Ксенофонт у своїй *Kiropedii*.

Марк Емілій Лепід - консул у Римі, з Октавом Августом та Антонієм утворив 2 тріумвірат.

Лікон – філософ атенський з III віку до Р. Х.

Розділ IV

Славетні брати - Публій і Гней Сципіони, командири римського війська у війні проти картагенців.

Геллеспонт – давньогрецька назва Дарданелл.

Публій Квинтілій Вар (бл.53 до Р.Х. – 9 по Р. Х.) – римський воєначальник, намісник провінції Германія. Зазнавши нищівної поразки в Тевтобурзькому лісі від германських племен на чолі з Армінієм, покінчив життя самогубством.

Розділ V

Піррів запропонував римлянам отруїти Пірра.

Тернате – острів Молуцького архіпелагу.

Реджо – місто в Емілії (Італія).

Антигон і Евмен – капітани Олександра Македонського. Антигон I Однозір заснував династію царів Македонії.

Розділ VI

Мюсідан – перігорська фортеця за шість льє від Монтенєвого замку, її облягали 1568 року.

Казилін – місто в італійській області Кампанії.

Івуа (Кариньян) – місто в Арденнах.

Клеомен – цар спртанський.

Хрисипп (бл. 281–205) – філософ грецький, головний систематизатор раннього стоїцизму; розробляв логіку висловлювань, учень Зенона.

Розділ VII

Генріх VII (1457–1509) – англійський король з 1485, перший з династії Тюдорів. Як представник ланкастерської гілки Плантагенетів змагався з другою його гілкою йоркською. Ці дві гілки вели між собою війну, відому як війна Червоної і Білої Троянди.

Горн і Егмонт – 1568 року страчені з наказу дука Альби. Стали національними героями Нідерландів.

Розділ X

Луайс – французький канцлер.

Кардинал Жан дю Белле (1493–1542) – державний муж ліберального спрямування.

Розділ XI

Антоніо де Лейва – верховода на службі Карла П'ятого.

Фоссано – місто у П'ємонті.

Тагет – бог етрусків, навчав волхвуванню.

Йоахім – абат калабрійський з XII ст. Його богословські і містичні твори опубліковані на початку XVI століття.

Розділ XII

Індатирс – скитський цар VI-V ст. до Р. Х.

Розділ XIII

Королева Наваррська – Маргарита (1492–1549), сестра Франциска I, авторка збірки новел *Гептамерон*, а також численних релігійних віршів. Схилялася до протестантизму.

Розділ XIV

Піррон – засновник скептицизму (пірронізму), портрет якого Монтень намалював у своїй *Апології Раймунда Сабундського*.

Посидоній (бл. 135–49 до Р. Х.) – грецький філософ-стоїк, у філософських і богословських шуканнях застосовував метод точних наук, пояснюючи все силами природи.

Анаксарх – філософ-скептик, Демокрітовий послідовник.

Аспер – дрібна монета турецька.

Вільгельм – батько Елеонори Аквитанської (1122–1204), яка після свого розлучення з королем французьким Людовіком VII стала королевою Англії, дружиною Генріха II Плантагенета.

Фульк III, померлий 1040 року, брав участь у хрестовому поході.

Генріх III перш ніж стати королем Франції (1573–1574), був королем Польщі.

У XVI столітті виникають численні братства флагелантів (бечівників). Генріх III після смерті своєї коханої Марії Клевської пристає до покутників, бере участь у нічних процесіях, укриваючись мішком так, щоб видно було тільки очі.

Терес -- тракійський цар.

Кардинал Боромео (1538–1584) – архієпископ Мілана, святий, відомий своїм аскетичним життям, хоча походив з багатого роду.

Фалес (бл.625 – бл.547 до Р. Х.) – давньогрецький мислитель, родоначальник античної філософії і науки, засновник мілетської школи.

Розділ XV

Мартін дю Белле – брат Жана дю Белле, теж мемуарист, як і він.

Розділ XVI

Сеньйор де Вервен здав місто Булонь королю Англії Генріхові VIII.

Харонд – грецький праводавець, діяв у Катанії на Сицилії.

Розділ XVII

Архидам III – цар Спарти, син Агесилая II.

Муціан Публій Крас – римський консул.

Розділ XVIII

Германік – сестринець цезаря Тіберія, консул у XII ст. по Р. Х. Приборкував повстання у Паннонії і завдав поразки германцям на чолі з Армінієм.

Теофіл – цезар візантійський.

Розділ XIX

Марія Стюарт – вдова по Францискові II, 18 лютого 1587 року була обезглавлена за наказом Елізабети, королеви англійської.

Лаберій – римський поет з I ст. до Р. Х.

Епамінонд – славетний вождь теб'янський, поліг геройською смертю у битві під Мантінею 362 року до Р. Х., в якій теб'яни розгромили спартанців.

Розділ XX

... починаючи рік від січня... – початок року почали лічити у Франції від січня допіро 1567 року, коли паризійський парламент затвердив декрет Карла IX.

Дук бретонський – Жан II, померлий 1305 року.

Клемент V – папа римський від 1305 до 1316 року, перед тим був архієпископом Бордо і звався Бертран де Гот, тому Монтень називає його сусідою.

Дикеарх – цей філософ заперечував, що людина має душу.

Кентавр Хірон – син Хроноса і німфи, вирізнявся серед кентаврів добротою і мудрістю, Аполлон та Артеміда навчили його лікувати і полювати, згодом став наставником Ахілла, Геракла, Ясона та інших героїв. Страждаючи від випадкової рани стрілою, зголосився замінити Прометея, поступившись йому своїм правом на безсмертя, і посів місце серед сузір'їв, назвавшись Стрільцем.

Розділ XXI

Син Креза відзискав голос, коли побачив, що батька збираються спалити на кострищі.

Джовіано Понтано (1426–1503) – філософ-гуманіст, класик поезії Відродження латинською мовою. Автор сатиричних діалогів, трактатів.

Дагобер I (бл. 600–639) – король франків. Близни, про які тут мовиться, могли викликатися страхом перед гангреною.

Франциск Асизький (1181 або 1182–1226) – італійський проповідник, засновник ордену францисканців, автор релігійних поетичних творів.

Цельс, Авл Корнелій (I ст. до Р. Х.) – давньоримський автор енциклопедичних трактатів, зберігся трактат *Про медицину*.

Жак Пелетьє дю Ман (1517–1582) – гуманіст, поета, лікар і видатний математик французький, бував у замку Монтеня тоді, як жив у Бордо.

Гай Саллюстій Крисп – римський історик, з творів дійшли листи до Цезаря, монографії *Про змову Катиліни* та *Югуртинська війна*, у фрагментах *Історія*.

Амасіс – єгипетський цар.

Розділ XXII

Демад – атенський дипломат і промовець.

Розділ XXIII

Дубль – давня дрібна монета.

Піндар (бл. 518–442 до Р. Х.) – давньогрецький поет-лірик. Автор урочистих хорових пісень, культових гімнів, епінікій – величальних на честь Олімпійських і Дельфійських ігор.

Ісократ (436–338 до Р. Х.) – атенський оратор, публіцист, противник демократії.

Лісандр – воєначальник Спарти.

Флопемєн (бл. 253–182 до Р. Х.) – давньогрецький воєначальник.

Розділ XXIV

Жак Аміо (1513–1593) – французький перекладач Плутарха та інших античних авторів.

Розділ XXV

Бакаляр – в оригіналі вжито слово *педант*, яке в ті часи означало навчителя. Титул розділу в оригіналі звучить *Про педантизм*, тобто ідеться про викладання, про навчання.

Йоахим дю Белле (1525–1560) – один із чільних поетів Плеяди, які викликали захоплення у Монтеня.

Сиракузький геометр – Архімед (287–212 до Р. Х.), який винаходив металеві машини для захисту міста від римських обложників.

Діонисій – мається на увазі Діоген, відомий філософ-цинік.

Гален – лікар грецький з II ст., поруч із Гіпократом найбільший авторитет у медицині.

Адріан Турнеб (1512–1565) – французький елініст, професор паризького коледжу, знайомий Монтеня.

Розділ XXVI

Данайди – у грецькій міфології 50 дочок царя Даная, які за батьковим наказом убили у шлюбну ніч своїх чоловіків. На покару їх засуджено в Аїді вічно наповнювати водою безденну бочку.

Клеант – філософ із III віку, очолив школу стоїків після смерті Зенона.

Аполлодор – граматик і мітолог атенський, жив у II ст. до Р. Х.

Центона – твір, складений з уривків, насмиканих у різних авторів.

Леліо Капілуно (1498–1560) – поет із Мантуї, автор сатир проти ченців, написаних у формі центони.

Юст Лінсіу (1547–1606) – славетний гуманіст нідерландський, видавець давньоримських письменників.

Епіхарм – давньогрецький комедіограф.

Етьєн де Ла Боезі (1530–1563) – Монтенів друг, великий французький гуманіст.

Газа – філолог візантійський XV століття.

Брадаманта і Анджеліка – героїні поеми Аріосто *Рланд Несамовитий*.

Карнеад – грецький філософ (219–125 до Р. Х.), творець доктрини скептицизму.

Спевсип – грецький філософ (394–334 до Р. Х.), голова академії після Платона.

Алківіад (бл. 450–404 до Р. Х.) – атенський стратег під час Пелопонеської війни. Виступив проти Сиракуз, потім перейшов на бік Спарти, згодом утік до Персії.

Менандр (бл. 343–бл. 291 до Р. Х.) – давньогрецький поет-комедіограф, головний представник нової аттичної комедії. Зображував побутові конфлікти родинного життя.

Каллістен – філософ грецький, супроводжував Олександра Великого в його походах.

Гегесій – грецький філософ III ст.

Аристофан – граматик олександрійський II ст. до Р. Х.

Ґруші, Герант, Б'юкенен і Мюре – Монтеневі учителі в бордоському коледжі.

Андреа де Ґуева – принципал чи директор гієнського коледжу в Бордо.

Розділ XXVII

Хилон – поруч із Солоном цього філософа зараховують до семи грецьких мудреців.

Фруасар (1338–1404) – французький хроніст, поет, його хроніка присвячена подіям Столітньої війни.

Жан Буше (1476–1550) – автор *Анналів Аквитанії*, виданих уперше 1523 року, а потім із кожним виданням поповнюване.

Розділ XXVIII

Ла Боесі справив на Монтеня після своєї смерті 1557 року дуже глибокий вплив. Умираючи, він заповів Монтеню свою «книгозбірню», де було багато творів стоїків. Монтень оприлюднив твори свого друга, за винятком *Розправи про добровільне рабство*.

Сарлак – містечко, де народився Ла Боесі.

Розділ XXIX

Коризанда Андуанська – так перехрещено з-антична Діану де Фуа, фаворитку короля Генріха IX.

Розділ XXX

Павсаній – вождь Спарти, 479 року переміг персів у битві під Платеями. Проте згодом, прагнучи стати володарем усієї Греції, шукав підтримки в персів.

Авл Постумій Туберт – римський диктатор (131 до Р. Х.).

Зенобія – королева Пальміри, яка процвітала за її панування, поки 479 року її не подолав римський цезар Авреліан.

Галліон – римський сенатор, банітований за повелінням цезаря Тиберія.

Мурад II (1421–1451) – султан турецький, захопив Балкани.

Розділ XXXI

Піпп – епірський цар (III ст. до Р. Х.).

Фламіній, вірніше Тит Квінцій Фламінін – римський воєначальник і консул.

Вільганьон – французький мореплавець, 1557 року очолювана ним експедиція висадилася на узбережжі Бразилії. Нововідкриті землі названо Францією Антарктичною. Розповідь про цей похід Монтень чув із уст двох його учасників: Андре Теве та Жана де Лері.

Негрепонт або Евбеї – острови в Архіпелазі.

Свида – граматик і лексикограф грецький X ст.

Алезія – місто у старожитній Галлії, прославилося героїською обороною галлів на чолі з Верцингеторіксом від навали Цезаря. 52 року Алезія впала, а вождь Верцингеторкс попав у полон.

Ісхолой – вождь Спарти (IV ст. до Р. Х.).

Анакреонтична поезія – у дусі давньогрецького лірика Анакреонта, оспівування життєвих радощів і любові.

Розділ XXXII

Арії і Леон – привідці аріанської схизми, що заперечувала божественність Ісуса.

Геліогобал – римський цезар (217–222).

Іриней – богослов II ст., християнізував Галлію.

Розділ XXXIII

Іларій (IV ст.) – єпископ міста Пуатьє.

Розділ XXXIV

Дук де Валантінуа – Чезаре Борджа (1475–1507).

Константин Великий (274–337) – перший цезар, який переніс столицю Римської імперії до Візантії, чи Константинополя.

Ікет – тиран сицилійський (IV ст. до Р. Х.).

Розділ XXXV

Грігоріо Джиральді (1479–1552) – поет і граматик італійський.

Себастьян Кастелліон (1515–1563) – проповідник, супротивник Кальвіна.

Розділ XXXVI

Масиніса (II ст. до Р. Х.) – цар Нумідії.

Септемій Север (II–III ст. по Р. Х.) – римський цезар.

Венецієць – Гаспаро Бальбі, автор книги *Подорож до східної Індії*.

Плаценція – нині П'яченца.

Розділ XXXVII

Фельянтини або фельянтинці – ченці католицького закону, заснованого 1577 року.

Розділ XXXVIII

У битві під Оре – йдеться про епізод війни за право володіти Бретанню. Битва під Оре, описана у хроніці Фруасара, мала місце 1364 року.

Тимолеон (410–336 до Р. Х.) – коринтський вождь, визволив Коринт від тиранії свого брата Тимофана.

Розділ XXXIX

Біант – один із семи мудреців грецьких, жив у V ст. до Р. Х.

Альфонсо Альбукерке (1453–1515) – португальський мореплавець, творець колоніальної імперії Португалії за панування короля Емануела I Великого.

Антистен (бл. 436 – бл. 365) – філософ грецький, засновник школи циніків.

Стильйон – філософ грецький IV ст. до Р. Х., належав до мегарійської школи, близької до скептицизму і стоїцизму.

Аркесилай – філософ-скептик грецький III ст. перед Р. Х.

Розділ XI

Іфікрат (415–353 до Р.Х.) – вождь атенський, прославився перемогою над Спартою.

Аннібале Каро (1507–1566) – письменник і поет італійський, окрім листів, про які згадує Монтень, прославився ще й перекладом *Енеїди*.

Розділ XLI

Брасид – вождь Спарти (V ст. до Р. Х.).

У битві під Кресі – перша велика поразка, якої англійці завдали французам у столітній війні, сталася 1346 року.

Гай Лелій – римський консул і легат, друг Сципіона Африканського.

Розділ XLII

Гієрон I – тиран Сиракуз, панував у роки 478–467 до Р. Х.

Казале – фортеця в північній Італії, яку здобув маршал Франції Шарль де Косе-Брісак. Геройську оборону Сієни провадив Блез де Монлюк, але мусив зрештою її здати.

Розділ XLIII

Залевк – праводавець старожитнього міста Локрі в південній Італії.

Розділ XLIV

Цезар Отон – Марк Сальвій Отон (39–69), обраний преторіанцями цезарем 69 року, цього ж року зазнав поразки від Вітеллія під Бедріако у північній Італії і відібрав собі життя, відмовившись вести горожанську війну.

Персей – останній король македонський.

Розділ XLV

У тій битві – у битві під Дре. У грудні 1562 року війська католицькі під орудою констабля Монморенсі, дук де Гіза і маршала де Сент-Андре розбили загони протестантські на чолі з Гаспаром де Коліньї та дуком де Конде.

Розділ XLVI

Цезар Гета – цей цезар римський ділив свою владу з братом Каракаллою, який звелів його замордувати в 212 році.

Нікола Денізо (1515–1559) – французький віршник, належав до групи поетів, пов'язаних із Ронсаром.

Антуан Ескален – французький офіцер і дипломат, низького коліна, називав себе капітаном Пуленом чи Поленом і бароном де Лагард.

Розділ XLVII

Марси – плем'я, що мешкало у середній і південній Італії і воювало з римлянами.

Гастон де Фуа (1489–1512) – славетний полководець французький, переслідуючи після розгрому під Равенною ворога, загинув.

Дук Ангієн – 14 квітня 1544 року виграв битву під Черезоле у П'ємонті проти еспанців.

Агіс – цар Спарти (III ст. до Р. Х.); *Гілін* – спартанський воєначальник.

Фарсал – 48 року перед Р. Х. в битві під цим містом Цезар узяв гору над Помпеєм.

У тій шпетній битві – битві під Кунаксою у Халдеї, недалеко від Єфрату, 401 року до Р. Х. між армією царя Артаксеркса II і військом його брата Кіра Молодшого Кір поліг, а його наймані грецькі загони розпочали повернення, відоме в історії під назвою «поворот десяти тисяч».

Агатокл – сицилійський тиран.

Розділ XLVIII

Форнуово – битва під Форнуово мала місце 1495 року між військом Карла VIII та армією ліги італійських княжат, у якій французи ледве уникнули оточення.

Альфонс XI (1312–1350) – король Кастилії і Леону.

Антоніо де Гевара (1480–1545) – францисканець, автор дидактичного твору *Дзитар монархів* та *Домашніх листів*.

Дворак – твір Бальдасаре ді Кастільоне, дуже тоді популярний (1528 р.).

Фабій Максим Рутіліан – римський вождь II ст. до Р. Х.

Даги – люд, що мешкав у Середній Азії та Дагестані.

Реал – дрібна монета еспанська.

Розділ XLIX

Фабрицій Лусцин – консул римський, відомий своєю простотою (III ст. до Р. Х.).

Розділ L

Тимон – атенець (V ст. до Р. Х.), відомий своєю ненавистю до людства. Шекспір вивів його у трагедії *Тимон Атенський*.

Теодор – філософ грецький, що проповідував невіру у богів (IV ст. до Р. Х.).

Розділ LI

Аристон – філософ-стоїк грецький (II ст. до Р. Х.).

Палац Аполідона – пишний палац, опис якого знаходимо у лицарському романі *Амадіс Галльський*.

П'єтро Аретіно (1492–1556) – італійський письменник, дуже популярний у часи Відродження, його уїдливого пера боялися навіть високопоставлені люди.

Розділ LII

Марк Атілій Регул – римський вождь II ст. до Р. Х.

Сципіон Африканський Молодший -- римський воєначальник, що 146 року перед Р. Х. здобув і зруйнував Картагену.

Розділ LIV

Віланель -- сільська пісня, зложена з шести строф.

Розділ LV

Мулей-Гасан -- султан туніський.

Видавництво
«ДУХ І ЛІТЕРА»
пропонує твори гуманітарної класики

Сергій Аверинцев

Софія-Логос: Словник

– К.: Дух і літера, 2004. – 636 с.

Основи християнської культури у вигляді енциклопедичного словника – вагома альтернатива “брехні в алфавітному порядку”, що донедавна виповнювала радянські енциклопедії. Словник Аверинцева дарує читачеві універсальний звід знань від А до Я і водночас осмислений, особистий вибір між вузьким шляхом “отця віри” Авраама та битим шляхом пост-атеїстичного “язичництва”. Високо поціновані спеціалістами статті – окраса “Філософської енциклопедії” (5 т.), “Короткої літературної енциклопедії” (7 т.), “Міфів народів світу” (2 т.), “Християнства” (3 т.) тощо – вперше зібрані разом у цій книзі. Синтез словника Аверинцева виявляє ті властивості його складових, які раніше тонули у розривах загального контексту, ізольовані одна від одної непроглядним мороком ідеології. Читач переживав справдешний шок, коли серед пустопорожніх вод “Великої радянської енциклопедії” натрапляв на скелю аверинцевської статті – “Логос” або, скажімо, “Любов”. Незабутні зустрічі: серед темряви напівправд в океані напівзнань розкидані по всіх усюдах статті Майстра завжди поставали як високі та надійні острови особливої гірської породи, кришталево ясного мислення. Вбираючи тепер ці “острови” єдиним поглядом, ми читаємо на мапі доби: Архіпелаг Аверинцева.

Всупереч хаосові в головах і підручниках, книга Аверинцева нагадує про непохитну систему цінностей, про “Непорушну Стіну” – Оранту. Вчителів і учнів тут подаровано всі три значення слова СОФІЯ: майстерність – знання – мудрість.

Святе Письмо у європейській культурі. Біблійний словник

А.Ланглуа, А.Ле Муане, Ф.Спіс, М.Тібо, Р.Требушон, Д.Фуйу

/ Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2004. – 320 с.

Цей словник стане у пригоді учням та студентам, а також усім тим, хто хоче краще познайомитися з юдео-християнськими витоками нашої культури. Понад 600 статей дають ключ до розуміння основних аспектів історії, літератури та мистецтва минулого й теперішнього.

Кожна словникова стаття містить інформацію про персоналії, місця, події або про біблійні поняття, точні посилання на текст Біблії, вислови та художні твори, пов’язані із певним терміном, посилання на твори живопису, музики та кіно.

Чарльз Тейлор

Джерела себе

/ Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 696 с.

“Джерела себе” – це підсумок багаторічних роздумів одного з найвидатніших філософів сучасності над становленням модерних уявлень про людську індивідуальність, її витoki, виміри та способи артикуляції у просторі культурних смислів. Тейлор простежує еволюцію поглядів на природу морального блага в їхньому співвідношенні з нашим усвідомленням себе як істоти з внутрішнім виміром. Перед читачем постає панорамна картина еволюції історичних форм такої артикуляції, змальована яскраво, переконливо, змістовно і напрочуд прозоро – від Платона й Августина через Декарта, Лока і Канта до Ніцше і Фуко.

Але головне спрямування книги пов’язане з нашою сьогодишньою екзистенційною ситуацією. Тейлор бачить центральну проблему нашого сучасного морального становища в тому, що ми втрачаємо горизонти культурних смислів, які завжди спонукали людей до пошуків блага. Обговорення цієї проблеми в “Джерелах себе” природним чином долає міждисциплінарні розподіли, від теології та філософії до методології науки й сучасної літератури та мистецтва, скрізь зберігаючи притаманні Тейлору глибину аналізу та внутрішню напругу думки.

“Джерела себе” – це, без сумніву, один із найзначніших творів з моральної філософії та інтелектуальної історії, які з’явилися протягом останніх десятиліть. Ця книга буде незамінним джерелом ідей та аргументів для всіх тих, хто замислюється над проблемами сучасної цивілізації.

П’єр Манан

Інтелектуальна історія лібералізму

/ Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2005. – 206 с.

У цій роботі автор поставив перед собою завдання представити головні напрямки та вирішальні моменти історії лібералізму, який уже близько трьох століть є першою й головною течією і, так би мовити, постійною основою сучасної політики Європи та Заходу. Читач знайде на цих сторінках, звісно, не політичну історію Європи, а, скоріше, макет цієї історії, перелік її ключових елементів. Дороговказами на цьому шляху автором обрано кілька основних творів політичної філософії, від Макіавеллі до Токвіля. Адже історія політичної філософії найкраще пояснює розвиток європейської історії.

***З питань замовлення та придбання
літератури звертатися:***

*Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
04070, Київ, вул. Волоська, 8/5
Національний університет
“Кієво-Могилянська академія”
корпус 5, кім. 210
тел./факс: (38-044) 425 60 20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net – відділ збуту
franc@roller.ukma.kiev.ua – видавництво*

Надаємо послуги «Книга — поштою»